

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

**Етнографског
института
САНУ**

LXIX(3)

Београд 2021.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXIX (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXIX (3)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN**OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY****LXIX****No. 3***Chief Editor:*

Prof. Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Sanja Zlatanović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences, Moscow), prof. Elena Marushiakova, PhD (University of St. Andrews), Marek Mikuš, PhD (Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle), Ivanka Petrova, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology and Social Anthropology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospíšilova, PhD (Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), corresponding member of SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA), Aleksandar Krelj, PhD (Institute of Ethnography SASA), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Čarna Brković, PhD (University in Goettingen), Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade, retired professor), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Sonja Radivojević (Institute of Ethnography SASA)

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXIX

свеска 3

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Сања Златановић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Карл-Францес Универзитет Грац), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт за етнологију и антропологију, Руска академија наука, Москва), проф. др Елена Марушиакова (Универзитет Сент Ендријус), др Марек Микуш (Макс Планк Институт за социјалну антропологију, Хале), др Иванка Петрова (Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем, Бугарска академија наука, Софија), др Татиана Подолинска (Институт за етнологију и социјалну антропологију, Словачка академија наука, Братислава), др Јана Поспишилова (Институт за етнологију, Чешка академија наука, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), дописни члан САНУ Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александар Крел (Етнографски институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Др Чарна Брковић (Универзитет у Готингену), др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд, професор у пензији), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирин (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Соња Радивојевић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2021.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектор:
Весна Смиљанић Рангелов

Превод:
Аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

На свом VII редовном скупу, одржаном 10. новембра 2021. године, чланови Одељења друштвених наука су на основу позитивних рецензија прихватили за штампу Гласник Етнографског института САНУ LXIX свеске 1, 2 и 3.

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

Садржај
Contents

I

Научни радови
Scientific Papers

- Тема броја: Култура „нове нормалности“. Локалне и глобалне перспективе** (ур. Весна Трифуновић и Иван Ђорђевић)
- Topic of the Issue: Culture of the “New Normal”. Local and Global Perspectives** (eds. Vesna Trifunović and Ivan Đorđević)
- Весна Трифуновић, Иван Ђорђевић*, Култура „нове нормалности“ – значење и употреба појма 519–530
- Vesna Trifunović, Ivan Đorđević*, Culture of the “New Normal” – Terminological Meaning(s) and Use(s)
- Stuart Blume*, Goodbye Global Health? 531–541
- Стјуарт Блум*, Збогом, глобално здравље?
- Desislava Pileva, Ivaylo Markov*, Counter-Urbanization and “Return” to Rurality? Implications of COVID-19 Pandemic in Bulgaria 543–560
- Десислава Пилева, Ивајло Марков*, Контраурбанизација и „повратак“ руралном? Импликације пандемије ковида 19 у Бугарској
- Nikola Lero*, COVID-19 as a Badiouian Event? A Global Insight Into Theoretical Interrogation of Žižek’s Pandemics 561–574
- Никола Леро*, Пандемија ковида-19 као бадјуовски Догађај? Глобални увид у теоријско испитивање Жижековог разумевања пандемије
- Ines Prica*, SARS-CoV-2: uspon i pad *hrvatskog scenarija*. Etnografija koronapolitika u hrvatskom upravljanju pandemijskom krizom 575–592
- Ines Prica*, SARS-CoV-2: Rise and Fall of the *Croatian Scenario*. An Ethnography of the Corona-Politics in the Croatian Pandemic Crisis Management
- Младен Стајић, Бојан Жикић, Марко Пишев*, Шумови у комуникацији: „двострука обавезаност“ током епидемије ковида 19 у Србији 593–608
- Mladen Stajić, Bojan Žikić, Marko Pišev*, Noises in Communication: “Double Bind” during the Epidemic of COVID-19 in Serbia

- Zona Zarić, Ivica Mladenović*, The Pandemic: A Breeding Ground for Authoritarian Power Grabs 609–623
- Зона Зарић, Ивица Младеновић*, Пандемија: плодно тло за ауторитарно грабљење моћи
- Биљана Анђелковић, Саша Недељковић*, Епидемија као регулатор интерперсоналних односа: утицај комбиноване наставе на однос између ученика основне школе 625–639
- Biljana Anđelković, Saša Nedeljković*, The Epidemic as a “Regulator” of Interpersonal Relationships: the Impact of “Combined” Schooling on the Relationship among Primary School Students
- Катарина М. Митровић*, Заједно сами: могућности и ограничења зрелог заједничког становања током пандемије ковида 19 641–656
- Katarina M. Mitrović*, Together Alone: Opportunities and Limitations of Mature Coresidency during the COVID-19 Pandemic
- Ana-Marija Vukušić*, „Poludit, puknit i to je to...“ Pandemija koronavirusa i domovi za starije i nemoćne u Hrvatskoj 657–673
- Ana-Marija Vukušić*, “To Go Crazy, to Snap and That's it...” Coronavirus Pandemic and Nursing Homes in Croatia
- Марина Мандић*, Вирусна апокалипса: дискурси ширења и заустављања епидемије на примеру филмских наратива о зомбијима 675–687
- Marina Mandić*, Viral Apocalypse: Discourses of Spreading and Stopping Epidemic through the Example of Zombie Film Narrative

II

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

- Sonja Radivojević*, Ethnographic Journey into the Heart of Smartphone 689–692
- Бранко Бановић*, Градска свакодневица у прошлости: архивски рад и примарни извори у контексту антрополошких истраживања 692–695
- Александар Крел, Модалитети и контексти етничке идентификације: случај Мостара и Сарајева 696–701
- Мирослава Лукић Крстановић*, Социјализам у истраживачком фокусу: конструкт, факат и перцепција 701–705

III

Прикази Reviews

- Светлана Турковић, Тихомир Р. Ђорђевић, Цигани у Србији.* 707–711
Етнoлошка истраживања
- Сања Златановић, Tatiana Bužeková, Mágia a čarodejníctvo* 711–713
v etnografických štúdiách do polovice 20. storočia

IV

Хроника Chronicle

- Кринка Баковић, Клуб студената етнологије и антропологије* 715–717
двадесет година касније: нове генерације и стари изазови
током пандемије

Тема броја:
Култура „нове нормалности“.
Локалне и глобалне перспективе
(ур. Весна Трифуновић и Иван Ђорђевић)

Topic of the Issue:
Culture of the “New Normal”.
Local and Global Perspectives
(eds. Vesna Trifunović and Ivan Đorđević)

Весна Трифуновић

Етнографски институт САНУ, Београд
vesna.trifunovic@ei.sanu.ac.rs

Иван Ђорђевић

Етнографски институт САНУ, Београд
ivan.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Култура „нове нормалности“ – значење и употреба појма*

У овом раду разматрају се различита значења и коришћења појма „нове нормалности“, узимајући у обзир историјску перспективу и савремену употребу термина који је поново заживео као последица избијања пандемије ковида 19. Аутори се фокусирају на низ процеса који кроз овај појам дефинишу свакодневни живот у пандемијским околностима, условљених потребом за прилагођавањем, али и друштвеним преговарањем и репозиционирањем различитих актера на позицијама моћи. Непредвидљиви исход пандемије која и даље траје у том смислу додатно даје на значају проучавању новонасталих околности и њиховог сагледавања из различитих аспеката у оквиру друштвено-хуманистичких наука, чему је посвећен и овај темат.

Кључне речи: пандемија ковида 19, „нова нормалност“, јавно и глобално здравље, моћ

Culture of the “New Normal” – Terminological Meaning(s) and Use(s)

This paper discusses the different meanings and uses of the term “new normal” by taking into account the historical perspective and contemporary use of the term which has re-emerged as a consequence of the outbreak of the COVID-19 pandemic. The authors focus on the processes that through this term define everyday life in pandemic circumstances, determined by the need for adjusting and for (re)negotiating and (re)positioning of diverse actors in positions of power. The unpredictable outcome of the still-ongoing pandemic additionally gives importance to the study of these new circumstances within social sciences and humanities, to which this special issue is dedicated to.

Key words: COVID-19 pandemic, “new normal”, public and global health, power

---

* Овај текст је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200173. од 5. 2. 2021.

Током 2020. године „нова нормалност“ је постала један од главних маркера у говору о новонасталим условима живота које је обликовала пандемија ковида 19. Широка употреба овог израза указује на његова два доминантна значења која се могу односити на глобалне промене у свакодневном животу које су се одиграле у току пандемије, односно на промене које ће уследити на глобалном плану након њеног завршетка. Иако је постао општеприсутан захваљујући постојећим околностима, сам израз „нова нормалност“ није настао искључиво у вези са пандемијом ковида 19. Његова прва позната употреба је забележена у Америци по окончању Првог светског рата како би се описала ситуација у којој су се друштво и економија нашли након ратне кризе, а која је била битно другачија од оне која је претходила кризи (в. Крајчовић 2021). Касније се ознака „нове нормалности“ користила и када се говорило о околностима насталим услед других преломних догађаја који су имали одређени трансформацијски ефекат на различите аспекте друштва.

Тако су „новом нормалношћу“ означавани нови услови пословања и електронске трговине настали након пуцања тзв. *DotCom* балона (в. Hawkins 2004) који се формирао током касних деведесетих година прошлог века као последица помамног улагања у интернет компаније. У том погледу, као неки од показатеља насталих промена истицани су измењен однос према времену у пословном свету и другачија концептуализација пословања: „Нова нормалност се тиче правог живота и правог времена. Урадити посао како треба у старту је важније него урадити га брзо. То је супротно мантри из касних деведесетих „пропадни брже, да би успео што пре“.¹ Новом нормалношћу су, такође, називане измењене животне околности након терористичких напада 11. септембра 2001. године (в. Abrams et al. 2004), које су на северноамеричком континенту обележене редефинисањем односа између појединца и државе, као и креирањем нових политика у погледу имиграције и надзирања (Kruger et al. 2004). Још један пример посезања за ознаком нове нормалности је уочљив у описивању видљивих промена у политичко-економској сфери које су настале у садејству глобализацијских трендова и светске економске кризе 2008. године (в. Martin et al. 2012).

Наведени примери показују да је израз „нова нормалност“ периодично коришћен, претежно унутар енглеског говорног подручја, као означитељ промена у различитим друштвеним сферама. То, такође, значи да су његова имплицитна значења првенствено формирана унутар идејних оквира америчког друштва, где је дати појам постао део колоквијалног језика много пре почетка пандемије ковида 19. Неки од поменутих примера указују и на то да су израз често у свој речник врло радо уврштале политичке и економске елите, као и разне професионалне организације. Управо се у њиховом говору може уочити специфична концептуализација „нове нормалности“, а која је

---

¹ The New Normal. Fast Company. <https://www.fastcompany.com/46387/new-normal>

практично постала доминантна и наметнута захваљујући медијском преношењу званичних изјава. Том приликом, о „новој нормалности“ се углавном говори као о нечему што долази након што је достигнута тачка без могућности повратка на оно што је било раније. Тако је о околностима насталим након пуцања поменутог *DotCom* балона један крупни инвеститор рекао следеће: „Људи су се суочили са чињеницом да се никада нећемо вратити назад. Деведесете су завршене.“² Сличан образац су применили и неки званичници у описивању стања након избијања светске економске кризе 2008. а које је сумирано овај начин: „неће бити дугмета за ресетовање које би евентуално вратило локалну владу, финансије, запошљавање и услуге на нивое који су постојали пре велике рецесије“ (Martin et al. 2012, 18). Може се рећи да оваква концептуализација „нове нормалности“ исходи из логике одговарајућег временско-просторног конструкта, односно да се заснива на идеји о линеарној природи времена која не оставља могућност враћања уназад и на схватању о битним променама у одређеним сферама друштва које су изазване неким значајним догађајем.

Линеарно представљање времена је један од многобројних облика темпоралности тј. друштвено конструисаног времена који могу бити постављени у хијерархијски, конфликтни или комплементарни однос унутар истог хетерохроног система (в. Ваг 2014). Према Роту (2000, 163), линеарна временска оријентација је карактеристична за модерна, нарочито западна, друштва која су усмерена на будућност. Она је, такође, уочљива у доминантном наративу западне модерности о бескрајно растућем прогресу (в. Link 2014, 12). Линеарно време се не понавља, а догађаји су јединствени; иновација и модернизација се одвијају у линеарном времену и оно се доживљава праволинијски, као напредовање у непознату будућност (Rot 2000, 164). У оваквом поимању времена, враћање уназад, односно на претходно стање, није замисливо, па новонастале околности бивају представљене као неминовност која је практично ван људске моћи утицаја.

За концептуално успостављање „нове нормалности“ унутар одређене друштвене сфере неопходан је и догађај са одговарајућим трансформацијским потенцијалом. У теоријским промишљањима, преломне догађаје у односу на обична дешавања у једном друштву разликују значај и новина, а њихов крајњи исход је трансформација структуре (в. Sahlins 1985; Das 1995; Sewell 2005). С друге стране, у друштвима често долази до прекида и поремећаја услед контрадикторности или спољних утицаја који се претежно неутралишу и поновно уклапају у постојеће структуре потискивањем, игнорисањем или третирањем као изузетка (Sewell 2005, 227). Према Салинсу (1985), значајни догађаји и пролазна дешавања се разликују по степену у коме нарушавају очекивања формирана културним структурама. С обзиром на разноврсне промене које је до сада означавала, „нова нормалност“ не мора нужно да подразумева корените и свеобухватне трансформације на друштвеном плану.

---

² The New Normal. Fast Company. <https://www.fastcompany.com/46387/new-normal>

Самим тим, ни догађаји који до ње воде не морају бити налик епохалном догађају какав је најчешће разматран у филозофској мисли (в. Robbins 2010). Стога би се могло рећи да се догађаји који најављују оно што се назива „новом нормалношћу“ налазе негде између пролазних дешавања и великих револуционарних догађаја. Они не морају да изазивају радикалне обрте и трансформације целокупне друштвене структуре, али као друштвено препознате кризе или трауматичне епизоде остављају траг у неким сферама друштва који се означава као „нова нормалност“. Другим речима, за њима могу да остану приметне промене у оквиру постојеће, непромењене структуре.

На основу до сада реченог могу се извести имплицитна значења које је појам „нове нормалности“ имао пре почетка пандемије ковида 19, а која су најпре била присутна унутар америчког медијског простора. У складу са поменутих схватањем времена и приписивањем одговарајућег друштвеног значаја одређеном догађају који доноси промене унутар једне или више друштвених сфера, нова нормалност се концептуализује као неминовност која подразумева потребу безусловног прилагођавања новонасталим околностима. Тако је поводом светске економске кризе са једне званичне позиције у Америци поручено следеће: „Људи који не искористе предности кризе да би прешли на нови модел, протраћују кризу.“³ Према томе, овај појам треба разликовати од обичног израза „повратак у нормално“ у коме нису садржане идеје промене, неминовности и прилагођавања.

Поменуто значење би се могло тумачити и као вид легитимизације насталих промена, чему доприноси и само коришћење израза „нормалност“ у говору о њима. Поред линеарног опажања времена, „нормалност“ је још један конструкт карактеристичан за модерна западна друштва. Штавише, према неким теоретичарима, то је категорија која је специфична искључиво за поменута друштва јер се заснива на статистичкој обради података, тј. постоји само у културама које континуирано, рутински, свеобухватно и институционално чине себе статистички транспарентним (Link 2014, 8). Концепт нормалности⁴, дакле, има дугу историју првенствено у модерним западним друштвима још од зачетака статистике током 17. века (в. Foucault 2009), па се коришћење појма „нова нормалност“ може посматрати као један од савремених начина легитимизације и прихватања новог у таквим друштвима.

Потреба за „нормализацијом“ нових правила или услова живота вероватно делимично произилази из чињенице да су кризе или одређени друштвено трауматични догађаји често коришћени и као прилика за имплементирање неких дуго одлаганих реформи (в. Martin et al. 2012). Тако је поводом светске економске кризе из Обаминог кабинета једном приликом

---

³ Hard Times Spur Ideas for Change. *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/2010/05/25/us/25remake.html>

⁴ Под овим термином подразумевамо уобичајеност, просечност, као и оно што је дефинисано као прихватљиво у једном друштву или од стране ауторитета.

речено: „Криза нам даје могућност да урадимо ствари које нисмо могли раније.“⁵ По сличном принципу се у Америци говори и о појави која је именована као „капитализам катастрофе“, када економске елите у циљу остваривања профита користе одређену кризну ситуацију да би наметнуле правила која вероватно не би могла лако да се успоставе у регуларним околностима.⁶ Све ово открива потенцијал политичке инструментализације појма „нова нормалност“ како би се јавности саопштило да је опирање променама узалудно, али и да су настале промене неминовно произашле из одређеног преломног догађаја, те да су самим тим и сасвим легитимне.

Избијањем ковида 19, појам „нова нормалност“ се преноси и укључује у свакодневни говор широм света, поново захваљујући медијима (в. Жикић et al. 2020) који су се посебно фокусирали на пандемију придајући јој значај изузетног догађаја – што она и јесте. Наиме, иако је пандемија по дефиницији пре свега глобална здравствена криза, током ње су врло брзо постале видљиве и њене опште политичке, економске и социокултурне импликације. Стога би се могло рећи да је ковид 19 изазвао свеобухватну кризу која је погодила различите сфере друштва, а чије је регулисање посебно отежано чињеницом да је функционисање тих сфера доспело у очигледан контрадикторни однос током пандемије. Тако је сваки успех здравствених мера у обуздавању ширења заразе био праћен значајним погоршавањем економских услова, и обрнуто – попуштање здравствених мера у циљу подстицања економије тешко је оптерећивало здравствене системе и имало је девастирајуће последице по јавно здравље. У центру те кризне спирале налазили су се људи широм света, растрзани између страха од потенцијално смртоносне болести и страха од склизвања у сиромаштво. Могуће је претпоставити да је у таквим околностима био потребан и одговарајући концепт којим би се поменута дешавања означила и дефинисала, а како би се барем за почетак психолошки обрадио мучан осећај неизвесности који се рапидно глобално ширио. У том погледу, појам „нова нормалност“ се готово неприметно наметнуо и чини се да је услед опште потребе за разумевањем новонасталих услова барем у медијском језику некритички прихваћен као њихов означаилац.

Како је речено на самом почетку, „новом нормалношћу“ су обухваћене глобалне промене у свакодневном животу које су се одиграле у току пандемије, као и промене које ће уследити на глобалном плану након њеног завршетка. Питање које се овде може поставити јесте какве ће се све промене на поменута два нивоа са позиција моћи означити овим појмом који у себи носи идеје неминовности, нормализације и потребе прилагођавања. Током пандемије је постало јасно да су већ постојеће економске, социјалне, родне, расне и друге неједнакости постале још израженије. На родном плану је овај проблем постао посебно уочљив. Тако су једном приликом

---

⁵ In Crisis, Opportunity for Obama. *The Wall Street Journal*.
<https://www.wsj.com/articles/SB122721278056345271>

⁶ Disaster capitalism: how to make money out of misery. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2006/aug/30/comment.hurricanekatrina>

интервјуисане активисткиње у различитим земљама посведочиле да се патријархална социокултурна матрица погубно одразила на положај жена широм света када су уведене мере за спречавање ширења ковида 19.⁷ Према само неким од њихових непосредних увида, велики број жена је остао без посла будући да су жене претежно ангажоване на радним местима која подразумевају непосредни контакт са другима. Оне које су наставиле да раде, постале су преоптерећене пословним обавезама и повећаном бригом о деци услед затварања школа. Многе од њих је брига о деци или члановима породице у ванредним околностима спречила да се врате на своја радна места или да трагају за новим запослењем. Као крајњу последицу оваквог економског притиска, активисткиње су истакле постепену ерозију дуго освајаних права жена у различитим деловима света. На истом трагу је и Унескова процена према којој се једанаест милиона девојчица неће вратити у школе услед поремећаја које је ковид 19 изазвао у образовним системима, што те девојчице одводи у ризик од адолесцентске трудноће, раних и присилних бракова и насиља.⁸ На овим примерима постаје јасна повезаност привремених и дугорочних промена које се у складу са доминантном социокултурном матрицом могу нормализовати позивањем на неминовност и потребу прилагођавања.

Међутим, појам „нова нормалност“ не мора бити искључиво инструмент политички, економски или идеолошки доминантних актера. У контексту пандемије ковида 19, сам појам је увелико подвргнут оспоравању и преиспитивању.⁹ Уочљиви су и примери када се о новој нормалности не размишља као о нечему чему се треба прилагодити, већ као о нечему што треба замислити и остварити.¹⁰ Заправо, побуна против покушаја да се нормализује неко несвакидашње или узнемирујуће искуство уопште није нова појава. Тако је још осамдесетих година прошлог века мировни покрет у Западној Немачкој протествовао против милитарних стратегија нормализације претње нуклеарним ратом, односно против представљања нуклеарног рата као нечега са чиме је могуће изаћи на крај (в. Padden 2014). Појавом пандемије ковида 19, чини се да су оваква друштвена преговарања о нормалности поново заживела. Стога је сасвим јасан и значај проучавања новонасталих

---

⁷ Disaster patriarchy: how the pandemic has unleashed a war on women. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2021/jun/01/disaster-patriarchy-how-the-pandemic-has-unleashed-a-war-on-women?fbclid=IwAR1nv_eUgNMofnjQZ6bYu1K9TOcKJgGXkmECIY_RPLRozvOMHp-JaZ4nGU

⁸ COVID-19 Unesco. <https://en.unesco.org/news/covid-19-unesco-and-partners-education-launch-global-campaign-keep-girls-picture>

⁹ There's nothing new about the 'new normal'. Here's why. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/theres-nothing-new-about-this-new-normal-heres-why/>

¹⁰ Disaster patriarchy: how the pandemic has unleashed a war on women. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2021/jun/01/disaster-patriarchy-how-the-pandemic-has-unleashed-a-war-on-women?fbclid=IwAR1nv_eUgNMofnjQZ6bYu1K9TOcKJgGXkmECIY_RPLRozvOMHp-JaZ4nGU

околности и њиховог сагледавања из различитих аспеката у оквиру друштвено-хуманистичких наука.

Навигација кроз нову нормалност

У тренутку када је осмишљаван позив за овај темат, пре нешто више од годину дана, свет је у великој мери био и даље затворен, чекајући вакцину као спасоносно оружје које ће уздрмано човечанство вратити тамо одакле је брутално измештено почетком 2020. године. Од тог тренутка до данас „нова нормалност“ све мање је нова, а дебата од питања „шта после?“ полако прелази на питање „шта сада?“. Несумњиво најбитнији догађај у години која је ускоро за нама јесте невероватан успех заједничког подухвата глобалне научне заједнице у производњи ефикасних вакцина способних да се супротставе деловању вируса. Појава вакцине почетком године деловала је као окидач за повратак у „старо нормално“, у живот без социјалне дистанце, маски, рада од куће и других симбола измењене свакодневице. Основна бригаа је у том моменту била усмерена ка колико-толико равномерној расподели расположивих вакцина, као и према могућностима што брже и ефикасније вакцинације.

Уместо, како се очекивало, бар донекле сузбијене пандемије путем високе стопе имунизације, добар део света, укључујући и Србију, у тренуцима писања овог уводника, налази се пред веома сличном ситуацијом као и пре појаве вакцине. Мутирана варијанта првобитног вируса у међувремену је завладала практично свуда, проценат вакцинисаног становништва у многим државама није ни близу довољног за стварање колективног имунитета, а многе земље се враћају идејама потпуног или делимичног затварања као јединог начина поновног спречавања пораста броја заражених грађана. Парадоксално, бар у земљама „глобалног севера“, проблем не лежи у доступности вакцина већ у изузетно комплексном феномену везаном за њихово прихватање. Појава различитих теорија завера, губљење поверења у ауторитет науке као последица глобалне тенденције која максимално диверсификује идеје о истини, урушавање традиционалних институција, тренд раста популистичких политика, као и све раширенија моћ друштвених мрежа путем којих се пласирају најразличитији садржаји (в. Douglas 2021; Oleksy et al. 2021; Stein et al. 2021; Young, Luo and Jia 2021) само су неки аспекти изузетно сложеног питања које у овом моменту представља фокалну тачку живота – праксе вакцинације и самог односа према вакцини.

Управо ово питање отвара другачији проблем у вези са самим прикупљањем етнографске и друге грађе у време тако важног глобалног догађаја попут пандемије. Динамика догађаја везаних за живот у „новој нормалности“ изузетно је снажна и свака реченица или увид написани или стечени данас, наизглед, делују потпуно ирелевантно већ сутра, што је јасна тенденција последњих деценија у, како каже Ериксен, прегрејаном свету (Eriksen 2016). Када је реч о солидно фондираним истраживањима која

захтевају време, као и самом процесу производње научних радова, анахроност делује као неизбежна судбина. Без обзира на легитимност приступа „брзе процене“, као и велику вредност *ad hoc* етнографија сачињаваних у рапидно промењеној реалности пандемијских услова, темељна истраживања, спровођена у било ком моменту кризе изазване појавом коронавируса, представљају кључни допринос за разумевање и промишљање „нове нормалности“. Управо настојање да се ухвати корак са све убрзанијом и све диверсификованијом реалношћу коју творе, рецимо, друштвене мреже, представља замку која води делегитимизацији научног објашњења као погледа на свет. Напротив, један од важних задатака друштвено-хуманистичких наука јесте да објасне и такве појаве као што су антинаучни покрет или криза поверења у институције, указујући на све структурне разлоге због којих је пандемија само оголила промену парадигме у поретку односа моћи и ауторитета у свету.

Овај темат управо има за циљ да читаоцима понуди увиде у различите аспекте утицаја пандемије ковида 19, од теоријских увида у питања која се тичу јавног здравља, преко политичке анализе последица кризе па до етнографија повезаних са специфичним друштвеним групама, попут, рецимо, ученика или старије генерације. Радови представљени у овој свесци, поред осталог, нуде драгоцено промишљање важних феномена, „ухваћених“ у моменту у коме су се дешавали, тиме, поред осталог, документујући поједине фазе пандемијске реалности које су подложне рапидним променама у све убрзанијој реалности.

***

Есеј Стјуарта Блума који отвара овај темат поставља изузетно важно питање о релевантности употребе термина „глобално здравље“, указујући на то колико се овај хвале вредни концепт у међувремену, под утицајем различитих актера на позицијама моћи, претворио у још једно од многобројних оруђа за репродукцију статуса кво када су у питању глобалне политике јавног здравља. Аутор указује на то да је управо избијање пандемије ковида 19 у потпуности оголило неједнакости у погледу приступа здравственој заштити на глобалном нивоу, а које су се пре свега очитовале у различитим могућностима за одговор на пандемију, као и, што аутор посебно истиче, „вакциналном национализму“ богатог „глобалног севера“. У том светлу, аутор отвара питање сврсисходности постојања концепта „глобалног здравља“ уколико у пракси није могуће спровести скоро ниједан од прокламованих постулата заснованих на принципима једнакости.

Други рад у овом темату заснован је на класичном етнографском истраживању и на веома ефектан начин показује важност доприноса оваквих истраживачких подухвата разумевању комплексних друштвених трендова и утицаја пандемије на њихову динамику. Десислава Пилева и Ивајло Марков анализирају феномен контраурбанизације, односно миграционог тренда „повратка на село“, који је у последњој деценији приметан не само у

Бугарској већ и у читавој југоисточној Европи. Овај феномен додатно је добио на значају у контексту пандемијских мера попут карантина, социјалног дистанцирања и рада од куће. На основу анализе овог феномена може се спознати важна чињеница да „сеоски живот“, за разлику од периода од пре само деценију или две, сада представља привилегију оних класа које себи могу да приуште „рад на даљину“, далеко од све загађенијих и препуњенијих урбаних центара. Пандемија је овај процес само убрзала, још једном указујући на чињеницу да је њена појава само продубила већ постојеће класне неједнакости у друштву.

Питање карактера пандемије у контексту њеног утицаја на читав људски род предмет је промишљања наредног текста у овом темату. Анализирајући Жижкове тезе, према којима је вирус изазвао глобалну кризу која је довела до стварања пукотина у владајућем систему чије исходиште ће бити његова нужна промена, Никола Леро, користећи се теоријским оквиром Бадјуове филозофије, пропитује утемељеност тврдњи о суштинској трансформативној моћи пандемије у погледу структурних промена у глобалном друштвеном систему. Овај чланак отвара изузетно занимљива питања о карактеру ове фазе капитализма и суштинској (не)могућности његове трансформације.

Наредна два рада пружају увид у регионалну перспективу одговора на пандемију. Инес Прица из хрватског, као и Стајић, Жикић и Пишев из српског контекста, показују динамику реакција јавности на мере предузете од стране влада ове две државе на почетку кризе изазване појавом коронавируса. Радови анализирају друштвене и политичке трендове у Хрватској односно Србији у којима је дихотомија струка/политика постала кључни фактор у разумевању реакције на кризу, у којој нејасне и често контрадикторне поруке управљача пандемијом производе шумове у комуникацији и, последично, продубљивање неповерења јавности према кључним актерима кризе.

Рад Зоне Зарић и Ивице Младеновића на сличном трагу анализира одговоре носилаца моћи на кризу изазвану пандемијом. Аутори разматрају карактер предузетих активности, указујући на то да се легитимне противепидемијске мере, попут затварања или карантина, у друштвима либералне демократије злоупотребљавају у настојању да се стекне моћ иначе ограничена традиционалним демократским механизмима. Овај рад отвара веома важна питања везана за већ постојећу кризу либерално-демократских друштава, а која је само појачана избијањем пандемије, и у којој већ дуже време видљиве аутократске тенденције постају легитимизоване кроз спровођење наводно неопходних мера, попут система надзирања.

Наредна три текста, сваки на свој начин, дају етнографски увид у позиционирање појединих друштвених група у контексту „нове нормалности“. Рад Биљане Анђелковић и Саше Недељковића анализира утицај противепидемијских мера уведених у образовни систем током 2020. године, који је подразумевао тзв. комбиновану, онлајн и уживо наставу. Аутори се фокусирају на испитивање последица оваквог модела школовања

на ученике млађих разреда основне школе, превасходно у погледу утицаја на успостављање и одржавање пријатељских веза. У фокусу текста Катарине Митровић такође се налазе млади људи, али у перспективи феномена „зрелог заједничког становања“, односно суживота младих са својим родитељима, али и припадницима треће генерације. Ауторка овај већ дуже време присутни културни модел разматра кроз призму пандемије, односно њених пратећих феномена као што су брига, страх од болести и болест сама, указујући на комплексну динамику односа у домаћинству у кризним околностима, нарочито у погледу перцепције младих као потенцијално најризичније групе преносилаца вируса. Следећи, рад ауторке Ане Марије Вукушић, анализира пандемијско позиционирање друштвене групе „старих људи“ која је у јавности перципирана као најугроженија и најизложенија вирусу. Њихова „нова нормалност“ у случају Хрватске, као и других држава, у великој мери значила је потпуно прекидање уобичајених животних рутина и подвргавање изузетно строгом режиму прекида контаката са ризичним друштвеним групама, у циљу заштите њиховог здравља. Ауторка кроз анализу грађе указује на то да су такве мере заштите имале и јасан негативан ефекат, пре свега у погледу нарушавања њиховог психичког па и физичког здравља.

Последњи рад у овом темату ауторке Марине Мандић на изванредан начин заокружује промишљање пандемије кроз перспективу популарне културе, конкретно, кроз наративе креиране у филмовима о зомбијима. Ауторка у овом раду указује на то како наративи популаризовани у овим популарним филмовима постају средство објашњења конкретне пандемијске реалности.

Литература

- Abrams, Courtney B., Karen Albright & Aaron Panofsky. 2004. “Contesting the New York Community: From Liminality to the ‘New Normal’ in the Wake of September 11.” *City & Community* 3 (3): 189–220.
- Bear, Laura. 2014. “Doubt, conflict, mediation: the anthropology of modern time.” *Journal of the Royal Anthropological Institute* 20 (51): 3–30.
- Das, Veena. 1995. *Critical Events. An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Oxford: Oxford University Press.
- Douglas, M. Karen. 2021. “COVID-19 conspiracy theories.” *Group Processes & Intergroup Relations* 24 (2): 270–275.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2016. *Overheating. An Anthropology of Accelerated Change*. London: Pluto Press.
- Foucault, Michel. 2009. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*. London: Palgrave Macmillan.
- Hawkins, Richard. 2004. “Looking beyond the dot com bubble: exploring the form and function of business models in the electronic marketplace.” In *E-Life*

- ⇨ В. Трифуновић, И. Ђорђевић, Култура „нове нормалности“ – значење и употреба појма ⇨
after the Dot Com Bust, eds. Preissl B., Bouwman H. & Steinfield C., 65–81. Heidelberg: Physica.
- Krajčovič, Peter. 2021. “Editor’s Introduction“. *Communication Today* 12 (1): 2.
- Kruger, Erin, Marlene Mulder & Bojan Korenic. 2004. “Canada after 11 September: Security Measures and ‘Preferred’ Immigrants.” *Mediterranean Quarterly* 15 (4): 72–87.
- Link, Jürgen. 2014. “Crisis between ‘Denormalization’ and the ‘New Normal’: Reflections on the Theory of Normalism Today.” In *Norms, Normality and Normalization*, eds. Matthias Uecker & Dirk Göttsche, 7–18. University of Nottingham.
- Martin, L. Lawrence, Richard Levey & Jenna Cawley. 2012. “The ‘New Normal’ for Local Government.” *State and Local Government Review* 44 (1_suppl): 17S–28S.
- Oleksy, Tomasz, Anna Wnuk, Dominika Maison & Agnieszka Łyś. 2021. “Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19.” *Personality and Individual Differences* 168: 1–7.
- Padden, Tom. 2014. “‘Gegen die strategische Bereitstellung für einen möglichen Krieg’: the peace movement and the normalization of threat in the late Cold War.” In *Norms, Normality and Normalization*, eds. Matthias Uecker & Dirk Göttsche, 79–90. University of Nottingham.
- Robbins, Joel. 2010. “Anthropology, Pentecostalism, and the New Paul: Conversion, Event, and Social Transformation.” *South Atlantic Quarterly* 109 (4): 633–652.
- Rot, Klaus. 2000. *Slike u glavama*. Beograd: XX vek.
- Sahlins, Marshall. 1985. *Islands of History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stein, Richard, Oana Ometa, Sarah Pachtman Shetty, Adi Katz, Mircea Ionut Popitiu & Robert Brotherton. 2021. “Conspiracy theories in the era of COVID-19: A tale of two pandemics.” *International Journal of Clinical Practice* 75 (2): e13778.
- Yang, Zheng, Xi Luo & Hepeng Jia. 2021. “Is It All a Conspiracy? Conspiracy Theories and People’s Attitude to COVID-19 Vaccination.” *Vaccines* 9 (10): 1051.
- Žikić, Bojan, Mladen Stajić & Marko Pišev. 2020. „Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.

Извори

COVID-19 Unesco.

<https://en.unesco.org/news/covid-19-unesco-and-partners-education-launch-global-campaign-keep-girls-picture> (приступљено: 17. 06. 2021).

Disaster capitalism: how to make money out of misery. *The Guardian*.

<https://www.theguardian.com/commentisfree/2006/aug/30/comment.hurricanekatrina> (приступљено: 17. 06. 2021).

Disaster patriarchy: how the pandemic has unleashed a war on women. *The Guardian*.

https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2021/jun/01/disaster-patriarchy-how-the-pandemic-has-unleashed-a-war-on-women?fbclid=IwAR1nv_eUgNMofnjQZ6bYu1K9TOcKJgGXkmECiY_RPLRozvOMHr-JaZ4nGU (приступљено: 17. 06. 2021).

Hard Times Spur Ideas for Change. *The New York Times*.

<https://www.nytimes.com/2010/05/25/us/25remake.html> (приступљено: 14. 06. 2021).

In Crisis, Opportunity for Obama. *The Wall Street Journal*.

<https://www.wsj.com/articles/SB122721278056345271> (приступљено: 14. 06. 2021).

The New Normal. Fast Company. <https://www.fastcompany.com/46387/new-normal>

(приступљено: 04. 06. 2021).

There's nothing new about the 'new normal'. Here's why. *World Economic Forum*.

<https://www.weforum.org/agenda/2020/06/theres-nothing-new-about-this-new-normal-heres-why/> (приступљено: 17. 06. 2021).

Примљено / Received: 31. 08. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Stuart Blume

Department of Anthropology, University of Amsterdam
S.S.Blume@uva.nl

Goodbye Global Health?

Over the past 20 or 30 years vast sums of money have gone into ‘global health’. The money has funded vast initiatives largely focused on infectious disease control, as well as university centres and research projects. The numerous and varied definitions of global health share a normative element. Global health implies an egalitarian approach, treating everyone’s health needs equally, irrespective of citizenship, ethnicity or gender. If we look at what the concept does in practice, other than lubricate the flow of funds, the picture becomes more complex. This essay argues that despite its normative connotations, global health is closely associated with globalization. It became an arena for engaging in contests for economic and strategic advantage under cover of its normative connotations. This ‘underside’ of global health was invisible to all but a few critics. I argue that responses to the Covid-19 pandemic have made it visible to all. Perhaps, recognizing what the concept really does, it should be used with caution, or avoided entirely.

Key words: global health, globalization, vaccine nationalism, strategic interests, equity

Збогом, глобално здравље?

У протеклих двадесет-тридесет година огромне суме новца уложене су у „глобално здравље“. Тим средствима финансиране су широке иницијативе претежно усмерене на контролу заразних болести, као и универзитетски центри и истраживачки пројекти. Бројне и различите дефиниције глобалног здравља деле нормативни елемент. Глобално здравље подразумева егалитарни приступ: једнако третирање здравствених потреба свих, без обзира на држављанство, етничку, полну и родну припадност. Ако погледамо како концепт функционише у пракси, најпре ћемо уочити да омогућава проток средстава, а даља анализа даје сложенију слику. Теза овог есеја јесте да је глобално здравље, упркос нормативним значењима, блиско повезано са глобализацијом. Оно је постало поље надметања за економску и стратешку предност под покрићем његових нормативних конотација. Ово „наличје“ глобалног здравља је било невидљиво за све осим за неколико критичара. Тврдим да су га одговори на пандемију ковида 19 учинили видљивим свима. С обзиром на то како концепт заиста функционише, предлажем да би га требало или опрезно користити или потпуно избегавати.

Кључне речи: глобално здравље, глобализација, вакцинални национализам, стратешки интереси, једнакост

Introduction

The Wikipedia entry for ‘Global Health’ starts with a definition. ‘Global health’, it states, ‘is the health of populations in the global context. It has been defined as “the area of study, research and practice that places a priority on improving health and achieving equity in health for all people worldwide”.¹ “Global health,” the text continues, “is about worldwide health improvement (including mental health), reduction of disparities, and protection against global threats that disregard national borders.” Global health, in other words, respects neither the boundary between research and practice, nor the boundaries between nation states. Since it aims at achieving health equity, at reducing disparities between peoples and populations, it clearly has a normative dimension. In this it differs from the obviously related term ‘globalization’. This too refers to cross-border movement: to flows not of pathogens but of ideas, people, goods, and above all capital. But globalization has inspired not only social protests, but also theoretical critique. Many social theorists regard it with suspicion.

“Globalization is certainly a source of anxiety in the U.S. academic world. And the sources of this anxiety are many: Social scientists (especially economists) worry about whether markets and deregulation produce greater wealth at the price of increased inequality. Political scientists worry that their field might vanish along with their favourite object, the nation-state, if globalization truly creates a ‘world without borders’. Cultural theorists, especially cultural Marxists, worry that in spite of its conformity with everything they already knew about capital, there may be some embarrassing new possibilities for equity hidden in its workings... And everyone in the academy is anxious to avoid seeming to be a mere publicist of the gigantic corporate machineries that celebrate globalization” (Appadurai 2001, 1).

Whether one shares these anxieties or not, the notion of globalization is open to critique in a way that ‘global health’ appears not to be. What possible objection could there be to reducing health disparities and improving the health of people everywhere? In this essay I argue that the Covid-19 pandemic exposes interconnections between the two concepts which were previously invisible to most people and consciously ignored by the few. Another way of putting this is to say that the assemblage of meanings hidden in the notion of global health is being broken open.

Thirty or forty years ago no one spoke of ‘global health’. There was ‘public health’, with roots far back in the 19th century, and which referred to actions taken in the interest of the health of a community or a state. And there was ‘international health’, derived from 19th century health regulations designed to prevent the spread of contagion. The focus here was mainly on international approaches to reducing mortality and morbidity in poor countries. So before turning to what has changed in

---

¹ Global health. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Global_health (Accessed April 10, 2021).

the past 12 months, we should first take a step back. Where does the concept of global health come from? When and why was it introduced?

The origins of the concept of global health

In the 1980s the World Health Organization (WHO) was in crisis. Its regular budget was going down, and Western governments – that contributed most of the money – were becoming increasingly critical of the way WHO worked and of its resistance to the neoliberal policies that dominated western politics. It was faced with the growing authority of the Washington-based World Bank, which was making grants for health-related development projects. Not only was the Bank very much in tune with neoliberal policies, it had far greater resources than the WHO. By 1990 the Bank's loans for health were greater than the WHO's total budget. The Bank's approach was based on the idea that better health would lead to faster economic growth. As the Bank began to lend money for health services it insisted on privatization, deregulation, decentralization, and a reduced role for governments. People would have to pay for their health care! The Bank's policies not only conflicted with the values of many WHO staff-members, they threatened to erode the Organization's influence still further. This is the background to WHO's attempt to refashion itself. Historians have suggested that the idea that health should be considered a global issue is tied up with WHO's response to its difficult situation (Brown, Cueto & Fee 2006). If health has to be dealt with as a global phenomenon, working at the country level – on whatever scale – could never be adequate. Since the World Bank works through loans to individual countries it would not be in a position to provide the necessary global coordination and leadership.

However, if the WHO could claim initial ownership of the concept, it was not in a position to control or shape its further use. The literature on global health contains many definitions. Though they all have something in common with the Wikipedia extract with which I began, they differ in what they emphasize. It's the diversity, the differences in emphasis, which I want to stress here. This diversity in definitions indexes the flexibility and the ambiguity of the concept.

Definitions and beyond

In terms of numbers of citations, the most influential definition is that given a decade ago by a group of professors representing the 'Consortium of Universities for Global Health'. Insisting on the need for an agreed definition of global health, they try to provide one.

“Global health can be thought of as a notion (the current state of global health), an objective (a world of healthy people, a condition of global health), or a mix of scholarship, research, and practice (with many questions, issues, skills, and competencies)” (Koplan et al. 2009, 1993).

These authors want to make a sharp distinction between global health and both public health and international health. Global health goes far beyond the control of epidemic infectious diseases. It should also address injury prevention, obesity, the health of migrant workers, and much more.

“Thus – like public health but unlike international health – global health can focus on domestic health disparities as well as cross-border issues” (Koplan et al. 2009, 1994).

Moreover, it acknowledges that

“the developed world does not have a monopoly on good ideas and search across cultures for better approaches to the prevention and treatment of common diseases, healthy environments, and more efficient food production and distribution” (Koplan et al. 2009, 1994).

The authors explain why they prefer the term ‘global health’ to the older terminology. It is because they see global health as based on an attitude, a philosophy, different from that which underpinned earlier health practices. Global health, they write, “emphasizes the mutuality of real partnership, a pooling of experience and knowledge, and a two-way flow between developed and developing countries. Global health thus uses the resources, knowledge, and experience of diverse societies to address health challenges throughout the world” (Koplan et al. 2009, 1994).

Responding, a year later, a group representing a consortium of schools of public health in the US, argued that there is no difference between global health and public health. That some people see it differently is due to a misunderstanding. The general tendency is still to think in terms of “international aid, technologies, and interventions flowing from the wealthier countries of the global north to the poorer countries of the global south”. Like Koplan et al. these authors too stress the need to acknowledge interdependences and “the many contributions of both resource-rich and resource scarce nations”. Their preferred term is ‘global public health’, which they see as “a public good, benefiting all members of every society, even though local applications must be contextually appropriate” (Fried et al. 2010, 536).

On the other hand, Beaglehole and Bonita, epidemiologists and public health physicians from New Zealand, link their definition to the notion of ‘health for all’. Inextricably bound up with the 1978 Alma Ata Declaration, this was soon rejected as idealistic and impractical by influential public health experts from the global north.

“Our proposed definition for global health is collaborative transnational research and action for promoting health for all. This definition is based on Koplan et al. but has the advantage of being shorter and sharper, emphasizes the critical need for collaboration, and is action orientated” (Beaglehole & Bonita 2010, 5142).

Whilst agreeing that global health rejects the privileging of some people’s health needs over other people’s, historians Brown, Cueto and Fee emphasize the growing complexity of the field.

“‘Global health’ in general, implies consideration of the health needs of the people of the whole planet above the concerns of particular nations. The term ‘global’ is also associated with the growing importance of actors beyond governmental or intergovernmental organizations and agencies – for example, the media, internationally influential foundations, nongovernmental organizations, and transnational corporations” (Brown, Cueto & Fee 2006, 62).

Finally, anthropologists Janes and Corbett define global health in a way which will resonate with many anthropologists, though leaving most public health doctors scratching their heads!

“Global health is an area of research and practice that endeavours to link health, broadly conceived as a dynamic state that is an essential resource for life and well-being, to assemblages of global processes, recognizing that these assemblages are complex, diverse, temporally unstable, contingent, and often contested or resisted at different social scales” (Janes & Corbett 2009, 169).

In most of these definitions the normative aspect of global health is clear. It is an approach to studying and doing health which takes each person’s health and well-being as of equal importance, irrespective of nationality, gender or ethnicity. It is an approach which transcends and rejects any assumption of (Northern) epistemological or technical privilege. Though differently referenced and conceptualized, these assumptions underpin each definition. Still, the plurality of definitions suggests that Koplan et al. were wrong. Perhaps the success of the concept rests precisely on its ambiguity. Loosely defined concepts enable diverse actors to proceed on the assumption they are talking about the same thing (Davis 2008). The ‘interpretative flexibility’ of the concept is essential to the job it is intended to do. What does it do? Put differently: ‘what is being done in the name of global health?’ It is here, not with definitions, that an interrogation of global health must start.

‘Global health’ has undoubtedly drawn in an increasingly diverse range of funding agencies, and led to a vast increase in funding for global/public health. Beyond national development aid agencies and multilateral institutions (including the World Bank and various United Nations organisations), private foundations (including the Gates Foundation), NGOs (such as Doctors without Borders) and the private sector played increasingly important roles. Where did the money go? There is evidence that not only are politically stable countries favoured, but that expenditures on health issues in poor countries does not correlate with disease burden in those countries (Esser & Bench 2010). A large share of these resources goes directly to any one of a (sometimes very large) number of NGOs working in a country, rather than to the national government. This should mean that funds are used more effectively in meeting the health needs of communities, and very likely it does. But there is also a downside to this expansion in numbers of donors and of NGOs. Because they all have their own priorities and programmes, often without any coordination, it becomes difficult for countries to control their own planning and priority setting (Pfeiffer 2003).

In research and in teaching as well as in practical interventions, ‘global health’ has enjoyed spectacular growth over the past ten or fifteen years. A bibliographic search for scientific articles with ‘global health’ in the title points to approximately 900 published annually for the last 2-3 years. For comparison, in 2000 there were 78 and in 1990 only 14! Of more than 10,000 articles which had appeared, as of early 2021, 700 were classified as ‘social science’.

Anthropology in/for/of global health

The enormous scale of many global health initiatives means they usually operate according to a standard protocol. These programmes offer little scope for respecting the local meanings, practices, and values central to anthropological approaches. Nevertheless, there is no doubt that universities, including departments of social science, have benefited from the extra attention which ‘global health’ has drawn. Countless universities have established a ‘Centre for Global Health’ in the last decade. Anthropologists have found homes in many of these centres. What do they do there? Much global health-related anthropological research seeks to “link wider social, economic, and political forces to local experiences of sickness and suffering” (Janes & Corbett 2009, 171). There are clear parallels with the ‘horizontal’ approach to health and illness formulated most clearly in the Alma Ata declaration, (though largely abandoned thereafter).

Anthropologists try to specify the links between local life worlds and global forces. They try to expose the scope, the scale, and the differential impacts of exploitation and structural violence which may mark even global health initiatives. Paul Greenough’s classic study of the violence with which the goal of smallpox eradication was achieved is exemplary (Greenough 1995). Janes and Corbett touch on the dilemma which anthropologists can scarcely avoid in working in and on global health.

“We argue that a central ethical problem for anthropologists, as for scholars of global health more generally, is ... whether their work contributes to social justice and the remediation of structural violence where it is the most severe. This problem provokes two questions: Are the products of anthropological scholarship in global health – conceptually, theoretically, methodologically, and pragmatically – relevant to those broadly interdisciplinary efforts to improve health and well-being? And, is anthropology, principally an academic discipline, prepared in the context of global health to engage in what we refer to here as principled engagement and intervention” (Janes & Corbett 2009, 176).

Given the shape and the structure of the global health field in practice, can anthropology reconcile its disciplinary goals and values with ‘making a difference’ in practice? If not, what is the alternative? Anthropologist Betsey Brada has offered one:

“Anthropology’s great strength lies in criticizing the taken-for-granted in asking what makes ‘global health’ so self-evident, and so genera-

tive, and what ways of imagining and acting in the world it eclipses or forecloses... Uncritical approaches to 'global health' obscure the highly unequal power relations that are revealed when we examine competitions over its terms. While the seductiveness of 'global health' lies in its vanishing horizon, at once totalizing and elusive, this flexibility also makes possible the naturalization of politics, the making of a 'global' that erases the conditions of its own production" (Brada 2011, 307).

From this perspective global health should be seen less as a fund of resources and opportunities but rather as a phenomenon in need of critical interrogation.

Co-optation of the field before Covid-19

I referred to 'the shape and the structure of the global health field in practice'. What is this, beyond the rhetoric and beyond the funds and employment it provides? It has had other consequences. From the 1980s onwards pharmaceutical companies focussed increasingly on serving global markets with standardized products. The notion of health being 'global' helped legitimate their activities. In the vaccines field specifically local producers serving distinct national markets largely disappeared, displaced by global corporations. Their focus was on profitable markets, with little attention for diseases (such as parasitic diseases) affecting poor countries almost exclusively. Global vaccination initiatives and global vaccine action plans were launched. New initiatives (advance market commitments, public-private partnerships) aimed to bridge the growing gulf between industry's priorities and those of public health.

Geographer and political scientist Matthew Sparke, looking back (from 2017), argues similarly that global health is (and always has been) fundamentally imbued with the tenets of neoliberalism. "From the eclipse of Alma Ata by structural adjustment and Washington Consensus reforms in the 1980s and 1990s" onwards. Creating structural violence, vulnerability, and ill-health in one turn, it has also gone on to be twisted into the conceptualisation and advocacy of idealized solutions in the next turn. Through all of these twists and turns, neo-liberalism has clearly bound and led global health governance, globally, nationally, and personally" (Sparke 2020, 52).

Much of the money flowing into global health is motivated neither by commercial interests nor by the health needs of neglected populations. It is motivated by security issues. Fear of bioterrorism is the most obvious instance, but it goes much further. Public health officials have eagerly endorsed the security connection in order to capture the interest of political leaders and push health higher up the political agenda. As political scientist Simon Rushton puts it: "It is not always clear where public health ends and security begins" (Rushton 2020, 133–134).

Two decades ago, HIV/AIDS appeared within a security context, particularly in relation to national and regional stability. This was highlighted by the 2000

UN Security Council special session on the HIV/AIDS threat to Africa. It was followed by a Security Council resolution which noted that if nothing were done to check the HIV/AIDS pandemic, it would threaten the Continent's stability and security. Concerns raised in the security context included the disproportionate HIV infection rate among security forces, the economic burden caused by the disease, increased social fragmentation, reluctance to send or receive peacekeepers due to the risk of infection, and even its use as a weapon of war, principally through rape.

The shared agenda was dominated by the concerns of foreign and security policy, not those of global public health. The relationship between the two policy communities was unidirectional, emphasizing how health issues may create risks for (inter)national security or political stability. The agenda was not about how foreign and security policy might promote global public health. Australia's then Foreign Minister Alexander Downer noted in 2003 that global health could no longer be left to health ministries, but must also be the concern of foreign ministries. What was driving the relationship was foreign policy concerns for protecting the national interest, not a concern for improving global public health (Altman 2008, 17).

The attention to infectious disease as a 'security risk' focused on infections that had (or have) the potential to move from the developing to the industrialized world. Prior to the current pandemic a list of such diseases included West Nile virus, Ebola, SARS, and monkey pox. By constructing the link between infectious disease and security in this manner, the global health agenda was clearly privileging the interests of certain populations over others.

From a security perspective a focus on infectious diseases made sense. They posed identifiable risks to domestic populations, regional stability and economic growth. But from the perspective of 'the health of people everywhere' the focus was (and remains) inadequate for many reasons. The broader determinants of health, including all the manifestations of forced migrations and poverty, are set aside as intractable. The focus on the spread of infectious disease tended to obscure dangers from non-communicable diseases including those related to tobacco and other addictions. It obscured the damage caused by over-consumption of nutrient-poor foodstuffs marketed so profitably by western conglomerates. Emphasis on the spread of infectious disease reflected more the concerns of Western foreign (including economic) and security policy than it did the concerns of global public health. No matter that the health risks to populations in the industrialized world pale by comparison with those in much of the Global South.

Prior to the current pandemic all of this, what might be called the 'underside of global health', was largely invisible. It was publicly acknowledged only by a few critical commentators. That has now changed. The pandemic has shone a harsh new light on what 'global health' means in practice.

'Global health' and Covid-19

Early in the pandemic China, Russia, and the US were competing in a race to produce the first effective vaccine. By the end of 2020, as the first vaccines be-

came available, the competition was as fierce as ever but the goal had changed. It continued to evolve, in a field visibly dominated by competing strategic and economic interests.

To control the pandemic and return to anything like ‘normal life’, it would not be enough to vaccinate the whole populations of a few rich countries. However, it soon became known that the rich countries had reserved most of the initial supply of ‘promising’ vaccines well in advance. They signed confidential advance purchase agreements with leading western manufacturers, reserving millions of doses for themselves. This was the first sign of what was soon labelled ‘vaccine nationalism’. Focused on their popularity or a forthcoming election, politicians tried to convince their electorate that its well-being, the health of citizens, was their only concern. No matter the needs of vulnerable populations in distant countries. Elsewhere, political leaders sought to use the crisis to advance their countries’ international interests. Regulatory authorities in China and Russia moved rapidly in approving locally developed vaccines for domestic use. The subsequent offer of providing poor countries with much-needed vaccines, in exchange for privileged access to markets or raw materials, came to be known as ‘vaccine diplomacy’.

In April 2020, the international community began to formulate a mechanism of its own for ensuring poor countries’ access to vaccine supply. The mechanism they came up with does seem to reflect the practical and moral commitment implied by global health. An important element of the mechanism was the Covid-19 Global Access Facility, COVAX. Co-led by GAVI, the Vaccine Alliance, the Coalition for Epidemic Preparedness Innovations (CEPI) and the WHO, COVAX was established to “guarantee rapid, fair and equitable access to Covid-19 vaccines worldwide”, and “regardless of their wealth”.² COVAX was supposed to mitigate the impact of bilateral agreements by encouraging rich countries to cooperate and to support low-income countries as well. Rich countries would commit to investing in support of vaccine production and to acquiring part of their supply through the facility. The European Union has been a major source of support, whilst the USA began to support COVAX after the installation of the Biden Administration. COVAX aimed to have 2 billion doses to distribute by the end of 2021: enough to help countries vaccinate all of the highest priority populations. As of December 2020, COVAX involved 190 participating and eligible economies. 92 low-income countries would receive their shipments of vaccine without charge. Deals or Memoranda of Understanding were struck with a number of manufacturers, including the Serum Institute of India, the world’s largest manufacturer of vaccines. 1.3 billion shots were to be reserved for the 92 eligible middle- and low-income countries, whose participation was supported by a fund-raising mechanism.

COVAX is a multilateral initiative which contrasts sharply with the pursuit of economic and strategic interests indexed by ‘vaccine nationalism’ and ‘vaccine diplomacy’. COVAX is surely about equalization, about overcoming inequalities,

---

² Gavi. The Vaccine Alliance. COVAX explained. <https://www.gavi.org/vaccineswork/covax-explained> (Accessed April 10, 2021).

about social justice. Does it then rebut my claim that ‘global health’ has lost its commitment to ‘health for all’, to transcending privilege? Alas, a recent report suggests otherwise. In a complex assessment its author concludes that COVAX’s obscure multi-stakeholder structure weakens the United Nations system, and that lines of responsibility have been made obscure. Adopting a market-based approach, it undermines

“public acceptability of health as a global public good. It implies that only those who have access to purchasing power – or who have non-state bodies attempting to have purchasing power on their behalf – are eligible for access to the medical services to mitigate the impact of COVID or other epidemics. COVAX’s focus on protecting commercial markets is also reflected in its granting of ‘stakeholder’ status to Big Pharma but not to those in need of health services or those who might advocate for an alternative public sector response” (Gleckman 2021, 11).

If ‘global health’ has been (re)fashioned as a subterfuge, a moral camouflage for vested economic and political interests, isn’t it now time to attach a ‘use with care’ label to the concept? Or perhaps, sadly (though I hope temporarily)... to say: Goodbye Global Health?

References

- Altman, Dennis. 2008. “State fragility, human security and HIV”. In *The Politics of AIDS*, eds. Maj-Lis Follér & Håkan Thörn, 17–26, London: Palgrave Macmillan.
- Appadurai, Arjun. 2001. “Grassroots globalization and the research imagination”. In *Globalization*, ed. Arjun Appadurai, 1–21. Durham NC & London: Duke University Press.
- Beaglehole, Robert & Ruth Bonita. 2010. “What is global health?” *Global Health Action* 3 (1): 1–2.
- Brada, Betsey. 2011. “Not *here*: making the spaces and subjects of ‘global health’ in Botswana”. *Culture, Medicine and Psychiatry* 35 (2): 285–312.
- Brown, Theodore, Marcos Cueto & Elizabeth Fee. 2006. “The World Health Organization and the transition from international to global public health”. *American Journal of Public Health* 96 (1): 62–72.
- Davis, Kathy. 2008. “Intersectionality as buzzword. A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful”. *Feminist Theory* 9 (1): 67–85.
- Esser, Daniel E & Kara K. Bench. 2011. “Does global health funding respond to recipients’ needs? Comparing public and private donors’ allocations in 2005–2007”. *World Development* 39 (8): 1271–1280.

- Fried, Linda, Margaret Bentley, Pierre Buekens, Donald S. Burke, Julio J. Frenk, Michael J. Klag & Harrison C. Spencer. 2010. "Global health is public health". *The Lancet* 375 (9714): 535–537.
- Gleckman, Harris. 2021. *COVAX. A global multistakeholder group that poses political and health risks to developing countries and multilateralism*. Amsterdam: Friends of the Earth/Transnational Institute.
- Greenough, Paul. 1995. "Intimidation, coercion and resistance in the final stages of the south Asian smallpox eradication campaign, 1973–1975". *Social Science & Medicine* 41 (5): 633–645.
- Janes, Craig R & Kitty K. Corbett. 2009. "Anthropology and global health". *Annual Review of Anthropology* 38: 167–183.
- Koplan, Jeffrey P, Christopher T. Bond, Micahel H. Merson, Srinath K. Reddy, Mario Henry Rodriguez, Nelson K. Sewankambo & Judith N. Wasserheit. 2009. "Towards a common definition of global health". *The Lancet* 373 (9679): 1993–1995.
- Pfeiffer, James. 2003. "International NGOs and primary health care in Mozambique: the need for a new model of collaboration". *Social Science & Medicine* 56 (4): 725–738.
- Rushton, Simon. 2020. "Security and health". In *The Oxford Handbook of Global Health Politics*, eds. Colin McInnes, Kelley Lee & Jeremy Youde, 123–142. Oxford: Oxford University Press.
- Sparke, Matthew. 2020. "Globalisation and the politics of global health". In *The Oxford Handbook of Global Health Politics*, eds. Colin McInnes, Kelley Lee & Jeremy Youde, 37–58. Oxford: Oxford University Press.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Desislava Pileva

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
desislava.pileva@iefem.bas.bg

Ivaylo Markov

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
ivaylo.markov@iefem.bas.bg

Counter-Urbanization and “Return” to Rurality? Implications of COVID-19 Pandemic in Bulgaria

The studies of the movements between the city and the village generally (especially in Southeastern Europe) refer to analyses of the processes of urbanization, and rarely focus on the so-called counter-urbanization. However, over the past decade, the increasing environmental sensitivity of a part of the urban population in active age, as well as the emergence of social movements that promote a slow and environmentally friendly lifestyle have intensified the anti-urban trends. The COVID-19 pandemic in 2020 and the measures introduced to limit its spread have created a new social reality in which people continue their lives in ways that for many differ from the previous routine, influencing also the mobility patterns. Hence, the article aims at analyzing the urban-rural migration in Bulgaria within the context of the current coronavirus crises. Our thesis is that the pandemic enhances internal mobility in the medium term, since the physical distancing motivates people to spend more time outdoors and away from the urban environment. At the same time, some of them are able to seek spatial freedom in rural areas due to the opportunity to work and study from distance. In this respect, the ethnographic case studies presented in the text show the peculiar impact the constantly alternating imposition and lifting of certain restrictions has on the mobility decision-making and lifestyle of individuals and entire families..

Key words: rural, urban, internal migration, home-making, pandemic

Контраурбанизација и „повратак“ руралном? Импликације пандемије ковида 19 у Бугарској

Студије покретљивости између градова и села углавном се, нарочито у југоисточној Европи, односе на анализе процеса урбанизације, а ретко се фокусирају на такозвану контраурбанизацију. Ипак, током последње деценије, повећана осетљивост на питање животне средине од стране дела активне урбане популације, као и појава друштвених покрета који промовишу успорен и еколошки освешћен животни стил, интензивирали су антиурбане трендове. Пандемија вируса ковид 19 која је избила 2020. године, као и

мере уведене како би спречиле његово ширење, створиле су нову друштвену реалност у којој људи настављају своје животе на начин који се у великом броју случајева разликује од претходне рутине, што такође утиче и на обрасце мобилности. Стога је циљ овог чланка анализа урбано-руралних миграција у Бугарској унутар контекста актуелне кризе изазване појавом коронавируса. Наша теза је да пандемија на средњи рок повећава интерну мобилност, с обзиром да мере физичког дистанцирања мотивишу људе да проводе више времена напољу и далеко од урбаног окружења. Истовремено, неки од њих су у могућности да траже просторну слободу у руралним крајевима, с обзиром да имају могућност рада или учења „на даљину“. У том смислу, етнографске студије случаја представљене у овом тексту указују на јединствени утицај који константне промене оличене у увођењу или укидању одређених рестрикција имају на процесе доношења одлука у вези са мобилношћу и животне стилове појединаца и читавих породица.

Кључне речи: рурално, урбано, унутрашње миграције, стварање дома, пандемија

Introduction

Notable to the contemporary worlds and societies, spatial mobility and human migration are an integral part of the global and local processes of social and cultural transformations and influence every sphere of human everyday life – economy, politics, family and social relations, culture, communication, etc. (Castles 2010, 1578). Although the dynamic movements from, to, and through Bulgaria during the last three decades draw scientific and public attention mainly on the international migrations, the research problem of internal migration has not lost its relevance. However, the studies of movements between the city and the village generally refer to analyses of the processes of urbanization, and rarely focus on the reverse movements – to rural areas. Over the last decade, the factors that influence the migration dynamics have become increasingly diverse – along with the relentless urbanization, there are trends of counterurbanization (Berry 1976; Dahms & McComb 1999), which emerge as a result of the increasing environmental sensitivity of a part of the population, as well as the social movements promoting anti-consumer and anti-capitalist ideas for working less, going back to nature, economic downshifting and spending more time for recreation, leisure activities, loved ones, and spiritual development.

There are also more people who renovate a family-inherited property, build or purchase a house in rural areas in order to use it as a second home. The latter is “an occasional residence of a household [...] which is primarily used for recreation purposes” (Shucksmith 1983, 174), a place that provides some kind of “escape” from the urban environment. In the scientific literature, the owners of such properties are claimed to be “merely visitors who come to (conspicuously) consume their second home and various aspects of its environment for a few weeks each year and then go home” (Halfacree 2011, 216). Some authors, however, view second homes as an integral part of owners’ everyday life within “a comprehensive life-course strategy” (Müller 2007, 199; Overvåg 2009), and having in mind that any escape from the daily routine is inevitably shaped by one’s lifestyle (Quinn 2004, 113).

In this context, the COVID-19 pandemic and some measures introduced in order to limit the spread of the coronavirus for more than a year have proven to be crucial new factors influencing the place of second homes in the countryside within the changing lifestyles of many, who choose to move or live in-between places.

Purpose and methodology

The current text focuses on the urban–rural movements within the context of the developing coronavirus crisis, offering ethnographic analyses of the issue, using materials gathered within the scope of the research project “*Going Bravely to the Village. Migration to the Village – Sociocultural Adaptation, Practices and Challenges*”¹. We worked continuously for two and a half years (spring 2019 – spring 2021) in about 15 villages in two geographical regions in Bulgaria – the Central Western part of the country (mountainous and semi-mountainous) and the Northeastern (plain and coastal). The aim of the study was to determine the reasons and processes of such residential change, as well as the patterns of sociocultural adaptation in the new settlements of urban–rural in-migrants. The research focused solely on families and individuals in active age who chose to reside permanently in villages or divide their time between two or several locations (more than 40 cases). Among the interlocutors, however, there were people in a peculiar transit phase, trying to figure out the place of rurality within their everyday life and vice versa. Owing to our continuous fieldwork, we had the chance to follow the unfolding lifestyle choices, influenced by the COVID-19 pandemic and the imposed restrictions.

In order to propose a more complex research analysis towards the topic, we also use qualitative data from our questionnaire survey “*Mobility and Sociocultural Transformations in the Context of COVID-19 Pandemic*”. We conducted it entirely online in the period from April 5 to June 5, 2020, among Bulgarian citizens² between the age of 18 and 78 (90% of them are in working age).

The personally collected materials will be commented on in the light of information from secondary sources – statistical data, sociological surveys, real estate market analysis, and print and electronic media publications.

Dynamics of internal migrations in Bulgaria

In Bulgaria (as well as in other Eastern European countries) the urbanization process reached its peak after the Second World War, between 1950 and 1985, under a socialist ruling regime, striving for forced modernization and industrialization. For a few decades, the ratio between rural and urban population in Bulgaria

---

¹ The project is financially supported by the National Science Fund of Bulgaria (KII-06-M30/1) for the period of December 2018 – August 2021.

² We received 185 responses to the survey. 76% of the respondents were female, 23 – male and 1% – people who did not specify. Most of the respondents (50%) live in the capital Sofia, 34% – in district centers, 10% in other towns, 3% in villages and 2% did not specify.

significantly changed: in 1946 it was 75.3% (rural) against 24.7% (urban), and in 1985 – 35.2% (rural) against 64.8% (urban) (Statistical Yearbook 2020, 58). The share of rural to urban movements exceeded all other directions of internal movements during almost every decade until the 1990s (Figure 1). A slight change in this trend occurred in the period of 1986–1992, when, for the first time, national statistics recorded more movements from cities and towns to villages than in the opposite direction (Shishmanova 2014, 93).

Figure 1. Structure of the internal migrations in Bulgaria

Directions of migration	Periods between censuses						
	1956-1965	1966-1975	1976-1985	1986-1992	1993-2001	2002-2011	2012-2019
Total (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
City-city (%)	16.6	30.2	38.3	42.5	46.2	57.4	39.6
City-village (%)	8.1	9.9	13.3	23.4	27.9	18.4	29.9
Village-city (%)	44.7	42.7	34.3	22.0	15.6	17.2	21.1
Village-village (%)	30.6	17.2	14.1	12.1	10.3	7.0	9.4

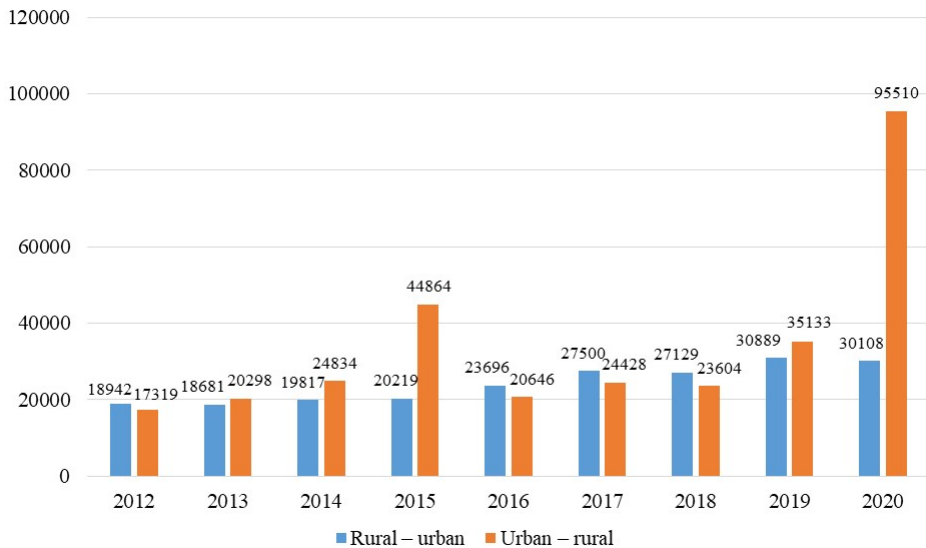
After the political changes in 1989, in the context of the Ownership and Use of Farmland Act of 1991, the so-called “optimistic mythology” foreseeing a mass population return to the rural regions emerged (see Kozhuharova-Zhivkova 1996, 19–21). There were expectations that with the removal of the state agricultural cooperatives and the following restoration of the agricultural land ownership to the former owners and their heirs, a significant number of people would choose to settle in villages and to establish new, private and competitive individual farms (Kopeva & Noev 2003, 138).

In the 1990s, the tendency seemed to really reverse and between 1993 and 2001 the migration balance amounted to 36,545 people in favour of the villages (Shishmanova 2014, 93). However, those movements were far from the expectations and the people who settled in the countryside were mostly in retirement age. In many cases, they ended with a consecutive migration back to the city, because of the financial and production difficulties in farm maintenance. The statistical data indicate that during the next decade (2002–2011) the share of the urban–rural migrations have considerably decreased.

Over the last decade, despite the continuing negative demographic processes in the country in general and the rural population decline, there has been a new

significant change in the migration balance in favour of the villages and in the attitudes towards rural life among some parts of the urban population. The state statistics register that between 2012 and 2020 the rural–urban migrants were 89,740 more than those in the opposite direction (Figure 2). The figure illustrates that the rise of urban–rural movements is the highest in 2020. The data, however, should be carefully and critically interpreted within the context of some specific measures and restrictions due to the COVID-19 pandemic, which will be further commented on in the text. An interesting change noticeable in the whole period is that the number of children and people in active age settling in rural areas is growing (Slavova 2019, 41).

Figure 2. Internal rural – urban and urban – rural movements

According to a sociological survey aiming to establish the attitudes of the population in the big cities in Bulgaria towards resettlement in villages³, conducted in 2019 among 600 people, almost 2/3 (61.8%) of the respondents claimed they would move to a village. The results by age groups of those who answered in the affirmative show the highest percentage of positive attitudes towards rural migration among people in active age (Figure 3), which confirms the statement based on national statistics made above.

³ It was conducted within the research project “Migration processes in Bulgaria, structuring the settlement network in Bulgaria” headed by Marina Simeonova Slavova and funded by the Centre for Research and Design at the University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Contract No 121-19. The raw data were kindly provided to us by Marina Slavova. Results of this study are published in Simeonova, K’osev & Naïdenov 2020, 940–941.

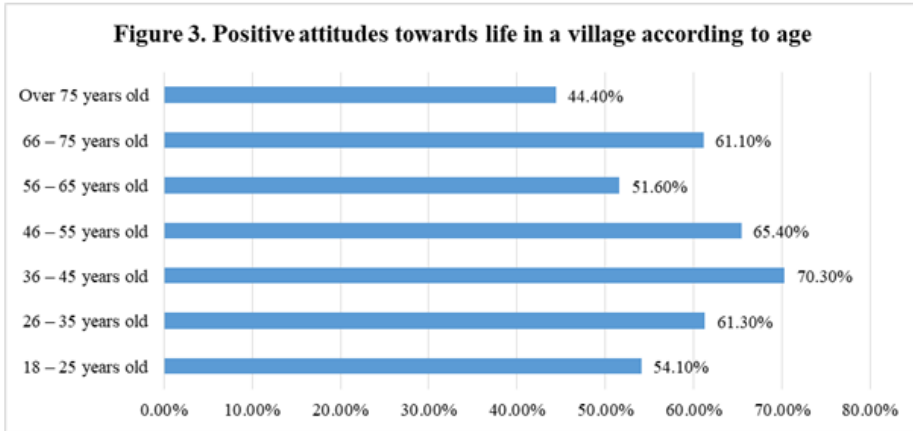
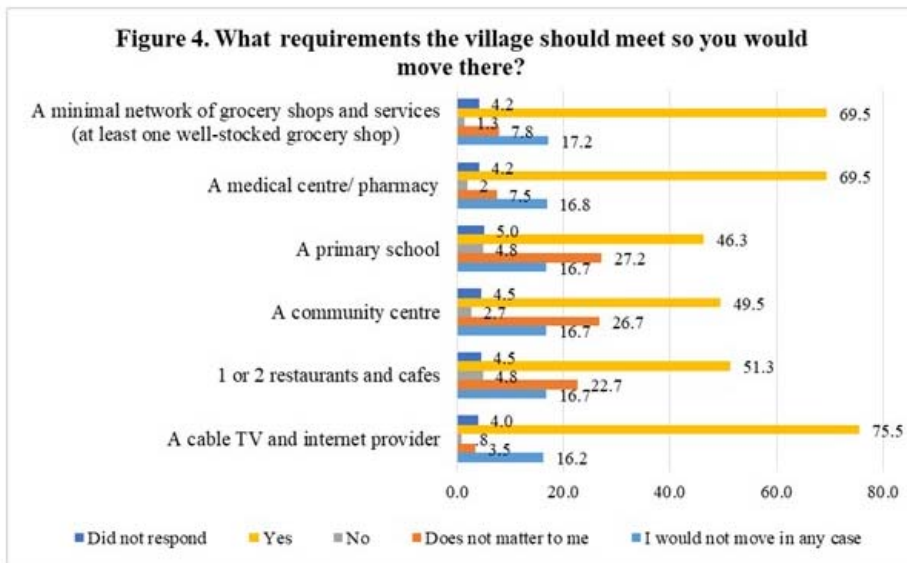

Figure 4 represents the respondents' answers according to the importance of some particular requirements of the rural environment.

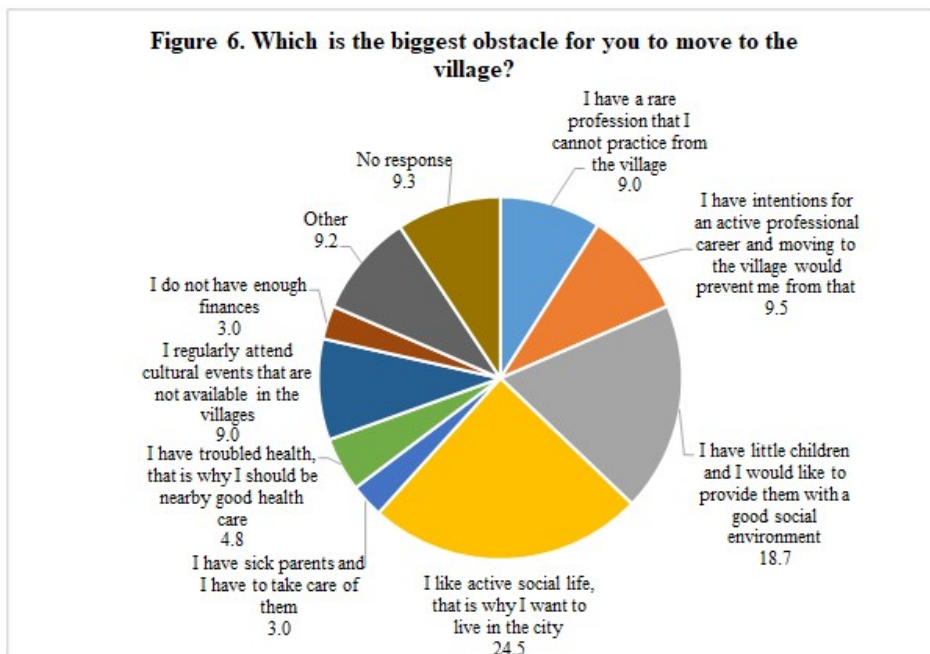

The opportunity to work from home is also an important factor, even a decisive one when it comes to migration to the village. However, more than the half of the respondents would not change their profession in order to be able to work remotely and leave the city (Figure 5).

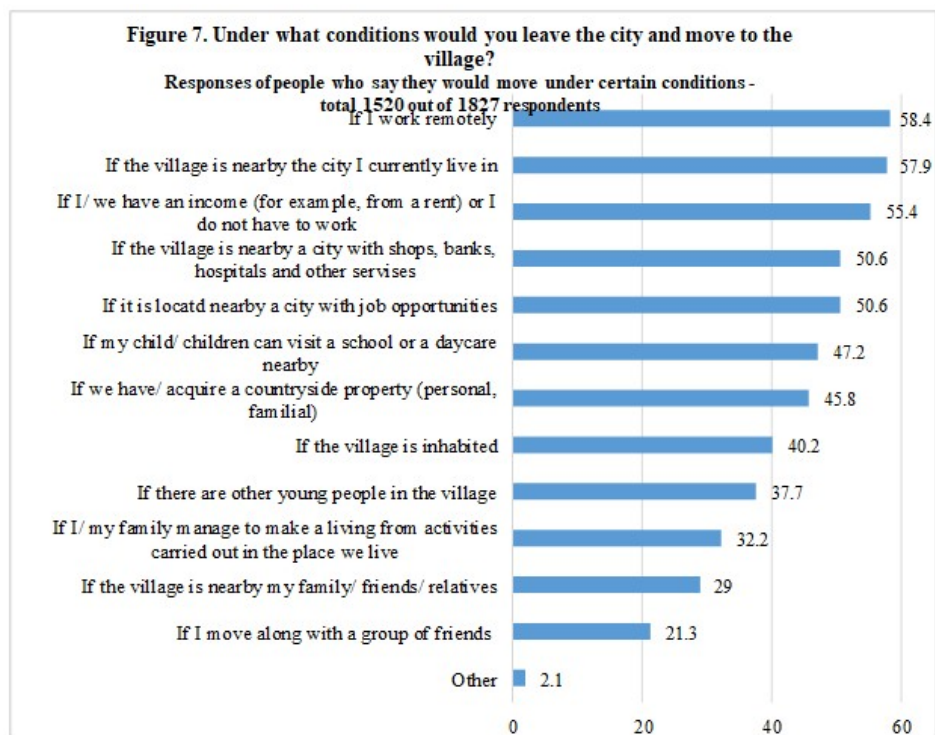
Figure 5. Professional development and attitudes towards urban – rural migration

Question	Yes (%)	No (%)	Did not respond (%)
Would you live in a village if it were possible for you to work remotely?	65.7	29.0	5.3
In order to leave the city, would you change your profession to such that you would be able to work remotely?	40.7	53.5	5.8
In order to go to work, would you commute to the city daily?	56.0	35.8	8.2
If possible, would you move your business from the city to a nearby village?	42.3	44.3	13.3

Hence, professional development is among the main obstacles for resettlement. There also are the lack of sufficient conditions for active social and cultural life, limited opportunities for education, and access to health services in rural areas (Figure 6).

Indicative are also the results of another sociological survey, conducted among people in active age (15–54 years old) at the very beginning of 2020.⁴ In this case, out of 1,827 respondents from big and medium-sized cities across the country, 83.2% expressed readiness to leave the urban environment and move to the countryside under certain circumstances, as follows (Figure 7):

Based on our own observations and ethnographic materials, we outline two main groups of urban–rural migrants. The first group seeks the outdoor space and quietness that the village offers, but not at the expense of the urban amenities, the better infrastructure, shops, and entertainment establishments, therefore, they have chosen to settle down in villages nearby a bigger city. For them the urban environment continues to be their working place to which they commute daily. As for the second group, the rural environment is not only the main place for dwelling, but also for professional development, therefore, the closer proximity to a bigger city is not of such a great significance. On the one hand, these are people, who work remotely from their homes. On the other, there are families who develop their own farms and rural businesses, and for that matter, most of them choose to settle in their hereditary countryside properties. However, there also is a significant number of people who look for a more eco-friendly lifestyle away from the urban noise and

⁴ It was conducted by the Market Links Agency. The results of the survey have not been published. The primary data was kindly provided to us by the agency. In this regard, we would like to thank Maria Boncheva from *Magazine 8* who assisted us in obtaining the data.

air pollution, settling in more remote and depopulated mountainous villages, located further away from big cities.

The COVID-19 pandemic and the restrictive measures introduced to limit its spread have created a new social reality in which people continue to live their lives but for many of them in ways different from before, influencing also the internal mobility in the country.

COVID-19 measures in Bulgaria

The first cases of COVID-19 in Bulgaria were registered on March 8, 2020, and a few days later, on March 13, the parliament voted to impose a state of emergency in the country.⁵ According to it all entertainment establishments (restaurants, cafes, nightclubs, cinemas, theatres, opera houses, museums, spa-centres, gyms, etc.), retail outlets and shopping centres were closed, and all gatherings of people including sport, cultural, scientific, and other events were banned. Only food stores, pharmacies and drug stores remained open. Schools, universities, daycares, nurseries, and other educational establishments and organizations were also closed. Online teaching replaced regular in-person classes. Wherever possible, all employers were required to provide their employees with suitable conditions for working remotely.⁶

In the following days and weeks, additional measures were introduced. It was recommended people to minimize physical contact outside one’s household. In this regard, on March 21 measures restricting movements within the country were adopted – at the entrances of district cities the so-called checkpoints were established and only persons meeting certain requirements were admitted through. Visits to parks, playgrounds and sport grounds were prohibited.⁷

In May, the crisis headquarters began to loosen the anti-epidemic measures. On May 1, the visits of parks, children and sport grounds were allowed.⁸ On May 6, restrictions on movement within the country were lifted and the outdoor areas of

---

⁵ “Reshenie za obîaviavane na izvûnredno polozenie”, Dûrzhaven vestnik (=State Gazette), br. 22, 13 Mart 2020, <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=146931> (Accessed May 11, 2021).

⁶ Order issued by the Minister of Health, 13 March 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/03/13/rd-01-124-vuvejdane-protiepidemichni-merki.pdf (Accessed May 11, 2021).

⁷ Order issued by the Minister of Health, 20 March 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/03/20/rd-01-143.pdf (Accessed May 11, 2021).

⁸ Order issued by the Minister of Health, 01 May 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/05/01/zapoved-rd-01-248-01-05-2020.pdf (Accessed May 11, 2021).

restaurants were opened.⁹ At the end of May, daycares and nurseries, cultural and entertainment venues were opened.¹⁰ On September 15, the new school year started with in-person classes.¹¹ However, on November 27, due to the increasing number of people infected with the coronavirus in the country, all nurseries and daycares were closed, and all school classes switched to distance learning once again. Restaurants, shopping and sport centres also were closed.¹² On January 4, 2021, all nurseries and daycares opened, and only pupils in primary school (classes from 1 to 4) returned to in-person classes.¹³ The tightening and loosening of the COVID-19 pandemic measures in the country occurring in turns continues at the time of writing.

In this respect, according to some observations and preliminary research, the anti-epidemic measures, mostly the restricted domestic and international movements, and working and learning from distance, act as an additional catalyst for urban–rural migration. In various countries around the world (including Bulgaria), these ongoing processes prompt some people to seek more spatial freedom in rural areas (Ross 2020; Rose 2020; Finnsson 2020; Seraphin & Dosquet 2020).

The ethnographic cases

In order to give complex ethnographic impressions of the issue discussed here, we chose to present five cases from our research project mentioned above. We endeavour to highlight the life choices, which people of different age, marital status and social specificities made in the given circumstances of COVID-19 pandemic.

S. (mid-20s) claims to be in a spiritual search, reconsidering his personal and work priorities. As a turning point for such a self-seeking journey, he recognizes the 2018 burn-out at the workplace and his subsequent dismissal from a big corporation. A crucial part of his peculiar lifestyle metamorphoses is the (re)discovering and (re)attaching to the village and the natural surroundings as places for recreation, self-isolation and eventually – a residence. Thus, in autumn 2019,

---

⁹ Order issued by the Minister of Health, 05 May 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/05/05/rd-01-251.pdf (Accessed May 11, 2021).

¹⁰ Order issued by the Minister of Health, 30 May 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/05/30/zapoved__rd-01-287-30052020_g.pdf (Accessed May 11, 2021).

¹¹ Order issued by the Minister of Health, 31 August 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/08/31/rd-01-489.pdf (Accessed May 11, 2021).

¹² Order issued by the Minister of Health, 25 November 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/08/31/rd-01-489.pdf (Accessed May 11, 2021).

¹³ Order issued by the Minister of Health, 18 December 2020, https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/12/18/zapoved__rd-01-718-18122020_g.pdf (Accessed May 11, 2021).

he made the decision to start renovating his grandfather's country house in Svoge municipality (Central West Bulgaria), around 50 km north of his birthplace – the capital Sofia. He was drawn by the idea of a more minimalist lifestyle away from the noise and air pollution, and the hectic everyday life in the big city. Therefore, S. quickly started spending more days of the month there, sitting on the hammock in the garden, while working on his computer, and walking the mountain surrounding the village by himself.

However, the declared state of emergency turned out to be crucial for his permanent settlement in the countryside. The introduced checkpoints on the big cities' exits provoked him to even change his address registration in order to facilitate his travel between the village (place of residence) and the capital (place of work). Although S. describes himself as a rather withdrawn type of person, the recommended social distancing during the pandemic actually brought him closer to a certain group of people in the village. These residents (in their 20s and 30s) have also moved there from different cities in Bulgaria and even abroad in the last several years. S. relates to their eco-friendly lifestyle, strongly influenced by Eastern philosophies. Therefore, he even decided to move temporarily to their farm (both premises are 4 km apart in the mountains). There, S. continued to work remotely, while helping in the household chores and the garden (permacultural) activities. In case he happened to visit the capital or another city, in the period of March to the middle of May 2020, on his return to the village he isolated himself for 10 days in a tent in the yard.¹⁴

D. and V. are a young couple in their early 30s and have no children. They are peculiar nomads, living in-between several locations. She is an artist and he is a chef. Their main income used to come from temporary occupations in restaurants in Belgium and France, in the summer. The rest of the year the couple usually spends in Bulgaria, residing in their city apartment in the northern part of the country. However, desiring to establish their own place in a mountainous countryside, back in 2014, they bought a land property with a building permit in a village in Sofia district. Thereby, they acquired a getaway place away from the city, while staying well connected to the urban environment (the municipal centre and the capital). In the following five years the couple has visited the land for several weekends of the year, using it as a camping spot.

However, at the beginning of 2020 their entire mobility behaviour started to change significantly. The shutdown of international borders ruined their plans for another couple of months of seasonal work abroad, which they saw as an opportunity to start construction on the property on their own. They plan to build a cottage and a small restaurant for homemade food within the self-grown forest with a terraced vegetable garden positioned down the hill. At this point, D. and V. reside in two places: in the warmer months – in their small van, which they converted into a camper; while in the colder part of the year they are in the city apartment. However,

---

¹⁴ This was considered necessary, since at that time the host also welcomed a few relatives with significant health issues from around the country.

they both hope V. would find a permanent job as a chef in Sofia, and D. – a better market for her art work, which would eliminate the need for seasonal work abroad and would allow them to settle in the village.

T. and D. were a young couple with no children when in 2013 moved out of Sofia to a property they bought the year before. They settled in the mountainous countryside, Zemen municipality, about 70 km from the capital. In general, the distance has not been a problem for the couple, since T. works mostly from home, and D. commutes five days a week to the outskirts of Sofia where his workplace is. In 2019, however, when the partners were already in their late 30s and with three small children (of age six, four, and two), they decided to go back to the city, due to the lack of good educational opportunities in the countryside. Thus, the country house quickly became a villa for weekends and holidays.

In the following year, however, the family's place of residence has been subject to many changes, directly influenced by the state of emergency in the country. In March 2020, when the daycares were closed, and D. started working exclusively from home, the couple saw an opportunity to resettle in the village. They chose a quieter and cleaner vicinity to dwell for an unknown period of time, while there were multiple restrictions in the city environment. Afterwards, in September 2020, when the educational facilities re-opened, the family went back to Sofia in order for the children to visit daycare, which would allow both parents to better fulfil their work commitments, while working from home full time. In this context, the country house again became a family villa. However, in the following winter months when educational establishments were closed once again, T. and D. moved back to the village. These movements back and forth between the city and the village continue to this day, following the introduction and removal of certain restrictions.

Z. (mid-30s) and T. (late 40s) alongside their two children (of age twelve and eight) have resided in the medium-sized district city Dobrich (Northeast Bulgaria), until recently. In spring 2018, the family bought an old house in a village 10 km from the city, in order to turn it into a getaway place for the spare time. Due to its proximity, the countryside property quickly became a favourite place for social gatherings, and the family gradually increased the time spent there.

Thus, the settlement to the village after the state of emergency in the country was introduced and the school education went online, was an easy and expected choice for the couple. She has been a housewife since the birth of her second child. He is a business owner and has been commuting to his workplace in the city whenever needed. On the one hand, out of fear of infection with the virus in the urban environment, and on the other, finding more benefits for themselves and their children in the rural lifestyle, the couple decided to remain in the countryside even after the beginning of the new school year, allowing in-person education. Therefore, on work days the family commuted between the village and the city – in the morning, before driving himself to his workplace, the father took the children to school and his wife to their urban apartment. In the evening, the entire family came back to their country house together. In autumn, they even renewed the construction of their

property to ensure better living conditions during the winter months. In the winter, while schools were closed and classes were online, the children and the mother spent their time almost solely in the village, while the father commuted to the city whenever needed. Similar to the previous case, during the first half of 2021, the family’s movements between the two settlements and the time spent in each of them are being defined by the way the educational system works within the context of the pandemic measures in the country.

D. and M. are a 60 years old couple from Sofia. For nearly fifteen years, she has been a housewife, and he – a self-employed construction worker. Visits to their countryside house in Pernik district a couple weekends a month has been a well-established practice for nearly thirty years. However, in 2019, they extended their stays due to the increasing need for care for an older relative. The introduction of the state of emergency found them in the countryside. Because of the anti-epidemic restrictions in between district cities movements, and the possible difficulties in supplying the loved-one with medications and food, the couple decided to stay in the village for a while longer. However, the continuing need for care for the relative, as well as the fear of infection with the virus in the capital, pushed them towards the decision for a permanent settlement in the countryside. Having financial support from their children (all grown up and living in the capital), M. almost completely stopped working, and the couple visits Sofia just for a few days a month, mostly for medical reasons. At the very beginning of 2021, M. started setting up a central heating installation in the house, in order to improve the living conditions of the family, as of their aspiration of staying there after the pandemic continues to grow strong.

New trends in the real estate market

Similar examples also can be found in many print and online media publications. About half a month after the beginning of the state of emergency, the following material was published on the site of the Bulgarian national radio: “As the coronavirus pandemic escalated, many citizens who own properties in villages hurried to move to the countryside even before the travel ban... [because of] the opportunity to spend the lockdown away from the urban environment constraints”.¹⁵ There are numerous media publications of such sort from all over the country, covering urban–rural movements of people with heterogeneous profiles. The reports also cite data from the Department Civil Registration and Administrative Services (CRAS) and the National Statistic Institute for significant increase of new registrations at the current address in small municipalities and villages, at the expense of regional centres and large cities. These data and publications should be critically interpreted. In some cases these are entire families who had already settled in the countryside (many had been living there for years), but who found the need to offi-

---

¹⁵ “City-Village Migration as a Way of Survival”, Radio Bulgaria, BNR, April 1, 2020, <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101250669/migraciata-ot-grada-kam-seloto-kato-nachin-na-ocelavane> (Accessed May 11, 2021).

ciate their residential address just last year due to the travel restrictions in the country. However, there are also new residents, who are able to work remotely and crave the freedom of life in a house with a yard.

From this point of view, the data referring to real estate market development in Bulgaria in the context of the pandemic has also caught our attention. The experts in the field point out that in March, transactions stopped almost completely. In May, the sales rates returned to their pre-pandemic levels, though. The data that real estate agencies announce in the media, however, show a new trend in the property search:

“People are looking for houses near big cities, at a distance of 40 – 50 km. There is also a tendency for purchasing vacation homes. This isolation [social distancing] of about two months affected the situation. I think this would be a real estate market trend for a long time to come”.¹⁶

According to data from the real estate agency “Bulgarian properties”, the rural property sales increased up to 20% at the end of 2020. The significant housing market dynamics in the countryside provoke comparisons with the 2003–2007 period when British citizens were the main factor referring to transactions with rural property. Therefore, their withdrawal from the country after the global financial crisis in 2008 led to a decline in the real estate market. Nowadays, the pandemic once again leads to a similar growth of property transactions, this time by Bulgarians, residents of the big cities in the country. The verification of this data, however, is difficult because the NSI surveys the housing market only in the six biggest cities in Bulgaria. Along with that, the Registry Agency keeps only statistics of the concluded real estate transactions by settlements, without specifying the type of property – houses, agricultural fields, and office or retail spaces. Without excluding the possibility that such analyses, coming from the real estate agencies themselves, might be related to an advertising strategy, they cannot be ignored. Even so, they are provoked by some behaviour among a part of the urban population, which we commented above, and which is undoubtedly being intensified by the COVID-19 pandemic.

Such attitudes could also be found among the responses in our online survey – 12% claim that during the state of emergency they have spent some time in their rural villa, and 4% chose to stay in their country house for the time being. Here are some of the commonly repeated answers to the question we asked, “What is the first thing you would like to do after the end of the state of emergency?”:

To go to the village and spend some time in the yard.

To go to the countryside.

To go to the villa.

---

¹⁶ Interview with Alexander Bochev, second chairman of National Association “Real estate”, NOVA television, 23.06.2020, <https://nova.bg/news/view/2020/06/23/291788/имотният-пазар-се-съживява-търсят-се-къщи-около-големите-градове> (Accessed May 11, 2021).

To buy a house.

To go to the mountains, to be away from the urban environment.

To go somewhere in nature with my family.

To go on a vacation somewhere away (at least in the country).

Concluding discussion

The ongoing pandemic crisis has raised the issue of the impact of external environmental and biological factors on the social development of urban areas. The pandemic hit “global cities” rapidly and noticeably, showing the vulnerability of contemporary societies by destroying the well-known chains of social interactions, transforming the way of life in urban areas into something that is rather different from the previously established patterns of everyday life (Pokrovsky, Makshanchikova & Nikishin 2020, 54–55).

Everything stated above clearly shows that flows of people, commodities, services, resources, and finances between cities and villages should be carefully studied within the context of short-, medium- and long-term measures against the coronavirus spread and the COVID-19 pandemic development in general (Sietchip-ing et al. 2020, 1). The urban lifestyle usually contradicts the rural lifestyle – traditionally, the city is associated with a great variety of opportunities (labour, social, cultural), technical development and innovations, due to the larger population. While the village, with its more homogeneous local communities, offers a simpler way of life and is largely seen as a place that opposes innovation and drastic change (Malatzky et al. 2020, 2).

The rapid rise of new coronavirus cases and the shocking data about deaths in metropolises such as London, Rome, Madrid, New York, etc., and their media representations produced the global image of the SARS-CoV-2 virus as an “urban problem” (Boterman 2020, 513–514). Thus, during the pandemic the urban–rural dichotomy persists, however, some of the citizens’ perceptions regarding both environments are changing significantly. The high population density has become a source of concerns, strangers and crowds have become worth avoiding. From places for cultural and social interaction, museums, theatres, cinemas and restaurants have become places threatening people’s health. City life has become a source of fear and caution. At the same time, the village life homogeneity has become an equivalent to safety (as long as inhabitants know one another), simplicity – to freedom, and the resistance to changes has been offering predictability (Malatzky et al. 2020, 2).

As a result, the escape from the cities to less densely populated urban peripheries and rural areas has become a common response to the pandemic crisis for a sizable share of the urban inhabitants (Galent 2020, 141–143; Onishi & Méheut 2020; Seraphin & Dosquet 2020, 487; Finnsson 2020; Pokrovsky, Makshanchikova & Nikishin 2020, 56). Therefore, a number of citizens either move to their second house in the countryside, which previously they used to dwell as a holiday or leisure

home, or buy a property in the village. Hence, for more than a year the rural environment has been preferred to the city as a main place to settle the household.

The motives behind such a decision are various. For some people the self and loved one's health concerns are of significant importance, for others – the desire to avoid urban restrictions and to move elsewhere, a place that could provide more gratification, spatial freedom and access to nature – the last became especially valuable when the measures prohibited even the visits to city parks. Additionally, there are factors, generally attractive to the urban environment – restaurants, cafes, sport halls, schools, cinemas, theatres, etc., which in the situation of repeated closing and opening of such social and cultural facilities, significantly diminish their meaning. Therefore, life outside the city becomes of great importance to some people (cf. Pokrovsky, Makshanchikova & Nikishin 2020, 58–59). Moreover, there stands the strife to establish greater control over one's everyday life, lifestyle and personal choices, given the circumstances. Such as, fulfilling one's work commitments and providing children access to education, while choosing how and mostly where (indoors or outdoors) to spend the spare time, and still being safe. However, the cases also show the peculiar inevitable impact that the constantly alternating imposition and lifting of certain restrictions has on the lifestyle of the families. The latter justifies the intensification of the movements between urban and rural areas in specific periods of time.

Our research largely confirms the thesis that in a medium-term the COVID-19 pandemic accelerates internal migration, increasing people's desire to spend more time outdoors and away from the urban environment. However, it should be noted that inhabitants who are able to afford such a lifestyle (dwelling in-between places) are mostly those with medium and high income or are able to work remotely from anywhere. Such mobility and change in daily life patterns are inevitably followed by many sociocultural, economic and other processes and transformations, which define the research topic to be relevant nowadays.

References

- Berry, Brian. 1976. "The Counterurbanization Process: Urban America since 1970." *Urban Affairs Annual Reviews* 11 (Urbanization and Counterurbanization): 17–30.
- Boterman, Willem R. 2020. "Urban–Rural Polarisation in Times of the Corona Outbreak? The Early Demographic and Geographic Patterns of the SARS-CoV-2 Epidemic in the Netherlands." *Journal of Economic and Human Geography* 111 (3): 513–529. DOI: 10.1111/tesg.12437.
- Castles, Stephan. 2010. "Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (10): 1565–1586. DOI: 10.1080/1369183X.2010.489381.
- Dahms, Fred & Janine McComb. 1999. "'Counterurbanization', Interaction and Functional Change in a Rural Amenity Area – a Canadian Example." *Jour-*

- nal of Rural Studies* 15 (2): 129–146. DOI: 10.1016/S0743-0167(98)00056-4.
- Finsson, Páll T. 2020. “Will Rural Living Become More Desirable Post-Corona?” *Nordregio Magazine* 3 (Post-pandemic regional development), <https://nordregio.org/nordregio-magazine/issues/post-pandemic-regional-development/will-rural-living-become-more-desirable-post-corona> (Accessed May 11, 2021).
- Gallent, Nick. 2020. “COVID-19 and the Flight to Second Homes.” *Town & Country Planning* 89 (4/5): 141–144.
- Halfacree, Keith H., 2011. “Heterolocal Identities? Counter-Urbanisation, Second Homes, and Rural Consumption in the Era of Mobilities.” *Population, Space and Place* 18 (2): 209–224. DOI: 10.1002/psp.665.
- Kopeva, Diana & Nivelin Noev. 2003. “Subsistence Farming in Bulgaria: Between Tradition and Market Requirements.” In *Subsistence Agriculture in Central and Eastern Europe: How to Break the Vicious Circle?* eds. Abele, Steffen & Klaus Frohberg, 133–146. Halle: IAMO.
- Kozhukharova-Zhivkova, Veska. 1996. *Seloto – v túrsene na optimistichna strategíia*. Sofíia: Alíia.
- Malatzky, Christina, Judy Gillespie, Danielle Couch & Catherine Cosgrave. 2020. “Why Place Matters: A Rurally-Orientated Analysis of COVID-19’s Differential Impacts.” *Social Sciences & Humanities Open*, 2 (1), <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590291120300528?via%3Dihub> (Accessed May 11, 2021). DOI: 10.1016/j.ssaho.2020.100063.
- Müller, Dieter. 2007. “Second Homes in the Nordic Countries: between Common Heritage and Exclusive Commodity.” *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 7 (3): 193–201. DOI: 10.1080/15022250701300272
- Onishi, Norimitsu and Constant Méheut. 2020. “Rich Europeans Flee Virus for 2nd Homes, Spreading Fear and Fury”. *New York Times*, 29 March, <https://www.nytimes.com/2020/03/29/world/europe/rich-coronavirus-second-homes.html> (Accessed May 11, 2021).
- Overvåg, Kjell. 2009. *Second Homes in Eastern Norway*. Doctoral Theses at NTNU 238, Norwegian University of Science and Technology: Trondheim.
- Pokrovskii, Nikita E., Alena Íu. Makshanchikova & Egor Aleksandrovich Nikishin. 2020. “Obratnaia migratsiia v usloviakh pandemicheskogo krizisa: vnegorodskie prostranstva Rossii kak resurs adaptatsii.” *Sotsiologicheskie issledovaniia* 12: 54–64.
- Quinn, Bernadette. 2004. “Dwelling through Multiple Places: A Case Study of Second Home Ownership in Ireland.” In *Tourism, Mobility and Second Homes*, eds. Hall Michael & Dieter Müller, 113–129. Channel View Publications: Clevedon.

- Rose, Jeff. 2020. "Time to Move? Data Suggests Americans May Flee to Rural Areas Post-COVID." *Forbes*, 06. 08. 2020, <https://www.forbes.com/sites/jrose/2020/08/06/time-to-move-data-suggests-americans-may-flee-to-rural-areas-post-covid/?sh=9f2d65671612> (Accessed May 11, 2021).
- Ross, Hannah. 2020. "Post-COVID-19 Wave of Regional Migration Predicted as People Seek Simpler Life, Get Back to Basics." *ABC News*, 10. 05. 2020, <https://www.abc.net.au/news/2020-05-10/post-covid-19-pandemic-simpler-life-migration/12229082> (Accessed May 11, 2021).
- Seraphin, Hugues & Frederic Dosquet. 2020. "Mountain Tourism and Second Home Tourism as Post COVID-19 Lockdown Placebo?" *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 12 (4): 485–500. DOI: 10.1108/WHATT-05-2020-0027.
- Shishmanova, Mariia V. 2014. "Vŭtreshna migratsiia na naselenieto mezhduradovete i selata za desetgodishniia period 2003 – 2013 g." In *Bulgaria Rusticana: Dŭlgoto pŭtuvane kŭm seloto*, sŭst. Koleva, Galina, 91–103. Troian: Alia
- Shucksmith, Mark. 1983. "Second Homes – a Framework for Policy." *Town Planning Review* 54: 174–193.
- Sietchiping, Remy, Thomas Forster, Florence Egal, Grace Githiri & Eol Chae. 2020. "COVID-19 through the Lens of Urban Rural Linkages – Guiding Principles and Framework for Action (URL-GP)." *UN-Habitat*, https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/07/issue_brief_covid-19_through_the_lens_of_urban_rural_linkages_web_revised.pdf (Accessed May 11, 2021).
- Simeonova, Marina, Iasen K'osev & Nikolaï Naïdenov. 2020. "Migratsionni protsesi, strukturoopredeliashiti selishtnata mrezha v Bŭlgariia". *Godishnik na UASG*, 53 (4).
- Slavova, Marina. 2019. "Peri-urbanizatsiata v Bŭlgariia – potentsial za stroitelniia bransh". *Nedvizhimi imoti i biznes* 3 (1): 40–51.
- Statistical Yearbook. 2020. *Republic of Bulgaria. Statistical Yearbook 2019*. Sofia: National Statistic Institute, <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/God2019.pdf> (Accessed May 11, 2021).

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Nikola Lero

Department of Cultural Studies and Languages, University of Stavanger, Norway
lero.nikola@yahoo.com

COVID-19 as a Badiouian Event? A Global Insight Into Theoretical Interrogation of Žižek's Pandemics

The rapidly burgeoning literature surrounding COVID-19 pandemic fetishistically and prematurely tried to catch the academic momentum, taking almost an a priori, non-debatable, starting point of the conceptualization of the pandemic as the “new normal”. In *Pandemic: COVID-19 Shakes the World* and *Pandemic! 2: Chronicles of a Time Lost*, Slavoj Žižek frames the pandemic as multiple global crises, arguing it will aggressively and drastically rupture the global societal norms and dynamics creating a new order. However, did it? This essay debates this question through the theoretical lenses of Badiou's Event. It starts by laying down the fundamental theoretical principles and mapping the necessary criteria needed to be fulfilled in order for a happening to be named an Event. Further, it navigates through ideas and arguments presented in Žižek's publications localizing the pandemic's global characteristics. Finally, it theoretically deconstructs them providing us with the fundamental answer to the question what COVID-19 pandemic is: a Badiouian event that has/is/will construct the global “new normal”, multiple consequential crises, or just a temporary situation that reaffirms the existing societal normatives worldwide.

Key words: COVID-19 pandemic, Event, Badiou, Žižek, communism

Пандемија ковида 19 као бадјуовски Догађај? Глобални увид у теоријско испитивање Жижековог разумевања пандемије

Све обимнија литература о пандемији ковида 19 фетишистички и прерано је покушала ухватити академски моментум, узимајући готово априорно, неспорно, полазиште концептуализације пандемије као „нове нормалности“. У *Pandemic: COVID-19 Shakes the World* и *Pandemic 2: Chronicles of a Time Lost*, Славој Жижек уоквирује пандемију као вишеструку глобалну кризу, тврдећи да ће агресивно и драстично разбити глобалне друштвене норме и динамике стварајући нови поредак. Међутим, да ли се то заиста десило? Овај есеј расправља о овом питању кроз теоријске погледе Бадјуовог Догађаја. Започиње постављањем основних теоријских начела и мапирањем неопходних критеријума које је потребно испунити да би се неко дешавање могло назвати Догађајем. Надаље, креће се кроз идеје и аргументе изнесене у Жижекским публикацијама локализирајући глобалне карактеристике пандемије. Коначно, теоретски их деконструира пружајући нам темељни одговор на питање што је пандемија ковида 19: бадјуовски Догађај који је изградио, гради или ће изградити глобалну „нову нормалност“, вишеструка последична криза или само привремена ситуација која утврђује већ постојеће друштвене нормативе широм свијета.

Кључне речи: пандемија ковида 19, Догађај, Бадју, Жижек, комунизам

Introduction

In the *Spiegel's* 1969 piece “Who’s Afraid of the Ivory Tower? A Conversation with Theodor W. Adorno”, the journalist started the interview with: “Professor Adorno, two weeks ago, the world seemed to be in order”; Adorno briefly answered: “Not to me” (Richter & Adorno 2002, 14). A bit over four decades after the interview, the COVID-19 pandemic started.¹ It introduced 21st century humanity for the first time to extensive globally present local and national lockdowns, social distancing, travel bans, violent borderization, and imposed quarantines. Almost the entire world nostalgically replicated *Spiegel's* journalist’s view remembering the times before the virus as “normal”. Not to compare myself to Adorno, but pre-corona times were anything but normal (if there is such a state at all). After all, normality is just another type of psychosis (Lacan 1980). Yet, a frequency and general acceptance of specific behaviors establish societal normalness of a defined era (Durkheim 1982). Therefore, the sturdy neoliberal nitro-consumeristic individualization (Bauman 2000), and increasing globalized capital-driven inequalities (Giddens 2003) will be considered, for the purpose of this paper, as a normality. However, that brings the second argument – the present COVID-19 (coronavirus) centered state of affair has metamorphosed into abnormality, the so-called “new normal”. But, to what extent?

Numerous intellectuals prophetically proclaimed the coronavirus pandemic as a happening that would tectonically shift the global societal dynamics. Slavoj Žižek was one of them. Boarding the carousel of the publishing race of postmodern academia, the international academic superstar and “the most dangerous philosopher in the West” in his *Pandemic: COVID-19 Shakes the World* and *Pandemic! 2: Chronicles of a Time Lost* states that the world we know has come to an end. There is no going back. The pandemic as an unprecedented crisis is/will vigorously change the way we live. Fukuyama (2005) was wrong – it is not the “end of history”. Instead, another order will emerge: either a new communism or barbarism with a human face.

That robust, nearly esoteric change in the trace of history can theoretically only be witnessed as a Badiouian Event. The Badiouian Event is a point of no return to the previous state. The subject(s) has entered a new era, a new order. But did it? Is the COVID-19 pandemic a Badiouian Event? This paper will examine these questions through theoretical analysis of Žižek’s above mentioned publications.

Badiou’s Event

Since the 1960s, Alain Badiou had been fighting against a “crisis of Western metaphysics in a heroic effort to rescue philosophy from its time in exile” (Barker 2002, 1). Challenging the postmodernist terminological/meaning obsession,

---

¹ COVID-19 is a disease caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2). Around four months after mapping the first cases in Wuhan, China, the virus spread worldwide and the World Health Organization announced the global pandemic on March 11, 2020.

Badiou proclaimed that the *truth* exists (Badiou 2005). Although behind him stands an astonishing volume of work, most of his contemporaries consider his theory of the event, alongside theory of subject, to be one of the focal points of his philosophical thought.

In the 1988 magnum opus *Being and Event* (Badiou 2005), through thirty-seven meditations, Badiou (de)constructs the theoretical pilgrimage toward the event – a radical change bringing the truth to the surface. Led by the ‘mathematics as ontology’ axiom, and relying on set theory, Badiou perceives reality as *the void*. It is a starting concept to understand the event. He uses “‘void’ rather than nothing, because the ‘nothing’ is the name of the void correlative to the *global* effect of structure (*everything* is counted)” (Badiou 2005, 56). This void, in set theory a null set ($\emptyset$), is the basal core of every *situation* (Badiou 2005, 12). Badiou refers to the situation as consistent multiplicity, a multiplicity counted as one (Badiou 2005, 23–24). It is “a whim, a supermarket, a work of art, a dream, a playground fight, a fleet of trucks, a mine, a stock prediction, a game of chess, or a set of waves” (Badiou 2003, 7). Roffe (2006) argues that Badiou’s situation is to be understood in an extremely broad sense – it is “a society, a human being, a natural language or a building would all be situations in this fundamental sense, one-multiples” (Roffe 2006, 333). Badiou (2006) in *Logics of Worlds: Being and Event II* notes that broadly taken, the *state of the situation* – the order of the situation’s governance, is the metastructure of the world. For example, global neoliberal capitalism could be perceived as the metastructure of current times. But, what exactly is the “event” to Badiou and how does its truth emerge from the state of the situation?

Truth cannot come out of the situation as it is hidden under the veil of it. It is exactly the event that opens that space by erupting from the *evental site* through the voidal margins of the situation forever changing the state’s governing order (Badiou 2005). It is a radical change, “a hazardous [hasardeux], unpredictable supplement, which vanishes as soon as it appears” (Badiou 2001, 67), exploding and breaking the ontological chains of knowledge repetition giving birth to a new truth. Barclay explains that:

“An event is a completely original happening which interrupts the flow of history and which cannot be either named or understood within the context in which it occurs: it cuts against the grain of the world, not simply as a new departure in the sequence of history, but as the creation of a new possibility, something previously thought impossible, if it was thought of at all” (Barclay 2010, 174).

Or, as Bensaid (2004) says – an event is to a certain extent a historical miracle.

Several elements of the Event can be mapped. Firstly, the event is always a profoundly transcendental, avant-garde-like, unpredictable happening. Its scope outshines the imaginary of the imagination of the subject. Further, it is the evental site (somewhere) where the event is environed and performed. Additionally, the blurry event-situation dynamics mark the event. As it is a creative novelty, we cannot fully know what is being created. Truth is only post-evental (Badiou, 2005).

Next, interpretative intervention is a *conditio sine qua non* to proclaim the event (Badiou 2005, 181). Subject has to name it developing *fidelity*, a genuine one-on-one relationship to and throughout the event. The spectrum of subject goes from hysteric-like, the panicky one, to master-subjects, those fully faithful to the event (Badiou 2006). Additionally, in contrast to Deleuze's small-scale micro-level events, Badiou's is a large, macro-level one (Beck & Gleyson 2016). Most importantly, "the fundamental ontological characteristic of an event is to inscribe, to name, the situated void of that for which it is an event" (Badiou 2001, 69). Finally, there is the outcome of the event – a novel order.

Badiou's (2005) examples of an event penetrate all four arenas of his philosophy – love, art, science, and politics. For instance, Mallarme's *A Throw of the Dice will Never Abolish Chance* is an event in art, while 19th century Cantor's mathematical set-theory constitutes an event in science. Regarding the amorous domain, it seems that his view of falling in love as an event heavily reminds of the ideas of philosopher Alan Watts (2012), who perceives that process as uncontrollable, mystical, forever changing the subjects of love. Still, political events as drivers of colossal social change remain central to Badiou's theory unraveling the shadow of maoist-oriented philosophy. In *Being and Event*, Badiou (2005) hitchhikerly guides us from the Russian Revolution and the Paris Commune, through the Chinese Cultural Revolution and 1968 protests in France. As seen, most of Badiou's illustrations of the event are revolutionary-tattooed, making the previously systematically socially and politically suffocated proletariat/masses (subjects) struggles visible. However, a theoretical warning must be kept in mind – events are historically highly rare and unique. They change our 'world(s)', our metastructures as we know it by ripping apart the web of established normativeness building a novel, unique order. That is what Slavoj Žižek argues regarding the COVID-19 pandemics.

Žižek's Pandemics

"In the last couple of years, after the SARS and Ebola epidemics, we were told again and again that a new, much stronger epidemic was just a matter of time, that the question was not IF but WHEN. Although we were convinced of the truth of these dire predictions, we...were reluctant to act and engage – the only place we dealt with them was in apocalyptic movies like *Contagion*" (Žižek 2020, 64).

That is how Žižek reflects on COVID-19 in his *Pandemic! COVID-19 Shakes the World* – by providing a pop-culture reference as his standard ace in the sleeve writing trick, illustrating society's omni-neglection, in spite of its awareness, of the global history-changing hazard to come. And, with the coronavirus pandemic, according to Žižek, it came.

Through ten essays in Volume I, Žižek (2020) offers a provocative socio-cultural reading of the COVID-19 pandemic. Courageously presented to the public only around 100 days after the breakout, Žižek frames the pandemic as a global biological, cultural, and economic-political melange, ideologically oiled by the machinery of panic and fear. The first chapters introduce the "new world" we emerged

into – the world defined by pandemic-related measures. “We are all in the same boat” (Žižek 2020, 42), says Žižek, echoing Martin L. K. Jr, holding that the entirety of humanity is in jeopardy. Moreover, he empathetically reflects on the “new normal” of social and physical distancing enforced worldwide, burdening everyone for the first (historical) time. However, the ongoing pandemic is also a chance for profound personal transformation. Evoking the biblical Jesus’ words to Mary Magdalene, “Touch me not”, and also recalling Hegel, Žižek insists that genuine love and solidarity could be accomplished precisely via the imposed separateness we are exposed to during the pandemic (Žižek 2020, 2). Moving from a Christian-painted analysis of individual micro-cosmoses, Žižek jumps to the nation-state level. Remembering his childhood, he reflects on the former communist Yugoslavia’s bureaucrats, noting that whenever they said we should not panic, it meant they are already panicking (Žižek 2020, 63). Here, disagreeing with Giorgio Agamben, Žižek points out the weakening of the (nation) state power during the pandemic. However, on the other side, he insightfully maps altruistic-like acts of some states (like China) wherewith the reinforcements and the prolongements of lockdowns, the value of human life was put before the economic market (Žižek 2020, 89). Nevertheless, these acts are not enough to fight the pandemic. Much more is needed.

Žižek claims that:

“We will have to change our entire stance to life, to our existence as living beings among other forms of life. In other words, if we understand “philosophy” as the name for our basic orientation in life, we will have to experience a true philosophical revolution” (Žižek 2020, 78).

Moreover, “even if life does eventually return to some semblance of normality, it will not be the same normal as the one we experienced before the outbreak” (Žižek 2020, 77). Exactly here by the binary before *versus* after corona times, Žižek proclaims COVID-19 pandemics as catalytic, hence, a Badiouian-tending Event that will make us reimagine humanity. The worldwide yet individual fragility exposed by the pandemic, dethroning us as from the Anthropocene pedestal, can only result in Žižek’s vision of a post-pandemic “society beyond nation-state, a society that actualizes itself in the forms of global solidarity and cooperation” (Žižek 2020, 37). However, first, we must answer a crucial question.

That question is what do we truly want – barbarism or communism. It is “simple as that” (Žižek 2020, 95). Žižek’s answer is clear – communism. However, “this is not a utopian Communist vision, it is a Communism imposed by the necessities of bare survival” (Žižek 2020, 92). Referring to the conversation between Varoufakis and Assange, Žižek notes that exactly what seemed “impossible within the coordinates of the existing world order” (Žižek 2020, 86) happened. For instance, according to him, the evidence of communist-leaning acts are Trump’s healthcare checks and Johnson’s nationalization of the railways in the UK. Moreover, the rise of potency and influence of international organizations during the pandemic, like the WHO, is precisely an example of that. Therefore, Žižek’s new, global, solidari-

ty-fueled communism, bringing novel universal global healthcare, asks for a supranational, cosmopolitan organization to handle this and future crises.

To Žižek, it is clear why those robust, contingent shifts occurred. The COVID-19 pandemic, like litmus paper, brought long-hidden truths to the societal and ideological surface.

“My modest opinion is much more radical: the coronavirus epidemic is a kind of “Five Point Palm Exploding Heart Technique” on the global capitalist system—a signal that we cannot go on the way we have till now, that a radical change is needed”² (Žižek 2020, 41–42).

Global capitalism is in a unique, unprecedented crisis. And, to disastrous capitalism, solely disaster communism is the adequate response (Žižek 2020, 104–105).

In *Pandemic 2! Chronicles of Time Lost*, Žižek (2021) continues, now more coherently, his examination of the ongoing pandemic. Developing his argument of collapsing capitalism in the first book, Žižek (2021, 19) claims that during the pandemic, “class divisions have exploded”. In contrast to the first book's reflection on renovated visibility of exploited workers in factories, in a capitalistic language known as the “essential workers”, these are not some old-fashioned Marxists class struggles one might bear in mind. These are the issues of geo-social class - the household keepers, construction workers, migrants – being exploited “with regard to the way they relate to the material conditions of their life” (Žižek 2021, 20–21). Additionally, there is a *new working class*, a “highly racialized, ethnicized and gendered” exploitation needed for the capitalistic machinery to function (Harvey in Žižek 2021, 19–20). Those are the nurses, healthcare workers, and deliverers alongside the new subclass of self-exploiters, like managers and the privileged intellectual elite, working from home. Consequently, Žižek points out the highly noticeable emergence of the brand-new class of techno-feudalists, like Elon Musk. Their projects, like Musk's *Neuralink* – an ultra high bandwidth brain-machine interface, are transforming pre-corona “actual/bodily social interaction” and replacing them with the “new norms of social dependency and control” that come with practices in cyberspace (Žižek 2021, 62). In the end, reflecting on Mike Davis' insights, he recurrently summons the new communism, not just as a solution to the ongoing pandemic, but to the global ecological crisis undoubtedly to come (Žižek 2021, 189–191).

Theoretical Interrogation of Žižek's (Ideological) Virus

At the very beginning of the examination of Žižek's reading of the ongoing pandemic, we encounter a problem – the eventual site, the *sine qua non* of an Event. In both books, Žižek sees the entire anthroposphere as endangered. However, can an event have such scope? If we go back and look at Badiou's examples, one might

---

² “Five Point Palm Exploding Heart Technique” is a famous martial arts move from Tarantino's *Kill Bill* movie. The move embodies hitting the victim on five unique body pressure spots. When the person makes five steps after being hit, its heart explodes.

say no – every event has to be localized. Indeed, during the pandemic, nation-states reacted differently (Ashraf 2020), creating localized/nationalized variations of the “new normal”. Yet, in the case of the COVID-19 pandemic, the entire globe could be seen as the place where a Badiouian event occurred for the first time in the Anthropocene. Chernilo explains that decades of intensive globalization produced a cosmopolitan dimension to the COVID-19 pandemic, making it “the first global phenomenon in human history in which the majority of the world’s population is experiencing a similar event at the same time” (Chernilo 2021, 157). Although the liberal fetishization of the individualization of the pandemic experience is present, in the case of COVID-19 disease, “a similar spectrum of individual and collective social behaviors has emerged” (Tsiamis 2020, 21) globally. It is clear – all of humanity is in danger (Nancy 2020). Therefore, if we stretch the theoretical boundaries of the event to its breaking point, the COVID-19 pandemic inaugurates both empirical and theoretical novelty by covering the biggest possible evental site – the (human) planet. That brings us to the questions of magnitude and contingency.

The COVID-19 pandemic is undoubtedly perilous, not just spatially. In slightly over a year, as of May 14th 2021, the WHO official COVID-19 website shows that the pandemic had affected over 190 countries, leading to close to 140,000,000 infections and 3 million deaths. Blake’s and Wadhwa’s December 14 World Bank Blog review of 2020 notes that the coronavirus pandemic has pushed millions into poverty, caused massive job losses and debts, affected education, deepened gender inequalities, increased global health care costs, mental health crises, among many other consequences. Regarding the exigency of the pandemic, it is not in question – it is “a result of natural contingency at its purest” (Žižek 2020, 14). Žižek’s prophecy of a colossal multidimensional crisis has been proven. But, as Badiou (2003, 61) warns, just because there is “an abrupt and complete change in a situation does not at all mean that the grace of an event has happened to it”.

Besides its global scope, which is a significant yet purely quantitative novelty, multiple consequences of the “new” normal are not genuinely new. The pandemic itself is not an authentic event. On the contrary, it is ancient. One of the first historically noted pandemics was the Justinian Plague which emerged in the sixth century AD killing millions across Europe, Asia, and Africa (Huremović 2019). Social distancing and masks were a standard during Spanish influenza pandemic in 1918 (Forbes 2021). The first quarantine was reported in 1377 in Ragusa, today’s Dubrovnik (Huremović 2019). The same measures implemented today can be mapped in Foucault’s (2008) *Discipline and Punish* when he describes middle age towns during plagues as “a segmented, immobile, frozen space” in which “each individual is fixed in his place” risking, upon the slightest movement, “life, contagion or punishment” (1). COVID-19 national lockdowns are just a variation of middle-age town lockdowns, as nation-states are the dominant administrative-political units of today’s era.

Furthermore, Žižek’s Hegelian-Christian fueled “love thy neighbour” prophecy of the separation-induced love is already debunked. In Camus’ *Plague*, based on the cholera epidemic in mid-19th century Algeria, the lovers trapped in the

sealed-off town of Oran find themselves in dual suffering - for themselves and their loved ones. Similar effects are detected during the present pandemic. It profoundly negatively affects social relationships with possible long-term issues (Naser et al. 2020). Globalized interpersonal trust during the COVID-19 pandemic did not deviate from the pre-corona times (Thoresen et al. 2021), opposing Žižek's ideas of enhanced empathy. Moreover, not only did interpersonal empathy not occur, but the pandemic developed a novel, more extreme breed of incautious liberal individuals, all of them led by, as Marjanović (2020) argues, eruption of post-truth populist ideas during the pandemic. Therefore, social distancing, quarantine, lockdown, and emotional suffering are just colloquialisms historically not branded as unique. Many are not aware of it. It is not surprising. The collective memory, including the history of pandemics, is individualized, ethnicized, nationalized, regionalized, yet rarely globalized. In this case, a quote commonly attributed to Hegel comes to mind – the only thing we learn from history is that we learn nothing from history.

However, the principal question is – are there mementos of originality and societal freshness bursting out from the pandemic, screaming for the potential birth of the new truth, exposing the fallacies of the state of the situation, naming the void? According to Žižek – Yes – the exposure of the liberal-capitalist New World Order virus, predominantly detected in the new class struggles that erupted. Yet, Theodoropoulos in his *ROAR Magazine* piece from May 23 2020 partially opposes such thoughts holding that “the distances, ruptures and conflicts in the social landscape were already profound before the coronavirus changed our lives forever” (para. 26). However, it is not the question of whether the class struggles were there. They were. The question is, did pandemics bring them to the societal exterior? Žižek, claiming that it did, rightly points out in *Pandemic! 2*, to the global exploitation of migrant workers, already affecting global food supply chains. Likewise, in vol. 1, he stresses that the visibility of overworked healthcare workers and doctors, although hidden under the discourse of heroification of exploitation which even Žižek socialistically praises, exploded. Additionally, the pandemic world order exposed a recently formed and emerging class – technocrats and the techno elite that became richer and richer under the rise of virtual consumerism during the pandemic. That is not the end. Upgrading Byung-Chul Han's argument that “today, everyone is an auto-exploiting laborer in his or her own enterprise” and that “class struggle has transformed into an inner struggle against oneself” (Han in Žižek 2020, 21), Žižek rightfully maps the new *modus operandi* of the capitalist virus. The workers are being forced to obtain resources of production and to perform the labor simultaneously, merging into a capitalist-worker hybrid class, yet still being exploited. Think of when a professor in academia or a manager in a marketing agency sits down at home with his laptop during the pandemic. That is where new class struggles are transferred – to the home as the locality of capitalistic production through enforced distance and digitalized work, disguised under the freedom to choose self-exploitation.

Yet, class hierarchies were not changed. The coronavirus pandemic is not a “great equalizer” as some claim, but rather an amplifier of existing inequalities” (Crawley 2021, 1). It just “reshuffled the privileges, power, borders and hierarchies

of im/mobility” (Lazreg & Garnaoui 2020, 1). For instance, black and indigenous populations in the US had higher death rates than others due to lack of proper living conditions and healthcare access (Whitcomb 2020). The division of who will get in Žižek’s boat of humanity, was more of a Titanic-like selection – class privileges were the deciding signifiers of one’s pandemic reality.

But, what about Žižek’s (2020) alleged radical anti-economic morality of China’s lockdowns, Johnson’s nationalizations of the railways, or Trump’s healthcare checks? Are these political moves a neoliberal capitalism novelty guided by solidarity toward the others? Hardly. Indeed, some of the above-mentioned reactions were unexpected. Nevertheless, they remain in the status-quo domains. In the USA, a social issue (health care) was fixed with a capitalistic solution (checks). As Larry Elliott points out in his January 30 2020 Guardian article, the Johnson’s measures were historically already seen interventionism and crisis-pragmatism in the UK. Eventual newness would have occurred if the USA had implemented widespread free universal healthcare for all citizens, both during and after the coronavirus pandemic. Finally, China’s lockdowns, and many others, are heavily blurred with cyber-authoritarianism, all too reminiscent of that ‘beneficial, non-consequential system’ of dystopian omni-surveillance as in Philip K. Dick’s *Minority Report*. As Agamben (2020) warns, referring to the case of Italy, state repression and control are precisely hidden under the veil of care and safety. This evocation of Deleuze’s *Society of Control* is not mimicry. Think about the almost live-tracking apps such as Bahrain’s BeAware Bahrain, Norway’s mass surveillance app Smittestopp, or Shlonik in Kuwait. In the end, many of the state actions Žižek refers to remain a debatable precedent, not a distinct societal norm.

The Missing Heroes of Missed New Communism: Back to the Old Normal

Finally, the result of the event is the new order – did it happen? Did any other order replace the neoliberal capitalist World Order? Žižek’s Communism did not. Firstly, although transnational solidarity, including global cooperation, partially emerged during pandemic (like the COVAX vaccine system), the dominant nation-states were those deciding on measures and resource allocation. The resurrection of the power of nation-states in an economically polarized world could be seen in the development of vaccine nationalism which will leave the poor countries of Africa and Asia on the margins of immunization, reestablishing their status in what Ramon Grosfoguel calls the Zone of Non-Being, becoming the main threat to global cooperation (Ravi 2021). Byanyima, UNAIDS Executive Director, in the Guardian article from February 29 openly announced the unfolding of the global vaccine apartheid, which puts profit before human lives. From CNN to Reuters, many global media outlets are reporting that in India, people are dying in the streets full of bodies due to the shortage of oxygen supplies in the healthcare system.

The fall of Žižek’s prophecy of solidarity and a new communism just proved two things. Firstly, interethnic solidarity in times of disasters is not new. Let

us remember the massive floods in the Western Balkans in 2014. Back then, the ex-Yugoslavia countries that were in a bloody war a few decades before, helped each other by establishing transnational solidarity, just to, few years after interethnic solidarity during the floods, boomerang back to potential war rumours spreading over Bosnia's media landscape at the moment. In the end, every event finishes within the nation-state's borders (Malešević 2013). Secondly, a capital-driven economy merged with nationalism as the dominant ideology of today's era seized the first opportunity to reestablish the neoliberal market. If there was ever a chance for global neo-communism to erupt, it is now virtually non-existent. Žižek's "Communism or Barbarism With Human Face" pendulum is clearly leaning toward the latter one blended with the robust amplification of the globally pre-existing social norms of neoliberal capitalism. However, whether Žižek erred in preaching the new communism, or whether he was right, remains less important.

In the end, let's go back to the theory of Event. The compulsory element of it is the proclamation of an event as such by the subject. When Badiou (2005) talks about the French Revolution, the naming of the French Revolution per se is its crucial part. If we all say that COVID is an event, exactly that is an element of the event. This matters because the subject must proclaim the Event and act on it both discursively and pragmatically. Yet, the subject has to be a set. The individual by itself does not constitute a subject. The subject has to be an intertwined yet cohesive multiplicity (Badiou, 2005). Hence, who is Žižek's subject?

Žižek's COVID-19 pandemic subject is a "we/us-subject". It remains unclarified, yet hints at a we-the people-subject. Therefore, it is truly Badiouian, a-individual, communal, maoist. However, which people can be part of this we-the people-subject? For instance, in the case of Christ's Resurrection, it would be the Christians. In Žižek's pandemics, the subject is extremely plurified, going from those hysteric ones, who are still panicking about the crisis brought by the COVID-19, to obscurantist ones. Yet, the true Evental subject is a master-militant one, holistically driven by the Evental interior, embracing the truth brought by the Event. Hence, the we-the people master-militant subject would be we/those who not just scream in an "the emperor has no clothes" manner that "the neoliberal capitalism is in crisis", but follow through the truth into the New Order, the new Communism.³

Still, besides the above mentioned precedents in nation-states, and acts by international organizations such as WHO which Žižek praised, although they remain mostly discursive global solidarity, where are those subjects of the COVID-19 pandemic? Where are the heroic figures born out of this crisis? Žižek (2020, 7) maps one of them – Li Wenliang, "the doctor who discovered the coronavirus epidemic". Yet, she was censored by Wuhan authorities for sharing information about the new SARS-CoV-2 virus and later died from COVID-19. Other clear examples are missing. For now, these master-militant subjects are globally fragment-

---

³ The emperor has no clothes expression comes from a 19th century short story for children by Hans Kristian Andersen. It is used in cases where people omit to publicly say the obvious truth due to the fear of the group judgment.

ed, scattered, absent, only leaving the philosophical prophets of change, like Žižek and Badiou, to wait for them.

Conclusion

A Badiouian Event is a happening that shifts the paths of history into a novel direction giving birth to unknown truths and creating a new order. With the emergence of the COVID-19 pandemic, many claimed exactly that. Slavoj Žižek, with his *Pandemic! COVID Shakes the World* and *Pandemic! 2: Chronicles of Time Lost* was a pioneer of such thought. According to him, the ongoing pandemic exposed class struggles emanating from the collapse of the liberal-capitalist world order becoming a historical point of no return. Žižek's ideological crossroads of post-corona humanity should lead us to never before seen global communism.

However, it did not happen. Indeed, Žižek insightfully maps not only the problems of the old Marxist class struggles during the pandemic, but also the strengthening of techno-feudalists, and the apparent exploitation of the new geo-social class. Moreover, he exposes the corona-brought visibility of digitized Han's master-slave auto-exploiters. Yet, his prophecy lacks crucial elements of Badiou's Event – unalloyed newness and *bona fide* militant-subjects, the heroes of new communism.

Ultimately, Žižek's reading of the pandemic showcases three things. First, the COVID-19 pandemic, besides its planetary evental site scope, did not produce anything genuinely and historically novel. Moreover, Žižek's communism or barbarism pendulum is leaning towards the latter one, proving what Jung centuries ago claimed: "Indeed, it is becoming ever more obvious that it is not famine, not earthquakes, not microbes, not cancer but man himself who is man's greatest danger to man" (Adler, Fordman & Read 1973, 8439). Second, the postmodernist fetishism of uniqueness is clear in the need to describe "its" times, hence the corona "new normal" epoch as well, as special, different, and uncertain. Yet, it is not. Alan Watts in his 1951 *The Wisdom of Insecurity* writes that every epoch thinks it is more insecure than the other one. However, "poverty, disease, war, change, and death are nothing new. In the best of times, 'security' has never been more than temporary and apparent" (Watts 1951, 15). And third, the COVID-19 pandemic is not a holistic Badiouian event, but an amplification of globally already concretized societal norms of neoliberal capitalism, with sporadic bursts of potential change. It seems that Žižek forgot a phrase commonly attributed to him – "it is easier to imagine the end of the world than it is to imagine the end of capitalism" (Fisher 2009, 2). But, if it is not an Event, what is it? For now, it is leaning toward becoming a Žižekian simulacra of the Badiouian event – not a copy of the original or mere parody, but a deeply rooted, self-created substitution of the "signs of the real for the real" (Baudriillard 1994, 2). However, we have yet to see that. The pandemic is not over. The truth is only post-evental (Badiou 2005).

References

- Adler, Gerhard, Michael Fordham & Herbert Read. 1973. *Collected Works of CG Jung: The First Complete English Edition of the Works of CG Jung*. London: Routledge.
- Agamben, Giorgio. 2020. “The invention of an epidemic.” *The European Journal of Psychoanalysis*. <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/> (Accessed May 15, 2021).
- Ashraf, Badar Nadeem. 2020. “Socioeconomic conditions, government interventions and health outcomes during COVID-19.” *COVID Economics* 37: 141–162.
- Badiou, Alain. 2001. *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*. London: Verso.
- Badiou, Alain. 2003. *Infinite Thought: Truth and the Return to Philosophy*, eds. Justin Clemens & Oliver Feltham. London: Continuum.
- Barclay, John MG. 2010. “Paul and the philosophers: Alain Badiou and the event.” *New Blackfriars* 91 (1032): 171–184.
- Barker, Jason. 2002. *Alain Badiou: A Critical Introduction*. London: Pluto Press.
- Baudrillard, Jean. 1994. *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: The University Michigan Press.
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Beck, Christian & François-Xavier Gleyzon. 2016. “Deleuze and the event(s).” *Journal for Cultural Research* 20 (4): 329–333.
- Bensaid, Daniel. 2004. “Alain Badiou and the Miracle of the Event.” In *Think Again: Alain Badiou and the Future of Philosophy*, ed. Peter Hallward, 94–105. London: Continuum.
- Chernilo, Daniel. 2021. “Another Globalization? COVID-19 and the Cosmopolitan Imagination.” In *Pandemics, Society and Politics: Critical Reflections on COVID-19*, ed. Gerard Delanty, 157–170. Berlin: De Gruyter.
- Crawley, Heaven. 2021. “The Politics of Refugee Protection in a (Post)COVID-19 World.” *Social Sciences* 10 (3): 81.
- Durkheim, Emile. 1982. *Rules of Sociological Method*. New York: Free Press.
- Forbes, Amy W. 2021. “COVID-19 in Historical Context: Creating a Practical Past.” *HEC forum* 33: 7–18.
- Foucault, Michel. 2008. “‘Panopticism’ from *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*.” *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts* 2 (1): 1–12.
- Fukuyama, Francis. 2006. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

- Giddens, Anthony. 2003. *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York: Routledge.
- Huremović, Damir. 2019. "Brief History of Pandemics (Pandemics Throughout History)." In *Psychiatry of Pandemics: A Mental Health Response to Infection Outbreak*, ed. Damir Huremović, 7–25.
- Lacan, Jacques. 1980. *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Paris: Seuil.
- Lazreg, Housseem Ben & Wael Garnaoui. 2020. "Reversal of (Im)mobility Privilege and Borders during COVID-19." *E-International Relations* 18. <https://www.e-ir.info/pdf/84258>. (Accessed May 15, 2021).
- Malešević, Siniša. 2013. *Nation-States and Nationalisms: Organization, Ideology and Solidarity*. Cambridge: Polity.
- Marjanović, Marjan. 2020. "Viewing the Covid-19 pandemic through a populist lens against a background of post-truth reality". In *Social Innovation in the Face of COVID-19 Pandemic*, eds. Isye Susana, Nurhasanah Clara, Medina García Joan, Nyagwalla Otieno Wossen, Gebreyohannes Balcha, Angeliki Paidakaki & Pieter Van den Broeck, 106–114. International Network for Social Innovation, Sustainable Development and Territory: Leuven.
- Fisher, Mark. 2009. *Capitalist Realism: Is There No Alternative?* Winchester: Zero Books.
- Nancy, Jean-Luc. 2020. "Viral exception". *The European Journal of Psychoanalysis*. <https://www.journal-psychoanalysis.eu/on-pandemics-nancy-esposito-nancy/> (Accessed May 14, 2021).
- Naser, Abdallah Y, Hadeel T Al-Hadithi, Eman Zmaily Dahmash, Hassan Alwafi, Salwan Salah Alwan & Zainab Ali Abdullah. 2020. "The Effect of the 2019 Coronavirus Disease Outbreak on Social Relationships: A Cross-Sectional Study in Jordan." *International Journal of Social Psychiatry*: 1–8. <https://doi.org/10.1177/0020764020966631>. (Accessed 19 May 2021).
- Ravi, Shamika. 2021. "Can the World Collaborate Amid Vaccine Nationalism?" *Raisina Files* 5: 61–73.
- Richter, Gerhard & Theodor W. Adorno. 2002. "Who's Afraid of the Ivory Tower? A Conversation with Theodor W. Adorno". *Monatshefte* 94 (1): 10–23.
- Roffe, Jon. 2006. "Alain Badiou's Being and Event". *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy* 2 (1–2): 327–338.
- Thoresen, Siri, Ines Blix, Tore Wentzel-Larsen & Marianne Skogbrott Birkeland. 2021. "Trust and social relationships in times of the COVID-19 pandemic". *European Journal of Psychotraumatology*, 12 (1). doi: 10.1080/20008198.2020.1866418. (Accessed May 19, 2021).

- Tsiamis, Costas. 2020. “From Justinianic Plague to COVID-19: a Timeless Story?”.
In *13 Perspectives on the Pandemic. Thinking in a state of exception*, ed.
Rabea Rittgerodt, 16–21. Berlin: A De Gruyter Humanities Pamphlet.
- Watts, Alan. 1951. *The Wisdom of Insecurity: A Message for an Age of Anxiety*.
New York: Vintage Books.
- Watts, Alan. 2012. *Nature, Man and Woman*. New York: Vintage Books.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Ines Prica

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
ipricas@gmail.com

SARS-CoV-2: uspon i pad hrvatskog scenarija. Etnografija koronapolitika u hrvatskom upravljanju pandemijskom krizom

Amplitude *hrvatskog scenarija* borbe s pandemijom prate i preslagivanja položaja ključnih društvenih aktera, prouzrokovana različitim odgovorima na socijalne i ekonomske izazove. Početni uspjeh kontrole zaraze i vladinih intervencija za spas nacionalne ekonomije, prepoznatih i kao povratak elemenata socijalne države, dovodi do nezabilježene javne podrške vladi i vjere u obnovu narušene društvene kohezije. Optimizam se projicira u neočekivano “kognitivno zajedništvo” probuđeno velikim povjerenjem u *struku*, odnosno vjerodostojno i znalačko upravljanje krizom očišćeno od političkih manipulacija. Prepoznavanje napuklina ovog *društvenog dogovora* koje prati i razlaz u stručnoj prosudbi kontrole zaraze dovodi i do neočekivanih prestrojavanja društvenokritičkih pozicija, naročito na planu zatečene kulturne simbolike radnoekonomskih odnosa, obilježene sukobom javnog i privatnog sektora.

Ključne riječi: pandemija, hrvatski scenarij, društveno-kulturna preslagivanja

SARS-CoV-2: Rise and Fall of the Croatian Scenario. An Ethnography of the Corona-Politics in the Croatian Pandemic Crisis Management

The oscillations in the *Croatian scenario* of the struggle with the pandemic are followed by the considerable rearrangements of the key social actors. The initial success in the control of the disease, as well as government measures for the rescue of national economy (recognized as *the return of social state*), have led to the unprecedented public support and hope in the renewal of the disturbed social cohesion. The optimism was projected in the unexpected *cognitive collectivity* awoken by trust in the credible and expert management of the crisis, clear of political manipulations. Nevertheless, the divergence in both political and professional judgements of the coming changes of epidemiological measures, aimed to balance the public health and the social-economic risks, have led to the unexpected realignments of the social-critical stances, especially concerning the cultural understanding of labour economic relations, marked by the conflict of the public and private sector.

Key words: pandemic, Croatian scenario, social-cultural rearrangements

Oslabljenost institucionalnih nadležnosti nad javnozdravstvenom, pa i problematikom pandemije (koja se i na planu strategija Europske unije, usprkos očekivanja *jedinstvenog, koordiniranog nadnacionalnog odgovora*, prebacila na odgovornost država članica) (usp. Vuković 2020), jedan je od razloga tvorbe koncepta “nacionalnih scenarija”, i to mahom kao sredstva medijskog praćenja stanja u pojedinim državama. Od početnog razlikovanja *pravovremenih* odnosno zakašnjelih reakcija na prijetnju kao faktora uspješnosti savladavanja daljnje dinamike zaraze, ovi su se uglavnom sveli na stroge ili pak liberalnije modele upravljanja krizom s obzirom na procjenu prioriteta zdravstvenih spram ekonomskih rizika za stanovništvo. Tijekom sada već godine i pol borbe s nepredvidivim oblicima širenja novog oblika koronavirusa te s gotovo jednako nepredvidivim odgovorima stanovništva na strah, restrikcije i neizvjesnost, ove evidencije nose i snažne biljege svojih društvenih konteksta i odnosa od kojih su neki i bitno uzdrmani. Nakon razdoblja globalne “karantene”, označenog kratkotrajnim zajedništvom u ekraniziranom svjedočenju nekog jedinstvenog iskustva svijeta i probuđene nade u promjenu, ta nas je pripadnost nacionalnim kontekstima, u zamjenu za kratkotrajna optimistična očekivanja, čak i ona u “obnavljanje prirode”, uglavnom izručila ukorijenjenim društvenim kontroverzama i konfliktima na kakve se, zamijenivši prenapuhane koncepte *kulturnih razlika*, svela njihova specifičnost u pandemijskim okolnostima.

Prije negoli doživi svoj preokret, s efektom ogoljivanja i pojačavanja socijalnih naboja, *hrvatski scenarij* međutim obilježava probuđena nada u “obnavljanje društva” koja je, ma kako prolazna i krhka, uvela i destabilizaciju elemenata dominantnog nacionalnog narativa dugotrajno još nesagledivih posljedica. Odlučnost i početni uspjeh u kontroli zaraze, uz vladine intervencije za spas nacionalne ekonomije djelomično prepoznate i kao *povratak* socijalne države, dovode do nezabilježene vjere u obnovu narušene društvene kohezije i *kognitivno zajedništvo* kakvo se u jednom zapuštenom i politički izmanipuliranom posttranzicijskom društvu projiciralo u golemo povjerenje spram *struke*, odnosno vjerodostojno i znalačko upravljanje krizom.

Povratak struke

U doba akutne zatravljenosti Zapada pred licem tada još egzotične zaraze, kada “u prvi plan stupa naše opće i duboko iznenađenje nad nepoznatom stvari u svijetu u kojem su ostale zatečene naše najpouzdanije prirodne i tehničke znanosti (Mikulić 2021, 165), domaće medijske izvještaje, uz obaveznu *juhu od šišmiša* kojim su uporno započinjali, prati još uvijek i nada da će domet neumjesno dramatično predstavljenih događaja biti ograničen na daleki Wuhan (“Snimka će vas užasnuti...” 2020). No pod prvom izravnom europskom prijetnjom iznenađujuće teškog “talijanskog scenarija” Hrvatska, za razliku od umanjivanja i karnevalizacije opasnosti u susjednim državama, reagira iznimnom spremnošću novoosnovanog tijela, Nacionalnog kriznog stožera Ministarstva zdravstva.

“U Hrvatskoj nitko nije na TV dovodio doktore koji govore o “smiješnom virusu”, nitko nije slao žene u šoping u Italiju, niti “liječio” pandemiju rakijom, traktorima i kiselim kupusom. Na čelo zajednice

suočene s belajem najednom su izišli neki ljudi koji zrače autoritetom i nekog vruga znaju. Jedna ozbiljna, autoritativna epidemiologinja najednom je postala zaštitno lice nacije, a njoj uz bok su se u toj “task force” jedinici našla dva ministra. Jedan je od njih liječnik koji zrači autoritativnim mirom, a drugi sivi aparatčik, diplomant općenarodne obrane i najmrži lik u mitologiji antiplenkovićevske desnice” (Pavičić 2020).

Osnovan odlukom hrvatske vlade i prije pojave prvog slučaja zaraženog, Stožer provedbu epidemioloških mjera osigurava unutar sustava civilne zaštite, ali pod ingerencijom ministra unutarnjih poslova. Ministar zdravlja zamjenjuje svoga omraženog prethodnika, umjesto pod optužbama za imovinske afere, smijenjenog “jer se nedovoljno bavio prijetnjom pandemije koronavirusa”, pa se politički oportunističko objašnjenje premijera pokazalo kao “jedna od rijetkih njegovih proročanskih izjava” te vjerojatno i kao dodatni razlog spremnosti novog dužnosnika. Promptnim reakcijama pridonosi i red za predsjedanje Vijećem EU-a 2020. godine pa se na hrvatsku inicijativu u veljači održava izvanredni sastanak zemalja članica, a tjedan dana prije službene odluke SZO-a o proglašenju pandemije 11. ožujka 2020. ministar proglašava stanje opasnosti od epidemije u Hrvatskoj (“Sve mjere koje Vlada poduzima...” 2020). U duhu pripreme građana za ono što dolazi mirno prolaze i prve restriktivne mjere (kontrola granica, mjere samoizolacije) poduzete zbog blizine Italije kao prvog europskog žarišta. *Ravnanjem krivulje rasta* zaraženih, umanjivanjem pritiska na ionako destruiran zdravstveni sustav u tada akutnom problemu nedostatka respiratora, Hrvatska kraće vrijeme slovi čak i kao jedan od najboljih primjera protupandemijskog postupanja (Thomas 2020).

Uz ritualno praćenje dnevnih (početno i dvodnevni) konferencija za javnost, s pomnim i jasnim stručnjačkim objašnjenjima, smanjuje se i strah od pojave prvih zaraženih. Pozitivnu reakciju javnosti na odlučno uvedeni *lockdown* prati čak i neki egzaltirani osjećaj sreće i sigurnosti: *ušuškanost* u domove i mogućnost druženja s obitelji, dojam “dugog dana” i posjedovanja vlastitog vremena koji omogućuje rad od kuće, uz (uvezene) običaje balkanskog muziciranja i šeranje duhovitih memova korona-folklor, upućivali su na efekte iznenađujuće *kovid-idile* u objavi davno izostalog osjećaja organizirane brige za građane *odozgo*. U sviknutosti na političke skandale i neuspješnost institucija, ovo “iznenadenje samom sobom” prati i zadugo nezabilježeno, gotovo plebiscitarno povjerenje u državne institucije, pa uz skorašnju najavu izdašnih programa ekonomske stabilizacije i spašavanja radnih mjesta, vlada osvaja dotad neviđenu podršku građana.

“Najzačudniji je ipak upravo spektakularan skok društvenog optimizma (...) u uvjetima teške, nikad veće zdravstvene, ekonomske i socijalne drame (...) Nikada vlast nije uživala takvu nepodijeljenu, gotovo plebiscitarnu potporu (...) Na krilima krize HDZ je ponovno isplivao kao najjača stranka u državi, a ministar zdravstva Beroš, ikona borbe protiv virusne najezde, u mjesec je dana postao najpopularniji političar u Hrvatskoj” (Lovrić 2020).

Uz masovnu popularnost znanstvenika o čijim životnim pričama se raspišu brojni medijski prilozima (Krnić 2020) te svakodnevnim pozivima na ozračje sol-

idarnosti i nestigmatizacije zaraženih vjerojatno su amortizirani i prvi subverzivniji učinci praćenja događaja. Inicijalni slučajevi zaraze ne ukazuju se, naime, u duhu tragičnog stradavanja nedužnih građana kakvim nas u međuvremenu zasipaju medijska izvješća iz Bergama, nego kao rezultat rekreativnih aktivnosti očito neuznemirene srednjoklasne elite: prvi zaraženi dolazi s utakmice u Milanu (“Jutarnji neslužbeno doznaje...” 2020), a nekolicina zaraženih liječnika uskoro potom dolazi na posao u bolnice ravno s talijanskih skijališta (Duhaček 2020). Prvo pak veće žarište infekcije poteklo je s humanitarnog teniskog turnira Rotary kluba u Karlovcu (Pušić 2020; “Puno ljudi zarazilo se...” 2020). Slučaj prvozaraženog koji pokreće hitnu evakuaciju radnika multinacionalne kompanije u kojoj je bio zaposlen ujedno označuje i početak snažnog interesa domaćih medija za ovu, kako će se ispostaviti, iznimno *klikabilnu* materiju. Usprkos preporuci o neotkrivanju identiteta bolesnih, detektivsko praćenje stanja prvozaraženog, njegove djevojke i brata blizanca (Krnčić 2020a) označuje domaću inicijaciju u *spektakl pandemije*, povlačeći i prve razuzdane impulse komentarijata društvenih mreža kojim će se nadalje pothranjivati nesmiljeni internetski rat neistomišljenika. Polako se stvaraju uvjeti za podripanje *herojskog etosa* nacionalne borbe za očuvanje života i zdravlja stanovništva, uključujući i prve oprezne kalkulacije o tome koliko će nas njezine posljedice koštati u ekonomskim terminima. Potencijalno uveseljavajuće otkriće da se u zemlji i nakon zatvaranja granica još uvijek nalazi veliki broj stranih turista dok je režim mjera, pogotovo pojedinim segmentima domaćeg stanovništva, nalagao manje optimistično izlaganje zdravstvenom i egzistencijalnom riziku, pojačava svijest o *hedonističkoj industriji* ujedno kao primarnom izvoru zaraze kao i glavnom osloncu hrvatske nacionalne ekonomije. Prije negoli nas iznenade planovi spašavanja turističke sezone dolaskom vjernih gostiju iz socijalističkog doba (“Novi val...” 2020), evokacija prohibirane prošlosti i inače se nenadano udomačuje u javnosti. Izravno upitan smatra li uspjehe borbe s koronom reliktom socijalističkog javnog zdravstva, ministar će radije uputiti na ostavštinu rodonačelnika javnozdravstvene preventive Andrije Štampara, no situacija koja ukazuje na ovisnost države o nabavci zaštitne opreme i medicinskih pomagala potiče i evokaciju odbačenih dobrobiti samodostatnosti i proizvodnje: od poziva za obnavljanjem korupcijom i nebrigom uništenog Imunološkog zavoda koji je nekad, osim domaćih, zadovoljavao i izvozne potrebe za cjepivom (Burazer 2020) do svjetski obnovljenog interesa za Sumamed, antibiotik širokog spektra i izvorni patent socijalističke medicinske industrije tvornice Pliva. U medije prodiru neočekivano nostalgična sjećanja na doba “kad se proizvodilo” i odlučno formulirana kritika tranzicije i pretvorbe društvenog vlasništva.

“Ovaj je izum omogućila i činjenica što su živjeli i stvarali u vrijeme samoupravljanja, kada su oni sami vodili (...) cijelom Plivom, osjećajući je kao svoje čedo, kao vlastito ne samo materijalno već i duhovno bogatstvo, svoje poduzeće i “brand” koji su znali podići na sam vrh svjetske farmaceutske industrije (...) desetine tisuća zaposlenika odricali su se viših osobnih primanja kako bi se solidarno u samoupravnom socijalističkom uređenju međusobno pomagali izgrađivši 1.400 stanova za svoje radnike i 11 restorana društvene prehrane, te dva hotela u Supetru i Novom Vinodolskom. Takva Pliva

1985. godine ima 200 milijuna EUR-a izvoza, a paleta obuhvaća 2.500 proizvoda (...) No 1993. godine tek stasala Republika Hrvatska, u vrijeme rata otima iz ruku samoupravljača (...) njihovo čedo (...) dozvolivši da radnici otkupe tek 20% dioničkog kapitala društva, iako su prije pojave HDZ-a bili praktično apsolutni vlasnici i upravljači kroz formu društvenog vlasništva. Republika Hrvatska dakle nacionalizira, otima, uzima iz ruku radnika i znanstvenika do jučer njihovu imovinu, šaljući kao novi titular svoje politički podobne kadrove, koji će nešto kasnije otići u Veronu kako bi uz zvukove, note i arije iz opere Cavalleria rusticana Ivo Sanader i ekipa dogovorili da američka skoro nepoznata kompanija iz New Jerseya BARR (...) preuzme farmaceutski gigant Plivu sa 7.5 tisuća zaposlenika” (Sršen 2020).

Sve dok *nevidljivi neprijatelj* ne bude demantirao gotovo sve odlučne projekcije o načinu svog širenja i obuzdavanja, neko će vrijeme uspješno stajati i teza koja upravo socijalističko nasljeđe (usp. i Erceg 2020) (masovnu procijepljenost, javno zdravstvo, efikasnost u borbi sa zarazama (“Kako je Jugoslavija...” 2020) uzima razlogom dobre kontrole brojeva u postsocijalističkim zemljama. Također, mada s ponešto drukčijim predznakom, brzina i djelotvornost *lockdowna*, koji je u pojedinim zemljama, uključujući Hrvatsku, bio popraćen dobrom reakcijom stanovništva, povukle su za sobom i tumačenja da se uspjeh odvio zbog sviknutosti preživjelog *socijalističkog mentaliteta* na državne restrikcije. Kasnije će se, međutim, ispostaviti da će visoka smrtnost u postsocijalističkim zemljama spram europskog prosjeka zahtijevati ozbiljne revizije i ovakvih tumačenja (Kostanić 2021).

Državne intervencije za spas ugroženog gospodarstva (Birać 2020) upisuju se međutim i nadalje u ishode prizivanja “retro” politika. Osim ozbiljne ugroženosti BDP-a neizvjesnošću turističke sezone, epidemija naime iznosi i problem egzistencije brojnog prekarnog radništva koje ugrožavaju mjere izolacije: umjesto o smanjenju poreza, rezanjima i otkazima u javnom sektoru tako se vraćaju razmatranja o mjerama poput državne intervencije, obrane javnih dobara, reindustrijalizacije ili pak ona o univerzalnom temeljnom dohotku. Za razliku i od znatno bogatijih država hrvatska vlada se uz izdašnu pomoć europskog novca (Palokaj 2020) odlučuje za spašavanje svih radnih mjesta i pokrivanje minimalne zajamčene plaće (Lasić 2020). Osvještavanje radništva kao aktera primarne društvene održivosti prati i njihov nenadani povratak u javni diskurs, i to s najviših političkih instancija.

“Hrvatska je država, i Vlada, stala iza hrvatskih radnika i hrvatskih poduzetnika’, rekao je prilikom predstavljanja drugog, dograđenog paketa državne pomoći posljedicama korona-krize teško ranjenom gospodarstvu premijer Andrej Plenković. Stilizacija izjave govori o dubini promjene. Hrvatski premijeri obično ne spominju hrvatske radnike. Donedavno se i sam termin, valjda kao ideološki kužan, u širokom luku zaobilazio. Sada presedanski iskorak, ne samo na verbalnoj razini. Valjda prvi put od svog osamostaljenja hrvatska država ima program koji će zaista ići u korist radnika” (Birać 2020).

Pandemija, periferija i “kapitalistički mentalitet”

Okolnosti pandemije na taj način uspijevaju otupiti tenzije jednog od najotvorenijih društvenih konflikata, onog između *realnog* i javnog sektora. Kao dugotrajna nezaliječena posljedica nezakonite i predatorske kapitalističke tranzicije predvođene gotovo neprekinutom vladavinom jedne političke opcije, ta je polarizacija u osvit pandemije predstavljala i dominantni okvir kulturnosimboličkog poimanja radnoekonomskih odnosa u zemlji. Uz optužbu da privilegiranost sigurnim zaposlenjem plaća ucjenom stranačkog regrutiranja i političke korupcije, kriminalizacija javnog sektora tvori se kao protuteža negativnoj percepciji *poduzetništva* kojem se, uz prigovor za ekonomsku povlaštenost, elitizam i iskorištavanje radnika koji stoje iza inventivnosti i stvaranja profita, pridodaje karakter liberalne sociopatologije (“Uhljeb?” 2020). *Dodana vrijednost* ovako napregnutog okvira bila je oslonac nacionalno alarmantnim tumačenjima masovnog radnog iseljavanja, *kao odlaska najboljih*, tezi da zemlja zatrovanog ozračja radnih odnosa, ometena u razvitku ostacima socijalističkog mentaliteta i (ne)radnika “na državnoj sisi” istjeruje najbolje od svog demografskog materijala, građane odane radnoj etici i slobodnom poslovanju. Netom prije koronakrize iz ove je, nedavno i akademski verificirane pozicije lansirano i povijesno pitanje novog vala iseljavanja Hrvata. Osnaženo statistikama koje ukazuju da područjima najvećeg iseljavanja već desetljećima vlada HDZ ono sada glasi: “ako se davni san hrvatskih građana o vlastitoj domovini ostvario, zašto su građani bježali manje čak i iz bivše države obilježene totalitarnom vladavinom nego iz demokratske Hrvatske?” (Jurasić 2020).

U “praskozorje” pandemije teza o *nenarodnoj vlasti* narasta do medijski dobro podržavane insinuacije da se namjernim poticanjem iseljavanja ide na ruku i mračnim geopolitičkim strategijama premještanja i “zamjene” stanovništva unutar Europe (Cvrtić 2018), upisujući se u tumačenja s tendencijom umrežavanja u zajedničku idejnu platformu antieuropske i antimigracijske, regionalne “internacionale”.¹

Ono što će naročito na površinu izvući ambivalenciju ovakvih teza o iseljavanju: kontradiktornost *dijasporski* odnjegovane ideje da zemlju s pravom napuštaju oni najbolji u potrazi za boljim profesionalnim i životnim uvjetima, i paranoičnih konstrukcija o namjernom pokretanju stanovništva s periferije Europe da bi se učinilo mjesta migrantima, jest ozbiljni nedostatak zdravstvenog kadra koji je svojim posljedicama kulminirao za vrijeme pandemije. Mada godinama upozoravajući na taj problem, i liječničke udruge laviraju između razumijevanja za odlazak *najboljih kadrova* kojima su širom otvorena vrata zdravstvenih ustanova u bogatim članicama Unije i paničnog upozoravanja da odljev liječnika i kadrovska devastacija zdravstvenog sustava predstavljaju ozbiljnu prijetnju javnom zdravlju i sigurnosti

---

¹ “Ako vam u tri-četiri godine iseli sedam posto stanovništva, to nije nešto što se događa slučajno (...) Pogledajte kako je Srbija izgubila Kosovo. To je dio istog procesa u kojem se prvo prazne Hrvati u Bosni i Hercegovini koji su popunjavali Hrvatsku, a onda se umanjuje vitalnost hrvatskog naroda u Hrvatskoj, a svi procesi poslije toga su već strateški isplanirani” (“Profesor s Hrvatskog...” 2018).

hrvatske države.² Pokazatelji naime govore da je COVID-19 izazvao najveće probleme u zemljama s manjkom liječnika, dok bogate zemlje mogu relativan uspjeh zahvaliti upravo tisućama imigrantskih liječnika iz istočne Europe koje su posljednjih desetljeća prihvatile u svoj sustav (Hinshaw & Ojewska 2020). U jeku najgoreg, jesenskog vala hrvatski će liječnici u brojnim dramatičnim istupima snažno osuđivati vladino “balansiranje” s mjerama kao kockanje životima građana koje od njih traži enormne fizičke i emocionalne napore.

“Radnici u zdravstvu rade bez plaćenih prekovremenih sati, bez zaštitne opreme, potkapacitirani i podcijenjeni (...) Naši članovi svakoga dana – 365 dana u godini, svakoga sata – 24 sata dnevno upravo žive i rade u uvjetima te nevjerojatne epidemije (...) Nemojte zaboraviti ni podcijenjivati zasluge onih koje ne vidite u TV priložima. Oni peru nečisto rublje, peru noćne posude, instrumente, čiste hodnike, kuhaju obroke, prevoze preminule pacijente.”³

S političke ljevice dolazi i dodatno upozorenje: “Zamislimo sad samo da cijelo društvo ovisi o ‘outsourcanim’ radnicima i privatnim bolnicama. Farmaceutske tvrtke su nam lijepo pokazale kako izgleda opskrba običnih zaštitnih maski za vrijeme korone” (“Uhljeb?” 2020).

Uvjeti razbuktale zaraze ne samo da restabiliziraju etos medicinske profesije, djelomično narušen spekulacijama o isključivo materijalističkim razlozima njihova iseljavanja (Gavrović 2021)⁴ nego i strukturalno destabiliziraju *uhljebničku* konotaciju javnog sektora: ne samo da pokazuju najveću stabilnost u krizi (“Puljiz. Krizna situacija...” 2020) nego čak 80 posto javnih djelatnosti neposredno i požrtvovno služi u borbi protiv zaraze. Na djelu je, riječju, pomak u *kapitalističkom mentalitetu* koji se opisuje kao “otvaranje na lijevom krilu: državna intervencija u tržišnu logiku u mjerama i smjeru kakvi se u pravilu nisu mogli vidjeti od završetka Drugog svjetskog rata, probuđena svijest o tome da se uz nezadovoljavajući stupanj stanja u kojem se nalazi svako pojedino nacionalno javno zdravstvo ne može dovoljno naglasiti i da su najobičniji ljudski kapaciteti kada je riječ o izražavanju različitih vrsta solidarnosti sasvim zadovoljavajući” (Brusač 2020).

---

² Problem je i veći budući da manjak liječnika vlada u čitavom EU-u, pa će tamošnja tržišta rada naprosto usisati liječnike iz Hrvatske, regije i čitavog istoka Europe.

³ “Ako Vlada bez odgode ne donese plan strogih mjera, a pod pretpostavkom da se nastavi dosadašnji rast hospitalizacija, oboljeli od COVID-19 kao i ostali pacijenti više neće imati jednake izgleda za preživljenje” (“Hrvatski liječnici...” 2020).

⁴ Hrvatskoj nedostaje 2.000 liječnika, a četiri medicinska fakulteta, financirana javnim novcem, marljivo školuju liječnike za Njemačku. Zar ne bi bilo normalno da se mlade liječnike obveže na rad u zemlji tokom određenog broja godina, a onda neka idu kamo ih noge i želje nose (...) Oni koji bi u takvom sustavu željeli sami platiti svoj studij morali bi, također, biti zadnji u redu za upis, jer javno financirani fakulteti moraju služiti javnom interesu. Sve to, međutim, liječnička bi komora vjerojatno proglasila robovlasništvom, čime bi, da upotrijebimo pomodnu sintagmu, demonstrirala socijalistički mentalitet, koji preživljava i 30 godina nakon kraha socijalizma (Gavrović 2021).

Napukline *kognitivnog zajedništva*

Nije dakle trebalo dugo čekati da se, samo nakon nekoliko tjedana zgusnutog *koronskog vremena*, počne urušavati hrvatska *kovid-idila*. Početno oduševljenje Stožerom prerasta uskoro u nesmiljene kritike, a cijenjene stručnjake pretvara u omiljenu metu *zajebancije* na društvenim mrežama. Impulsi buntovništva koji su se do tada iscrpljivali mahom u efemernoj problematici poput *koristi i štete* zaštitnih maski ili nejasnog legitimiteta šetača na svježem zraku, uskoro kulminiraju s približavanjem *najvećeg kršćanskog praznika*. Iznenadnom pojavom, ne baš *španjolske inkvizicije*, ali predstavnika Hrvatske biskupske konferencije na jednoj od preduskršnih tiskovnih konferencija Stožera započinje zalaz općeg povjerenja u njegovu neutralnost i zalaganje za opći interes. U neke od najkontroverznijih poteza Stožera tako se, osim otvaranja tržnica zbog preduskršne nabavke namirnica, upisuje dopuštanje održavanja pučke uskršnje procesije *Za križen* na otoku Hvaru, inače zaštićene kulturne baštine UNESCO-a. Potez se smatra ne samo ustupkom Crkvi nego i “porukom nesolidarnosti” (Gruenfelder 2020), pa i pogodovanja – zbog uvjerenja da je možda i više nego “rahitični sekularizam” (Pavić 2020) svemu kumovao poslovični hrvatski *amoralni familjarizam*: hvarsko porijeklo premijera kao i ministra zdravstva zbog kojeg ne odolijevaju molbi Hvarana da se ne prekida stoljetna tradicija. Ulje na vatru dolijeva incidentno ponašanje splitskog župnika koji poziva na uskršnu misu usprkos uputama Stožera (pa i same Hrvatske biskupske konferencije) te dozvoljava nasilje prisutnih vjernika nad novinarkom koja pokušava snimiti situaciju u crkvi. Nakon što je sve zapečaćeno skandaloznim poziranjem župnika i maskiranih ljudi s transparentom “Za dom spremni” ispred crkve dan kasnije (“Opet misa...” 2020), tenzije se polako sliježu preusmjeravanjem naglasaka na poslovično nadmudrivanje hrvatskog sjevera i juga, pa se na nepravедna popuštanja *Zagreba* reagira “namjernim” igranjem picigina na Bačvicama (također nematerijalne baštine pod UNESCO-ovom zaštitom) (“Uživanje...” 2020; Profaca 2020).

Unutar nekoliko mjeseci, doduše još uvijek u okviru većinskog poštivanja protuzaraznih mjera, pitanje postupanja, legaliteta te napose “ideološkog” zastranjenja Stožera naraslo je do oštrih kritika, nepovjerenja građana i izrugivanja (Dežulović 2020).⁵ Nakon osude održavanja i zaražavanja sudionika dobrotvornog teniskog turnira u Zadru, na kojem je prisustvovao i s uskoro se “pozitivnim” Novakom Đokovićem rukovao i sam premijer, odbijajući samoizolaciju zbog nastavka kampanje za parlamentarne izbore, započinje i jasna politička borba *pandemijskim sredstvima*. Zamjerkom tadašnjim političkim protivnicima da inzistiranjem na strogim mjerama sprečavaju odvijanje normalnog života jasno se počinju ocrtavati i političke preferencije aktera prema vladinim koronapolitikama: dok će se *lijevo od centra* bezostatno ustrajavati na, nekad proslavljenoj, vladinoj politici strogih mjera

⁵ “Što je sljedeće? Ako koronavirus mogu imati i strani turisti i hrvatski birači, znači li to da ga mogu imati i Hrvati iz Kanade ili glasači iz Bosne i Hercegovine? Hoćemo li već sutra saznati da se covidom-19 čovjek može zaraziti, štajaznam, čak i na hodočašću Gospi Sinjskoj? (...) Ne govori li i to koliko nas je svojim znanstveno neobjašnjivim i nepredvidljivim ponašanjem koronavirus sve uneubrojio i obezrazumio?” (Dežulović 2020).

(uz doduše nerazjašnjene dileme o njihovim efektima na egzistencijalnu izdržljivost radno najizloženijeg segmenta stanovništva), na desnici prevladava i samo “negiranje virusa” te pronicanje taktika zastrašivanja i podčinjavanja kojima se *Svjetskoj vladi* priklonila i *nacionalno izdajnička* vladajuća stranka (“Nakon ot-krića...” 2020). U međuprostoru, vlada u obraćanju tada izvjesnijim političkim konkurentima ne odustaje od tumačenja “diskontinuiranog kontinuiteta” svoje poli-tike:

“Meni je važno da građani, koji su se u prvom poluvremenu borbe protiv korona virusa ponijeli izuzetno odgovorno, slušaju struku i epi-demiologe, a ne nadriliječnike poput Bernardića, Marasa, Beljaka i drugih iz benda Restart koalicije (...) Ovo što SDP radi, podrivajući svaki dan povjerenje građana u struku, izuzetno je opasno, osobito ako nam najesen krene snažniji drugi val koji je najavila Svjetska zdravstvena organizacija. To je izuzetno neodgovorno i zapanjujuće je da takvi ljudi pretendiraju voditi državu” (Tomičić 2020).

No u svjetlu nadolazeće turističke sezone započinje i snažan *liberalni* priti-sak ugostitelja i event industrije, koji će odonda, slijedom dinamike “valova”, is-kakati kao jedan od ključnih aktera omekšavanja strogih epidemioloških mjera. Razbuktavanje konflikta koje početkom 2021. godine rezultira bojkotom Hrvatske gospodarske komore predstavlja i jedan od najozbiljnijih političkih udara na vladu za vrijeme krize, koji je u podjelu na javni i poduzetnički sektor intervenirao razlistavajući ovaj posljednji u međusobni sukob dviju frakcija kapitala: simbiozu države s krupnim kapitalom s jedne i malog i srednjeg poduzetništva kao nove for-macije “radništva s kapitalističkim mentalitetom” s druge strane (Birač 2020).

Dijagonalna savezništva i novi društveni akteri

Nakon razdoblja *lockdowna*, balansiranje vladinih koronapolitika između zdravstvenih prioriteta i pomaljajućih društvenoekonomskih rizika označava postupno i prešutno prebacivanje legaliteta i obaveza poštivanja protuzaraznih mje-ra s čvrstih *propisa* na labave *preporuke*. Uz imperativ održanja radnih aktivnosti, svakodnevica stanovništva odvija se sada njihovim naizmjeničnim premještanjem u ravnanju segmentima “neobaveznog života”, polako se usmjeravajući prema mo-dusu tzv. nove normalnosti. Udio građanske svijesti time izlazi iz retoričkih i “od-gojnopopravnih” regulacija privremenog modela upravljanja krizom i izručuje se neizvjesnim efektima prihvaćanja *odgovornosti za sebe i druge* kao trajnog demo-kratskog oblika socijalnog ponašanja. Ovaj liminalni moment, bogato raspisan dnevnom proliferacijom priloga za *općenarodnu* raspravu epidemioloških mjera koju su zdušno poticali srednjostrujaški mediji i nadmudrivanja na društvenim mrežama naposljetku je zaleđen u *teleogenetičkom punktu* koji je na stol ravnopravno postavio argumentacijsku artiljeriju za dokazivanje validnosti i učinkovitosti strogih (*državnorepresivnih, antislobodarskih, pa čak i “fašističkih”*) mjera kao i njihova (*neoliberalnog, neetičkog, pa čak i “eugeničkog”*) popuštanja. Na istoj vjetrometini interpretacija zaštitne maske su pod ispitivanjem svoje na-vodne štetnosti, kao što se do jučer oklijevanje u njihovu propisivanju razotkrivalo

kao prozirni alibi nemogućnosti njihove nabave. Dnevna statistika zaraženih propituje se jednako zbog toga što bi, zbog premalog testiranja, prikazivala *namjerno umirujući* manji broj, kao i zbog toga što bi (tendencioznim baratanjem elementom komorbiditeta, odnosno nerazlikovanjem “umrlih od” od “umrlih sa” kovidom) prikazivala *namjerno alarmirajući*, prevelik broj umrlih. Uz brojne otpore i “grintanja” (pogotovo spram obaveznog nošenja maski, ali i nemogućnosti posjećivanja frizerskih salona, održavanja slavlja nakon krizmi i svadba i sl.), u otporu kojem su na ruku išle i socijalne nejednakosti, psihološki pritisci i bogata ponuda zavjereničkih teorija, prosječni se građanin “pandemijski” ponašao u nekoj kombinaciji vitalizma, socijalnih instinkata i kućnog odgoja, a ponajviše uz pomoć usmene predaje o sve većem broju umrlih poznanika (Grozđanić 2021).

Ključan preokret ipak nastupa na propitivanju temeljnog argumenta *zaštite ljudskih života*: ne samo da se iz definicije neposredne zdravstvene ugroze sada proširuje na kolateralne i dugotrajne, zdravstvene, ali i egzistencijalne rizike i posljedice nego mu se retrogradno upisuje i izravna epidemiološka promašenost, pa i štetnost (“Gordan Lauc...” 2020). Prije negoli kontroverzna teorija o *visokoj prokuženosti* kao razumnoj opciji postupnog ograničavanja zaraze u održivim socijalnim uvjetima izazove pravi medijski rat u redovima stručnjaka i “kibicera” na društvenim mrežama, najava preokreta dolazi i u izdvojenom mišljenju vrhovnog suca po pitanju ustavnosti i razmjernosti protupandemijskih mjera Nacionalnog stožera gdje se zamotano zaključuje “da se teško oteti dojmu da se ovdje najprije iz muhe napravilo slona, da bi se zatim prodavalo slonovaču” (“Pročitajte mišljenje...” 2020).

Umjesto predvidivih formacija autoritetnih položaja time dolazi do njihovih *dijagonalističkih* prestrojavanja i nepredvidivih savezništava koja se, između ostalog kao posljedica prodora i prijevoda znanstvenog diskursa u “prijenos uživo”, i inače smatraju karakterističnima za stanje pandemije (Kostanić 2021a). U ovom svjetlu naročito je indikativno pratiti svojevrsnu epistemološku zaglavljenost utjecajnih intelektualnih položaja, koja se, kao “promašaj mišljenja vlastita vremena” (Mikulić 2021), reflektirala i u istrošenosti kritičkih intervencija na domaćoj intelektualno-kritičkoj sceni. Od samog se početka krize odavde odašilju impulsi buntovništva vođeni inercijom dotad proslavljenih modusa društvene kritike, koji su i na početni konsenzus javnosti oko upravljanja krizom gledali s podozrenjem i ironičnim odmakom: prvo oko generalne mogućnosti da hadezeovska vlada i sa čime, pogotovo s takvom ugrozom, barata stručno i apolitično, no nadasve reagirajući iz nepodnošljivosti *samog stanja*, u kojem su poput mnogih drugih svjetskih autoriteta prepoznali šansu za probuđene impulse državne represije i napada na individualne slobode. *Krik i bijes* se, u nedostatku motiva pri skorašnjem napuštanju *lockdowna*, ironično preusmjeruju čak i na najordinarnije upute pranja ruku (Ivančić 2020), dok se “ridikuloznost” različitih mjera Stožera sustavno ismijava u slično *izvježbanj* maniri socijalnog nezadovoljstva. Preplavljujući reakcije internetskog komentarijata, ovaj oblik *prvobitne akumulacije* pandemijskog šoka odrazit će se čak i u tako začudnom obliku amortizacije koja će i prijelomnu spasonosnost prve pošiljke cjepiva razmijeniti za izrugivanje nategnuto skandaloznog prizora glavnog epidemiologa “kako sjedi na kutiji tek dopremljenog cjepiva”

(“Capak se slikao...” 2020). Uz ipak nemalu i važnu humornu relaksaciju, u ovakvom će se refleksu jasno moći prepoznati i (meta)karnevalizacija satiričnih modela dekonstrukcija *tudmanovštine* koji su od devedesetih godina, osim intelektualne reputacije, stekli i nemalu *pučku* naklonost. Sada se, međutim, osim neizvjesnih učinaka na nužnost uozbiljenja građanske svijesti, “blasfemiji” njihova skidanja s trona ispriječila i ona naznaka *isteka mandata* koja je u međuvremenu pozicionirana radikalnim promjenama političkog ozračja. Od 2016. godine, kada doživljavaju snažan uspon u naletu tzv. konzervativne kontrarevolucije, udio radikalnih nacionalističkih strujanja u opozicijskim opcijama nakon pobjede “umjerenog” Plenkovićevo HDZ-a gotovo se izjednačio s onim lijevoliberalnim, pa ovaj tip načelne kritike vladajućih nije mogao računati na isti politički učinak. Svakako, nezdoga rutinizirane društvene kritike ukazat će se i kao paradoks “kognitivnog zajedništva” koji će početni konsenzus oko vladinog upravljanja krizom privesti neželjenim kolateralnim posljedicama: latentnoj rehabilitaciji politike vladajućeg HDZ-a koja novostečenom funkcijom nacionalnog spasitelja skida svoju zmijsku košuljicu.

Na tragu ove kontingencije, kritika protupandemijskih restrikcija kao “za doma spremnog” paketa podvaljenih tendencija državnog “terora” (Ivančić 2020a) uskoro će, pogotovo nakon sve veće propulzivnosti svjetskih antikورونا prosvjeda, koji su u Hrvatskoj imali svoj dominantno desničarski refleks (pa i kratkotrajno popularnog predvodnika (Zrinjski 2020)), morati ustupiti mjesto svojevrsnoj rehabilitaciji “zlatnog doba pandemijskog prosvjetiteljstva”.

“Gledano odavde, iz proljeća 2021., vrijeme policijskih satova, kućnih karantena, opustjelih gradova, praznih avenija, nestašica maski, jagme za WC-papirom, policijskih patrola, Vilija Beroša, Alemke Markotić, Kriznog stožera i njihovih legendarnih konferencija za novinare, aplauza u osam, korona partyja, online uskrsnih misa i bahatih seoskih župnika (...) izgleda kao neki davno proživljeni tuđi život (...) Danas, recimo, ni vlastitaj memoriji ne vjerujemo kad se sjetimo kako su nam u to nesretno vrijeme ustaše, četnici i partizani izgledali kao junaci neke davne i bajkovite svakodnevice (...) Cijela hrvatska desnica (...) bila je u mišjoj rupi, odakle je bojažljivo izvirivala tek da na Fejsu ili u Bujančevu studiju upozori kako su koronavirus u svojim laboratorijima proizveli Kinezi, Židovi, masoni i Bill Gates. Na njihov užas, nacija je za to vrijeme svake večeri pobožno na televizorima gledala ljude s akademskim titulama, doktoratima prestižnih sveučilišta i stetoskopima oko vrata, a analitičari i kolumnisti najozbiljnije su pisali kako je jedna od dobrih strana korone to što je trajno začepila usta militantnoj katoličkoj inkviziciji i antivakcerskim paraznanstvenim šarlatanima” (Dežulović 2020a).

Hirovite putanje mikroorganizma SARS-CoV-2 kojima su nesmiljeno demantirane projekcije ne samo brojnih *fakultativnih* nego i fakultetskih autoriteta, dajući im u ispraznom nadmetanju na društvenim mrežama tek mogućnost da “svatko bude u pravu petnaest minuta”, sada cementiraju nepomirljivu podjelu i unutar same *struke*. Preseljen u moduse lakonskog izražavanja društvenih mreža, bez ograda i spram najprizemnijih vrijeđanja neistomišljenika, sukob “pandemijskog re-

alizma”, kontroverzne *think tank* platforme *ad hoc* iznjedrene u domeni tzv. poslovne inteligencije i “tvrdokoronaša”, medijski eksponiranih znanstvenika sklonih politici čistih ruku u provedbi strogih mjera, pretvorio se i u zagriženu “totemsku” podjelu zainteresirane javnosti (“Laucova izjava...” 2021). Pokupivši pod svoje skute čitav dijapazon laičkih kognitivnih interesa, taj je *sudar giganata*, razvaljen entropijom komentiranja starosjedilaca na društvenim mrežama, naposljetku završio na zajedničkom *odlagalištu argumenata*, u inherentnoj nemogućnosti svoje dokazivosti i iskazivosti.

“Prezir prema plebsu” autoritarnih impulsa *struke* jednako kao i usidrenja *poslovne i lukave inteligencije* pokazat će možda uskoro da ipak ne može do kraja računati na “malog ćovijeka”, kao namjerno pravopisno iskrivljenu metaforu “prosječnog hrvatskog birača, poslušnog konzumenta gotovih političkih istina, korumpiranog i prikladno zatucanog te nepismenog” (Lasić 2021), nego da se, spram preživjelih, naziru i snažna uporišta mišljenja vlastita vremena (Kostanić 2021b).

Literatura i izvori

- Birač, Dimitrije. 2020. “Pandemijska kriza i njene posljedice za ekonomske i klasne odnose u Hrvatskoj”. *Politička misao*, 7. travnja.
<https://politickamisao.com/pandemijska-kriza-i-njene-posljedice-za-ekonomske-i-klasne-odnose-u-hrvatskoj/?fbclid=IwAR2VkORFPfVgbRctDzJPL9rtPfzg81EprHKmm7fPgB1In59de4Frtc2w#more-7910> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Brusač, Matko. 2020. “Vremena nikad nije bilo manje”. *Bilten*, 7. travnja.
<https://www.bilten.org/?p=32069&fbclid=IwAR0DZySHg9tJzVTjjsDrD6jQJkUd-GUmfXxonZbI7E1olDqIR58Rm1wWww> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Burazer, Anamarija. 2020. “Imunološkom je spas u Covidu? ‘Mogli bi proizvoditi cjepivo...’”. *24 sata*, 11. studenoga.
<https://www.24sata.hr/news/imunoloskom-je-spas-u-covidu-727334> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Capak se slikao kako sjedi na kutiji s cjepivom, internet se ludo zabavlja. ‘Kad za Božić mama pošalje paket kolača’”. 2020. *Telegram*, 26. prosinca.
<https://www.telegram.hr/politika-kriminal/capak-se-slikao-kako-sjedi-na-kutiji-s-cjepivom-internet-se-ludo-zabavlja-kad-za-bozic-mama-posalje-paket-kolaca/> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Cvrtila, Marijana. 2018. “Dr. Tado Jurić. Hrvatsku se namjerno želi isprazniti. Migracije se nikad ne događaje slučajno, a stanovništvo koje nestaje popunjava se nekim drugim stanovništvom...”. *Slobodna Dalmacija*, 5. studenoga.
<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/dr-tado-juric-hrvatsku-se-namjerno-zeli-isprazniti-migracije-se-nikada-ne-dogadaju-slucajno-a>

stanovništvo-koje-nestaje-popunjava-se-nekim-drugim-stanovnistvom-573561 (pristupljeno 28. 05. 2021).

Dežulović, Boris. 2020. “Dan kad je Hrvatska šokirala svijet”. *NI*, 14. srpnja. <https://hr.n1info.com/kolumne/boris-dezulovic/a526581-dan-kad-je-hrvatska-sokirala-svijet/> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Dežulović, Boris. 2020a. “Sjećate li se korone?”. *Buka*, 16. travnja. <https://www.6yka.com/novosti/boris-dezulovic-sjecate-li-se-korone> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Duhaček, Gordan. 2020. “Kako su austrijska skijališta posijala zarazu od Norveške do Hrvatske”. *Index.hr*, 18. ožujka. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/kako-su-austrijska-skijalista-posijala-zarazu-od-norveske-do-hrvatske/2166486.aspx> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Erceg, Tena. 2020. “Socijalizmom protiv zaraze”. *Novosti*, 7. lipnja. <https://www.portalnovosti.com/socijalizmom-protiv-zaraze?fbclid=IwAR37EcwAb8UH6fZS0CfatAdWbnSnotatMcUvA4kbVPkMU9kcZe1UXgJbfUU> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Gavrović, Milan. 2021. “Prelijevanje bez granica”. *Novosti*, 18. svibnja. https://www.portalnovosti.com/prelijevanje-bez-granica?fbclid=IwAR21_pI3iTKV3AIDUNbmlRRWcKIby_-M42zuUc_0V43EsnNENhwjgBALcIw (pristupljeno 28. 05. 2021).

“Gordan Lauc. Lockdown je učinkovit samo kad imate mali broj zaraženih”. 2020. *Novi list*, 10. listopada. <https://www.novolist.hr/uncategorized/gordan-lauc-lockdown-je-ucinkovit-samo-kad-imate-mali-broj-zarazenih/> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Grozđanić, Dragan. 2021. “Stožerna godina”. *Novosti*, 7. ožujka. <https://www.portalnovosti.com/stozerna-godina?fbclid=IwAR2nUhSDHRyBsOI0KJx1SmrCiBUch1OVDRjRA9PXRT6rzNoTLz4G24tCB5c> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Gruenfelder, Anna Maria. 2020. “Poruka nesolidarnosti hvarske procesije Za križen”. *autograf.hr*, 19. travnja. <https://www.autograf.hr/poruka-nesolidarnosti-hvarske-procesije-za-krizen/> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Hinshaw, Drew & Natalia Ojewski. 2020. “‘It’s Like the Second World War.’ Covid-19 Is Tearing Into the Parts of Europe That Lack Doctors”. *The Wall Street Journal*, 27. studenoga. <https://www.wsj.com/articles/its-like-the-second-world-war-covid-19-is-tearing-into-the-parts-of-europe-that-lack-doctors-11606473001?mod=e2fb&fbclid=IwAR0NAeU4h2t-a5afth7oVDDkolorBmqeRP30QWFm0IaFbD5XCklDeWBt4G0I> (pristupljeno 28. 05. 2021).

“Hrvatski liječnici od Vlade traže strožije epidemiološke mjere”. 2020. Hrvatski liječnički sindikat, 4. studenoga. <https://www.hls.hr/hr/hrvatski-lijecnici-od-vlade-traze-strozije-epidemioloske-mjere?fbclid=IwAR20x5rOUC92nNI>

JB ZzJo4sHuzCPA8ocrA-T1YyGgA0XW7PJee9E-WJi7o
(pristupljeno 28. 05. 2021).

- Ivančić, Viktor. 2020. “40 stvari koje treba znati o pandemiji”. *Tačno.net*, 16. ožujka. <https://www.tacno.net/naslovnica/viktor-ivancic-40-stvari-koje-treba-znati-o-pandemiji/> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Ivančić, Viktor. 2020a. “Za doma spremni”. *Novosti*, 28. ožujka. <https://www.portalnovosti.com/za-doma-spremni?fbclid=IwAR1PbkFgn8Jqg8AchYfaazwtv5XXT5nfNATtv3GHzf35mf3dnCU0HBu8SuY> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Jurasić, Dijana. 2020. “Zašto su građani bježali manje iz bivše Jugoslavije nego iz demokratske Hrvatske?”. *Večernji list*, 9. studenoga. <https://www.vecernji.hr/vijesti/zasto-su-gradani-bjezali-manje-iz-bivse-drzave-nego-iz-demokratske-hrvatske-1444571> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Jutarnji neslužbeno doznaje. Hrvat koji je zaražen koronavirusom bio je na utakmici Lige prvaka u Milanu”. 2020. *Jutarnji list*, 25. veljače. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/jutarnji-nesluzbeno-doznaje-hrvat-koji-je-zarazen-koronavirusom-bio-je-na-utakmici-lige-prvaka-u-milanu-10014061> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Kako je Jugoslavija pobijedila velike boginje”. 2020. *Aljazeera*, 4. svibnja. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/5/4/kako-je-jugoslavija-pobijedila-velike-boginje> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Kostanić, Marko. 2021. “Porazna pandemijska bilanca Višegradskih zemalja”. *Bilten*, 10. svibnja. https://www.bilten.org/?p=38034&fbclid=IwAR14Ic_fIBNyL87HHW-PVdiasYPY1aJvmR71LsQwzs06f0bnnweCV8DP-FQ (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Kostanić, Marko. 2021a. “Nakon populizma – dijagonalizam”. *Bilten*, 15. siječnja. <https://www.bilten.org/?p=35845> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Kostanić, Marko. 2021b. “Neuspješni poziv liberalima na dejt”. *Bilten*, 26. svibnja. https://www.bilten.org/?p=38316&fbclid=IwAR26blRKeX5dmFA_zvDWFY1nSQ0CuEhy5whtTKWeW_2u_3KqnAlf4T6S0Kc (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Krnić, Ivana. 2020. “Alemka Markotić. Životna priča žene koja je smirila Hrvatsku. Od rođenja u Zagrebu i odrastanja u Zavidovićima do života u opkoljenom Sarajevu i borbe protiv Covida-19”. *Jutarnji list*, 1. ožujka. <https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/zivotna-prica-zene-koja-je-smirila-hrvatsku-od-rodenja-u-zagrebu-i-odrastanja-u-zavidovicima-do-zivota-u-opkoljenom-sarajevu-i-borbe-protiv-covida-19-10033675> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Krnić, Ivana. 2020a. “Brat blizanac koji je drugi u Hrvatskoj obolio od koronavirusa izašao iz bolnice. Imao je dva negativna nalaza, u ponedjeljak i u sri-

- jedu”. *Jutarnji list*, 12. ožujka. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/bratblizanac-koji-je-drugi-u-hrvatskoj-obilio-od-koronavirusa-izasao-iz-bolnice-imao-je-dva-negativna-nalaza-u-ponedjeljak-i-u-srijedu-10083637> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Lasić, Igor. 2020. “Korona miče tržište s trona”. *Novosti*, 30. ožujka. https://www.portalnovosti.com/korona-mice-trziste-s-trona?fbclid=IwAR1J8FDOW54K1L5c9fJcWDljRX1UBFX7zjsd8v5hDucX0BEYU_qZHWCu8-8 (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Lasić, Igor. 2021. “Prezir prema plebsu”. *Novosti*, 15. ožujka. <https://www.portalnovosti.com/prezir-prema-plebsu> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Laucova izjava da je lockdown izazvao više štete nego koristi je uvredljiva”. 2021. *NI*, 22. svibnja. <https://hr.n1info.com/vijesti/kadroviranje-u-bolnicama-praksa-je-bila-da-to-budu-ljudi-iz-vladajuce-opcije/> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Lovrić, Jelena. 2020. “Linija života. Imamo državu! Optimizam u vremenu katastrofe”. *Nacional*, 10. travnja. <https://www.nacional.hr/linija-zivota-imamo-drzavu-optimizam-u-vremenu-katastrofe/> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Mikulić, Borislav. 2021. “Postscriptum. Filozofija i posthumanizam u doba korone. Kronika jednog debakla”. U *Čovjek, ali najbolji. Tri studije o posthumanizmu i jedan postskriptum*. Zagreb: FF Press. https://filoz.ffzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2021/05/Mikulic_Covjek-ali-najbolji-2021.pdf?fbclid=IwAR05E0xipURDTq8MWYeS1yv0KfH-fK5Bjsk3Nt0Km2aV-wJN_N45k0RP0k0.
- “Nakon otkrića Sladoljeva u svezi korona virusa mediji se trude zaštititi svoje ‘heroje’, Plenkovića i kompanjone od stručne kritike”. 2020. *HOP*, 27. ožujka. <https://www.hop.com.hr/2020/03/27/nakon-otkrice-sladoljeva-u-svezi-korona-virusa-mediji-se-trude-zastiti-svoje-heroje-plenkovica-i-kompanjone-od-strucne-kritike/> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Novi val čeških turista vlakom stiže u Hrvatsku. Sve karte su rasprodane!”. 2020. *Večernji list*, 1. srpnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/novi-val-ceskih-turista-vlakom-stize-u-hrvatsku-sve-su-karte-rasprodane-1413852> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Opet misa na splitskoj Sirobuji. Dvadesetak ljudi ispred crkve; policija se oglasila o napadu na novinare i privela osumnjičene”. 2020. *net.hr*, 13. travnja. <https://net.hr/danas/hrvatska/ponovno-misa-na-splitskim-sirobujama-dvadesetak-ljudi-se-skupilo-ispred-crkve-gdje-je-napadnuta-novinarka-6eb41b26-b1c5-11eb-b5e7-0242ac13003b> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Palokaj, Augustin. 2020. “EU pripremila program u vrijednosti od 100 milijardi eura za spašavanje radnih mjesta za svih 27 članica. Više je programa za

- zemlje eurozone”. *Jutarnji list*, 2. travnja. <https://euractiv.jutarnji.hr/euractiv/energija-i-gospodarstvo/eu-pripremila-program-u-vrijednosti-od-100-milijardi-eura-za-spasavanje-radnih-mjesta-za-svih-27-clanica-vise-je-programa-za-zemlje-eurozone-10163095> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Pavić, Ante. 2020. “Marko Vučetić. Šansa postoji, ali mi priliku uvijek prokockamo, tako da će kad ovo završi sve biti gore nego prije”. *Forum.tm*, 15. travnja. https://www.forum.tm/vijesti/marko-vucetic-sansa-postoji-ali-mi-priliku-uvijek-prokockamo-tako-da-ce-kad-ovo-zavrsi-sve?fbclid=IwAR14Dg5czbiERwsbPB6BoZL_4ELZr4o5H91cYmiR8jJjuH_Bm_iTxsK-5tk (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Pavičić, Jurica. 2020. “Hrvati su zbog korone bili u germanskom modu, a onda se ovog tjedna pokazalo kako slučajna država može podlokati onu namjernu”. *Jutarnji list*, 13. travnja. <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/jurica-pavicic-hrvati-su-zbog-korone-bili-u-germanskom-modu-a-onda-se-ovog-tjedna-pokazalo-kako-slucajna-drzava-moze-podlokati-onu-namjernu-10196428> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Pročitajte mišljenje suca Abramovića. Što je zajedničko jazavčaru, grizliju i koroni?”. 2020. *Index.hr*, 24. rujna. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/procitajte-misljenje-suca-abramovica-sto-je-zajednicko-jazavcaru-grizliju-i-koroni/2216545.aspx> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Profaca, Ivica. 2020. “Što se to događa u Splitu?”. *Forum.tm*, 14. travnja. <https://www.forum.tm/vijesti/sto-se-dogada-u-splitu-7414?fbclid=IwAR2PSE-g2eRjLpQ68YccpucyltkHJ3SuFWrG7EONEy0XtZEWuzR1JgUcFTc> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Profesor s Hrvatskog katoličkog sveučilišta. Ovo iseljavanje ne događa se slučajno”. 2018. *Moja Hrvatska*, 30. listopada. <https://mojahrvatska.vecernji.hr/vijesti/profesor-s-hrvatskog-katolicnog-sveucilista-ovo-iseljavanje-ne-doga-aj-se-slucajno-1279588> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- “Puljiz. Krizna situacija pokazala da nam je javni sektor najstabilniji dio sustava”. 2020. *YouTube*, 7. travnja. https://www.youtube.com/watch?v=wpTR67jmK_g (pristupljeno 27. 05. 2020).
- “Puno ljudi zarazilo se na teniskom turniru Rotary kluba u Karlovcu, klub se javio”. 2020. *Index.hr*, 25. ožujka. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/puno-ljudi-zarazilo-se-na-teniskom-turniru-rotary-kluba-u-karlovcu-klub-se-javio/2168821.aspx> (pristupljeno 28. 05. 2021).
- Pušić, Mario. 2020. “Kako su jedan turnir i večera koja je uslijedila postali glavni rasadnici koronavirusa u Karlovcu. Čak 13 oboljelih osoba povezano je s ovim događajem”. *Jutarnji list*, 24. ožujka.

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/kako-su-jedan-turnir-i-vecera-koja-je-uslijedila-postali-glavni-rasadnici-koronavirusa-u-karlovcu-cak-13-obiljelih-osoba-povezano-je-s-ovim-dogadajem-10129543>
(pristupljeno 28. 05. 2021).

“Snimka će vas užasniti. Korona virus krenuo je od šišmiša!? Pogledajte kako ga jede jedna kineskinja”. 2020. *Sjeverni.info*, 27. siječnja.

<https://www.sjeverni.info/snimka-ce-vas-uzasnuti-korona-virus-krenuo-je-od-sismisa-pogledajte-kako-ga-jede-jedna-kineskinja/> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Sršen, Vedran. 2020. “Sumamed je izum socijalističke republike Hrvatske”. *tačno.net*, 26. ožujka. <https://www.tacno.net/novosti/sumamed-je-izum-socijalisticke-republike-hrvatske/?fbclid=IwAR0VZZgvyGa56h5dhZK9RyMLNlufYQBf8MeM7AyRYGtKk0GwiZbxYB6JP8> (pristupljeno 28. 05. 2021).

“Sve mjere koje Vlada poduzima u borbi s koronavirusom”. 2020. *Koronavirus.hr*, 15. ožujka. <https://www.koronavirus.hr/najnovije/sve-mjere-koje-vlada-poduzima-u-borbi-s-koronavirusom/69> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Thomas, Mark. 2020. “How Has Croatia Become One of the Most Successful Countries in the Fight Against Coronavirus”. *The Dubrovnik Times*, 4. travnja. <https://www.thedubrovniktimes.com/news/croatia/item/8645-how-has-croatia-become-one-of-the-most-successful-countries-in-the-fight-against-coronavirus?fbclid=IwAR1FwDqCK9NihZO5jTeYy64wNI4xHzI4wgJjX4H-nEq94t2qLLdmSAi9voA> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Tomičić, Tihana. 2020. “Plenković. Važno mi je da građani slušaju stručnjake, a ne nadriliječnike iz benda Restart koalicije”. *Direktno*, 30. lipnja. <https://direktno.hr/domovina/plenkovic-vazno-mi-da-gradani-slusaju-strucnjake-ne-nadriljecnike-iz-benda-restart-koalicije-199140/> (pristupljeno 28. 05. 2021).

“Uhljeb”. 2020. *Radnička fronta*, 19. travnja. <https://www.radnickafronta.hr/jos-clanaka/1256-uhljeb> (pristupljeno 28. 05. 2021).

“Uživanje i dok traje pandemija. Splićanke i Splićani se danas sunčali i kupali u moru”. 2020. *Dijalog*, 27. travnja. <https://dijalog.info/2020/uzivanje-i-dok-traje-pandemija-splicanke-i-spliscani-se-danas-suncali-i-kupali-u-moru/> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Vuković, Vuk. 2020. “Visoka cena evropske pasivnosti”. *Masina*, 14. travnja. <https://www.masina.rs/visoka-cena-evropske-pasivnosti/?fbclid=IwAR1Ql6elz0ajzWyvjF1FAcnR4nfBMHVUrBU3-QIef6G0mAAcqnZ70h-0jeU> (pristupljeno 28. 05. 2021).

Zrinjski, Ivan. 2020. “Na anti-korona prosvjed u Zagrebu stigli Hasanbegović, Bujanec i Krišto, Cetinski dobio ovacije”. *Jutarnji list*, 5. rujna. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/na-anti-korona-prosvjed-u-zagrebu->

stigli-hasanbegovic-bujanec-i-kristo-cetinski-dobio-ovacije-15017311
(pristupljeno 28. 05. 2021).

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Младен Стајић

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
mladen899@yahoo.com

Бојан Жикић

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
bzikic@f.bg.ac.rs

Марко Пишев

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
marko.pisev@f.bg.ac.rs

Шумови у комуникацији: „двострука обавезаност“ током епидемије ковида 19 у Србији

У овом раду ће кроз употребу концепта двоструке обавезаности, формулисаног од стране британског антрополога Грегорија Бејтсона (Gregory Bateson) и његових сарадника, бити разматрана контрадикторност порука и инструкција везаних за понашање у условима епидемиолошке опасности, саопштаних од стране представника власти, лекара и Кризног штаба током трајања епидемије коронавируса у Србији, као и последице такве комуникацијске дисонанце по јавну перцепцију превентивних и рестриктивних мера. Концепт двоструке обавезаности, који подразумева комуникацију током које појединац или група са позиције ауторитета континуирано добија две или више порука које се међусобно искључују, при чему не постоји могућност повратне комуникације и разрешења контрадикције, применљив је на сваки вид културне комуникације у којој је важно, а отежано, исправно разлучити добијене информације. Током епидемије ковида 19 у Србији, јавне поруке о степену опасности коју вирус носи, заразности и смртности, о угроженим групама, могућности стицања колективног имунитета, ефикасним мерама превенције итд., често су биле праћене контрадикторним изјавама креатора јавних политика или њиховим поступцима, понашањем и невербалном комуникацијом који су били супротни од вербално саопштеног и препорученог. Како је комуникација током трајања епидемије била махом једносмерна, јер су информације саопштаване са позиција ауторитета, кроз медије и на конференцијама за штампу, које су у одређеном периоду биле обустављене, а без могућности разјашњења насталих дилема – колективно незадовољство прималаца порука, узроковано неразумевањем и контрадикцијама, често се испољавало кроз хумор, сатиру, одбијање послушности, протесте и сл. У овом раду ће бити разматран начин на који двострука обавезаност може представљати вид контроле и пребацивања одговорности не само на индивидуалном или породичном плану, већ и на нивоу целог друштва.

Кључне речи: двострука обавезаност, Грегори Бејтсон, теорија комуникације, епидемија, коронавирус

Noises in Communication: “Double Bind” during the Epidemic of COVID-19 in Serbia

In this paper, through the application of the concept of double bind, formulated by the British anthropologist Gregory Bateson and his associates, the communicative contradiction of messages and instructions related to behavior in circumstances of epidemiological danger, announced by the government officials, doctors and the Crisis Staff during the corona virus epidemic in Serbia will be considered, as well as the consequences of such communication dissonance on the public perception of preventive and restrictive measures. The concept of double bind, which implies communication during which an individual or group from the position of authority continuously receives two or more conflicting messages that are mutually exclusive, without the possibility of feedback and resolving contradictions, is applicable to any type of cultural communication where it is important, although difficult, to correctly distinguish the obtained information. During the COVID-19 epidemic in Serbia, public messages concerning the degree of danger posed by the virus, contagion and mortality, vulnerable groups, the possibility of acquiring collective immunity, effective prevention measures, etc., were often accompanied by contradictory statements from policy makers or their actions, behavior and non-verbal communication that were contrary to what was verbally communicated and recommended. Since the communication was mostly one-way during the epidemic, because information was announced from the position of authority, through the media and at press conferences that were suspended for a certain period, without the possibility of clarifying the dilemmas, the collective dissatisfaction of recipients caused by misunderstandings and contradictions often manifested itself through humor, satire, refusal of obedience, protests, etc. This paper will consider the way in which double bind can represent a form of control and a shift of responsibility not only at the individual or family level, but also at the level of the society as a whole.

Key words: double bind, Gregory Bateson, communication theory, epidemic, corona virus

Увод

Пандемија вируса SARS-CoV-2 представља најдубљу јавну здравствену и економску кризу нашег времена (Matthewman & Huppertz 2020, 675).¹ Поједини антрополози чак сматрају да су наступајуће промене тако суштаствене да је недавно сковани термин *антропоцен*, који се употребљава да означи геолошку епоху у којој људска бића имају апсолутни примат и неупитан утицај на животну средину и климатске промене, добио свог конкурента – у термину *коронацен* – који означава време у коме је недодирљивост врсте *Ното sapiens* доведена у питање (Higgins, Martin & Vesperi 2020, 2).

---

¹ У знак сећања на мог таста Тому Бушетића и баку Драгославу Ђорђевић, преминулих од последица инфекције вирусом SARS-CoV-2 (М. С).

Ковид 19 у јавном дискурсу схваћен је као опасан и мистериозни непријатељ који доноси осећај велике личне и политичке угрожености, базиран првенствено на стрепњи од непознатог (Hardy 2020, 655). Сведоци смо, између осталог, затварања образовних и културних институција, слома бројних привредних сектора и огромног притиска на политичке лидере да доносе одлуке шта и када треба обуставити или поново покренути, па су страх и паника једнако индуковани ризиком од заражавања и колапсом света каквог познајемо (Manderson & Levine 2020, 367). Управо у таквој ситуацији посебан значај добијају односи са јавношћу, менаџмент ризика и способност управљања кризом креатора здравствених политика.

Информације су базични ресурс грађана у савременом друштву и представљају значајан механизам усмеравања људи, нарочито у сложеним ситуацијама попут ове изазване пандемијом. Оне могу послужити као оруђе за умањење неизвесности и анксиозности, али и за увећање панике и хаоса (Caserio-Ripolles 2020, 2). Медији стога имаји изузетно важну улогу у подизању свести о опасностима које делују удаљено или су неретко неприметне за велики део становништва (Moreno, Fuentes-Lara & Navaro 2020, 3). У ванредним ситуацијама, потрошња информација се драстично увећава и активно прикупљање есенцијалних података у вези са постојећом претњом може представљати механизам одбране у кризном периоду. Утицај извора (пошиљаоца) информација нарочито је важан у овим временима, због потенцијалних драматичних последица начина на који јавност разуме и перципира новонастале околности (в. Moreno, Fuentes-Lara & Navaro 2020, 2).

У овом тексту разматрамо комуникативну контрадикторност порука и инструкција у вези с понашањем грађана у условима епидемиолошке кризе, саопштаваних од стране представника власти и чланова Кризног штаба (у даљем тексту: КШ) од јануара до маја 2020. године, са фокусом на период ванредног стања, проглашеног због епидемије вируса SARS-CoV-2 у Србији. Користећи се концептом двоструке обавезаности, који подразумева комуникацију током које појединац или група континуирано добија са позиције ауторитета две или више порука које се међусобно искључују, при чему не постоји могућност повратне комуникације и разрешења контрадикције, биће анализирани јавне поруке о степену опасности коју вирус носи и другим препорукама, ставовима и одлукама које су неретко биле међусобно супротстављене. Оваква анализа биће урађена с циљем стицања јаснијих увида у интеракцију односа између доносилаца одлука и грађана, непосредно пре, током и по окончању ванредног стања у Србији, а које је одликовао изразит степен неповерења већег дела јавности према званичном дискурсу о епидемији као и у вези са целисходношћу мера доношених зарад сузбијања заразе.

Хроника епидемиолошке какофоније

Ретки новински извештаји о новом заразном вирусу у домаћој штампи почели су се појављивати почетком 2020. године,² а прве појединачне реакције српских званичника које су истицале припремљеност државе за потенцијалну епидемиолошку опасност,³ подозривост према кинеским грађанима у Србији⁴ и подршку Републици Кини,⁵ објављене су крајем јануара и почетком фебруара. Посебну пажњу у овом периоду привукла је изјава министра здравља, у којој је истакао уверење да Србија има стручњаке који могу да направе вакцину против новог вируса.⁶ Паралелно са погоршањем здравствене ситуације у Кини и постепеним ширењем вируса по Европи (нарочито у Италији) током фебруара, вршила се евакуација српских грађана из угрожених подручја,⁷ отказивани су туристички аранжмани,⁸ а у медијима су се све учесталије оглашавали медицински експерти, углавном умањујући епидемиолошку претњу и оптимистично прогнозирајући њено скорашње окончање.⁹ Ова тенденција била је у складу са перцепцијом Светске здравствене организације, која је заразу у иницијалној фази дефинисала као *инфодемiju* (кованицу састављену од речи *информације* и *епидемија*), која је алудирала да опасност од ковида 19 није била толико велика колико су медији представљали и да реакције утицајних актера јавног живота широм света представљају одговор на медијску конструкцију друштвеног проблема, а не на саму болест (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 952).

Као последицу растуће друштвене анксиозности и страха од ширења вируса SARS-CoV-2 у држави, председник Републике сазвао је 26. фебруара састанак представника здравствених служби, државних органа и министарстава задужених за превенцију и решење проблема везаних за појаву инфекције. Након састанка одржана је конференција за штампу на којој су, поред председника, говорила и четворица лекара, који ће касније постати део

---

² Свим интернет изворима приступљено је последњи пут 4. маја 2021. године.

³ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=01&dd=26&nav_category=12&nav_id=1646833

⁴ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=01&dd=30&nav_category=12&nav_id=1648593

⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=03&nav_category=11&nav_id=1650331

⁶ https://rtv.rs/sr_lat/zivot/zdravlje/loncar-pod-nadzorom-svi-koji-dolaze-iz-kine-srbija-moze-da-napravi-vakcinu_1089003.html

⁷ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=17&nav_category=12&nav_id=1655579

⁸ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=24&nav_category=12&nav_id=1658520

⁹ https://www.b92.net/zdravlje/bolesti.php?yyyy=2020&mm=02&dd=02&nav_id=1649677;
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=13&nav_category=12&nav_id=1653901

будућег КШ.¹⁰ Према је конференцији претходило неколико поменутих изјава о овој теми, овај јавни наступ може се сматрати иницијалним тренутком отпочињања дугорочне, интензивне, махом једносмерне и, као што ће се испоставити, неретко какофоничне комуникације између креатора јавних здравствених политика и грађана у време епидемиолошке кризе. У обраћањима учесника конференције истакнута је добра припремљеност државе за надолазећу претњу, као и значај сузбијања панике и очувања економије. С друге стране, здравствена опасност је релативизирана, поређењем коронавируса са инфлуенцом и актуелне ситуације са претходним епидемијама. Употребом таквог дискурса од стране представника извршне власти и угледних здравствених институција у држави, јавна и медијска представа опасности од потенцијалне епидемије значајно је умањена. Појава новог вирусног обољења по правилу је праћена ослањањем на већ постојећа знања и културне представе о другим инфективним болестима (в. Ennis-McMillan & Hedges 2020), али таква пракса може бити искоришћена и као механизам умањења потенцијалне опасности коју вирус носи, због оспоравања иницијално приписане иновативности и особености. Поређењем коронавируса са болестима, али и другим историјским недаћама, које су грађанима биле добро познате, послате су умирујуће поруке да није реч о потпуно новом и непознатом противнику и околностима и да је ситуација под контролом (уп. Стајић 2014, 977; Стајић 2020, 306). Штавише, надолазећа здравствена криза је у великој мери тривијализована, а ширење панике и друштвена параноја издигнути су на ниво примарне претње. Овакав приступ редуковања, исмејавања, довођења у питање или потпуног одбацивања потенцијалне претње по друштвени поредак представља уобичајену реакцију на тврдње које сугеришу појаву новог друштвеног проблема (Best 2020, 548). На изванредан начин, чин представљања епидемије као инфодемије и предимензиониране опасности и сам је представљао својеврсну инфодемију, тј. интенционално обликовање представе о болести и њеног доживљаја у јавности (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 954).

Министар здравља 6. марта 2020. године информисао је јавност да је регистрован први званични случај заражавања коронавирусом у Србији.¹¹ Председник Србије је ову вест прокоментарисао констатацијом да о њој сам не би ни говорио да новинари нису поставили такво питање и закључио да су инфраструктурни пројекти и економија приоритет.¹² До промене ставова званичника и лекара долази већ 11. марта, до када је у Србији било регистровано дванаест случајева заражавања. Према се још увек не напушта

---

¹⁰ Учесници конференције за штампу били су епидемиолог Предраг Кон, инфектолог Мијомир Пелемиш, епидемиолог Бранислав Тиодоровић и пулмолог Бранимир Несторовић.

¹¹ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=06&nav_category=12&nav_id=1663151

¹² https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=06&nav_category=12&nav_id=1663266

у потпуности реторика поређења SARS-CoV-2 и инфлуенце и умањивање потенцијалног утицаја епидемије на свакодневни живот, уведе се прве рестриктивне мере које ће се у наредном периоду свакодневно мењати.¹³ Истовремено, одбацују се оптужбе о неодговорном приступу током претходне конференције и негирају се одређени изречени судови или се тврди да су погрешно интерпретирани.¹⁴

Супротно претходним најавама и умирујућим тоновима, ванредно стање проглашено је 15. марта, у тренутку када је у Србији било 48 регистрованих случајева заражавања.¹⁵ У обраћању које је обилovalo ратним метафорама (в. Žikić, Stajić & Pišev 2020, 855–864), председник је поручио да су много веће земље већ поклекле, да „предаја никада није била опција“ и да су мере физичког дистанцирања и поштовања рестриција једини начин да старији чланови друштва преживе.¹⁶ Упркос скорашњим једногласним тврдњама да би рад школа било бесмилено прекидати, настава је прешла на телевизијске екране, а затворени су и вртићи и факултети.¹⁷ Ригорозне мере представљене су као неопходне одлуке у интересу здравља становништва, уз закључак: „затвара се живот да бисмо сачували живот“.

Полицијски час уведен је 18. марта и подразумевао је рестрикцију термина дозвољених за кретање грађана ван сопствених домаћинстава и апсолутну забрану излазака за лица старија од 65 година.¹⁸ У сличном духу, констатовано је да је држава због неодговорности грађана морала да пређе у „другу фазу“ борбе са коронавирусом, која је подразумевала пренамену одређених болница у специјализоване установе за лечење ковида 19.¹⁹ Председник је упозоравао грађане да га, како је рекао, не приморавају на увођење двадесетчетворочасовног полицијског часа, констатујући да ниједна држава на свету такву меру није донела, али да је он спреман да то учини.²⁰ Истовремено, новим мерама прекинут је међународни авио-саобраћај, затворени су сви гранични прелази, укинут је међуградски аутобуски и железнички саобраћај и градски превоз и обустављен рад угоститељских

---

¹³ https://www.b92.net/sport/fudbal/vesti.php?yyyy=2020&mm=03&dd=13&nav_id=1666075

¹⁴ https://www.youtube.com/watch?v=ZJE_uXuZg9k

¹⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=12&nav_category=11&nav_id=1665854

¹⁶ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=15&nav_category=12&nav_id=1666753

¹⁷ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=15&nav_category=12&nav_id=1666753

¹⁸ https://www.b92.net/bbc/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=18&nav_id=1667384

¹⁹ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=78&nav_id=1668358

²⁰ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=21&nav_category=12&nav_id=1668563

објеката и тржних центара.²¹ Прва особа у Србији преминула је од последица ковида 19. марта,²² а друштвено узнемирење изазвала је и објава фотографија привремене импровизоване болнице у великој сали Београдског сајма, на којима су приказани редови многобројних кревета које је војска припремала за будуће пацијенте (в. Stajic, Pisev & Zikic 2020). Председник је прокоментаришао ову бојазан опаском да је срећан што се јавио страх јер ће људи бити дисциплинованији, те да треба направити нешто што ће изгледати горе од Сајма.²³ Истом приликом, 25. марта, након обиласка волонтера који су у Београдској арени припремали пакете помоћи за социјално угрожене пензионере, председник се врло суморног расположења, у заштитном оделу и са маском, обратио најстаријим суграђанима поруком да уколико се оглуше о државне одлуке: „Неће нам бити довољно комплетно Бежанијска коса гробље, комплетно Лешће, Ново гробље, Централно гробље. Биће мало да прими све нас.“²⁴

Велику пометњу међу грађанима изазвао је и СМС КШ, упућен 1. априла свим корисницима МТС мреже, а у којем је јавност упозорена на драматичност тренутне ситуације и могућност одигравања „италијанског и шпанског сценарија“ у локалном контексту.²⁵ Једна чланица КШ изнела је мишљење да порука није могла да изазове страх јер је садржала тачну и већ познату информацију, и објаснила да циљ поруке није био ширење панике, већ информисање грађана који не прате редовно телевизију.²⁶ С друге стране, за узнемиравање јавности оптужена је новинарка портала *Нова*, која је приведена након објављивања чланка у коме су изнесене тврдње о мањку елементарне заштитне опреме и хаотичним условима рада преоптерећених медицинских радника у Клиничком центру Војводине.²⁷ Новинарка је приведена на основу Закључка о информисању, донетог од стране Владе 28. марта, који предвиђа санкционисање неовлашћених лица која у јавност износе информације које нису преузете из званичних канала информисања.²⁸

---

²¹https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=19&nav_category=12&nav_id=1667844; https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=12&nav_id=1668122

²² https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=12&nav_id=1668323

²³ <https://www.youtube.com/watch?v=Wew3jsLCqPs>

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=Wew3jsLCqPs>

²⁵ Медији и креатори здравствених политика у Србији редовно су употребљавали примере епидемије у Италији и Шпанији као негативну илустрацију лошег реаговања на кризу изазвану вирусом.

²⁶ <https://rs.n1info.com/vesti/a584430-kisic-cilj-sms-poruke-nije-bio-sirenje-panike-vec-sprecavanje-zaraze/>

²⁷ <https://www.glasamerike.net/a/privedena-novinarica-portala-novars/5356634.html>

²⁸ <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/zakljucak/2020/48/1/reg>

Новинарка је, међутим, убрзо ослобођена, а уредба укинута – како је премијерка саопштила – упркос чињеници да је у току „ратно стање“.²⁹

Почетком априла усвајане су још рестриктивније мере, Београдска арена постала је четврта спортска хала преиначена у привремену болницу,³⁰ уведен је први двадесетчетворочасовни полицијски час, а председник је истакао да је спреман да донесе одлуку о двонедељној забрани кретања, ако то буде неопходно.³¹

Упркос чињеници да се средином априла дуплирају дневни регистровани случајеви заражавања и дотадашња епидемиолошка крива достиже кулминацију, у јавности наједном почиње да се најављује промена светоназора и враћање „новој нормалности“ (в. Žikić, Stajić & Pišev 2020). Председник очекује укидање ванредног стања до краја месеца,³² премијерка најављује светло на крају тунела,³³ а чланови КШ прогнозирају нагли пад вируса и крај епидемије средином маја,³⁴ и констатују да вирус почиње да слаби и да смо га већ победили.³⁵

Скупштина Републике Србије изгласала је 6. маја укидање ванредног стања, у дану када је регистровано 114 нових случајева инфекције, а статистика заразе није показивала значајна одступања у периоду непосредно пре и непосредно након његовог укидања (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 961–962). Упркос повременим упозорењима на опрез и истицање чињенице да бројне рестриктивне одлуке и превентивне препоруке остају на снази, током наредних неколико дана донете су мере које су омогућиле поновно успостављање градског и међуградског превоза, рад услужних објеката и тржних центара и дозволиле јавне скупове са мање од педесеторо људи, а најављено је поновно отварање факултета, обнављање авио-саобраћаја и настављање спортских такмичења.³⁶ Један од чланова КШ изнео је суд да се вирус више неће враћати и да је приступ епидемији „био одличан, али да сада

---

²⁹ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=02&nav_category=12&nav_id=1671828

³⁰ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=04&nav_category=12&nav_id=1672457

³¹ Оваква одлука никада није донесена, али током ускршњих празника, проглашен је полицијски час који је трајао 84 сата.
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=02&nav_category=12&nav_id=1672068

³² https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=10&nav_category=11&nav_id=1674093

³³ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=15&nav_category=11&nav_id=1675653

³⁴ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=15&nav_category=12&nav_id=1675690

³⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=17&nav_category=12&nav_id=1676213

³⁶ https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681981

све треба пустити“, укључујући и велике концерте и манифестације, те истакао значај „менталног повратка у нормалу“ који подразумева учесталије друштвене и физичке контакте међу људима.³⁷

Теоријски концепт двоструке обавезаности

Двострука обавезаност је дилема у комуникацији која настаје када појединац или група људи добије две или више порука са позиције ауторитета које су међусобно противречне, без могућности отклањања настале конфузије на основу података којима располаже. Континуирано добијање оваквих противуречних импулса ставља реципијента у комуникациони матрикс из којег не може да изађе, а који због своје природе онемогућава испуњење оба очекивања или захтева, што може узроковати емотивни стрес, незадовољство, депресију, осећај неадекватности и сл.

Овај концепт је у друштвене науке увео британски антрополог Грегори Бејтсон (Bateson et al. 1956, 251–264; Bateson 1987, 153–170), приликом проучавања процеса комуникације у оквиру психотерапије и друштвено и породично индукваних фактора који утичу на стање психијатријских пацијената (Gibney 2006, 49). Премда се наводи да двострука обавезаност представља „ситуацију у којој особа шта год да уради ‘не може да добије’“, овај теоријски концепт ипак треба разликовати од других сродних концепата чији су илустративни примери познати у филозофији, психологији, економији или популарној култури, попут парадокса берберина, или когнитивне дисонанце. Овакав приступ базиран је на комуникацијској теорији логичких типова Бертранда Расела (Bertrand Russell), чија је основна премиса да постоји дисконтинуитет између класе и њених чланова, јер се налазе на различитом нивоу апстракције, тј. представљају различите логичке типове. Иако у формалној логици постоји тежња да се ова дистинкција између класа и чланова поштује, у психологији и реалној комуникацији неизбежно долази до честог кршења ове норме (Wilden 1980, 117).

Неопходни чиниоци ове ситуације су: 1) две или више особа, од којих је једна означена као жртва; 2) поновљено искуство, јер се двострука обавезаност не јавља као последица изоловане трауме, већ обрасца понашања који ствара навику; 3) примарни негативни налог, који може имати форму „немој то да урадиш или ћу те казнити“ или „ако то не урадиш, казнићу те“; 4) секундарни налог који је у супротности са примарним на аспстрактнијем нивоу, али је попут примарног оснажен претњом казне која угрожава опстанак; 5) терцијарни негативни налог који жртви онемогућава бег из успостављеног односа, нпр. због природе тог односа, зависности или каприциозних обећања; 6) комплетни скуп ових чинилаца више није неопходан ако жртва научи да посматра свет кроз призму двоструке

---

³⁷ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_category=12&nav_id=1682143

обавезаности, па било који елемент ове секвенце може изазвати индолентност, панику или бес (Bateson 1987, 156–157).

Двострука обавезаност јавља се, дакле: а) када је појединац укључен у интензиван однос у коме осећа да је од суштинског значаја да прецизно разлучи каква врста поруке му је упућена како би адекватно одговорио; б) када се појединац налази у ситуацији у којој му друга особа упућује две поруке различитог нивоа, при чему једна негира другу; в) када је појединцу онемогућена метакомуникација, тј. када је спречен да коментарише примљене поруке и тако успешно одлучи на поруку ког нивоа да одговори (Bateson 1987, 157). Може се закључити да су кључне диференцијалне карактеристике двоструке обавезаности, у односу на друге сродне теоријске концепте, немогућност комуницирања о контрадикцији и немогућност напуштања поља интеракције. Рене Жирар истиче да супротно утиску који се може стећи на основу истраживања Бејтсоновог пројектног тима, двострука обавезаност – као мрежа контрадикторних дуплих императива – не јавља се искључиво у ограниченом броју патолошких случајева, већ представља веома честу друштвену појаву, у тој мери да се може окарактерисати као фундаментални темељ свих међуљудских односа (Girard 1979, 147). Двострука обавезаност може се имплементирати на микро, мезо или макро плану, зависно од обима и нивоа комуникације између „жртве“ и њеног окружења или заједнице (Sennott 2008, 5–6). Ванеса Махмуд је нпр. применом овог концепта у оквиру теорије расе покушала да покаже како целокупна култура може да се развија у контексту двоструке обавезаности, тј. како таква врста комуникацијске дисонанце може да погоди заједницу или ширу популацију, уколико произилази из макронивоа друштвено обликованог мисаоног шаблона (Mahmoud 1998, 255–267). Хелстен и Ренвал, с друге стране, употребљавају овај концепт приликом критичке анализе политичког новинарства и парадоксалне ситуације која настаје новинарском употребом конвенционалних политичких метафора које су у супротности са увреженим културним вредностима једне заједнице, стављајући акценат на начин на који јавна и масовна комуникација може ставити грађане у позицију двоструке обавезаности (Hellsten & Renvall 1997, 41–47). У наставку текста ћемо покушати да кроз призму овог концепта интерпретирамо комуникацију између креатора јавних и здравствених политика и грађана у време ванредног стања изазваног коронавирусом у Србији.

Двострука обавезаност у време епидемије

Схватање комуникације у колоквијалном смислу најчешће се базира на трансмисионом моделу (в. Shannon & Weaver 1949), тј. комуникациони чин се доживљава као једноставни линеарни процес у коме пошиљалац одашиље поруку примаоцу, чиме се значење редукује само на садржај који се доставља као пошиљка (Chandler 2007, 178–179). Стјуарт Хол приметио је да током комуникације декодирање нужно не проистиче из енкодирања и идентификовао је постојање три хипотетичке интерпретативне позиције које

прималац поруке може да заузме приликом процеса тумачења и разумевања: 1) доминантно или хегемонијско читање – прималац у потпуности дели код и репродукује „пожељно читање“; 2) преговарање у читању – прималац демично дели код, углавном прихвата преференцијално читање, али му се понекад опире и модификује га према својим интересима; 3) опозиционо читање – прималац припада групи која је супротстављена доминантном коду, разуме га, али га не дели и одбацује преференцијално читање нудећи алтернативни референцијални оквир (Hall 1980, 136). Према томе, свака врста текста или поруке може независно од намере пошиљаоца бити прочитана, интерпретирана и примљена на више различитих начина, у складу са културним контекстом, идеологијом, социјалном позицијом, агенсом и сл. Истовремено, како је латентно значење сваког текста отворено за тумачење и не постоји *исправно* читање и интерпретативни ексклузивитет, у појединим ситуацијама повлашћена хијерархијска позиција пошиљаоца може бити искоришћена за реинтерпретацију изворне интенције, односно пожељног доминантног читања, уколико новонастале околности захтевају реevaluацију.

Политичари и лекари, креатори јавних здравствених политика током епидемије вируса SARS-CoV-2 у Србији, у својим иницијалним наступима, кроз изјаве, ставове, препоруке и невербалну комуникацију, створили су оптималне услове за доминантно читање новонастале епидемиолошке опасности као ефемерне и незабрињавајуће претње која неће у значајној мери пореметити свакодневни живот. Дефинисањем епидемије као инфодемије и медијски индуковане панике, поређењем ковида 19 са инфлуенцом и инсистирањем на ниској стопи смртности, потенцирањем релаксираног става, хумора и осмеха и искључиве забринутости за свакодневна економска питања, јавност је у великој мери усмерена и подстакнута да прихвати појаву вируса као мању и брзо пролазну непогоду, а мањинске интерпретације које су инсистирале на алармантности претње тумачене су само као опозиционо читање. Са наглом променом планетарних, а касније и локалних здравствених околности, долази до потпуне промене преференцијалног доминантног читања епидемиолошке опасности. Како је овај сплет догађаја ставио креаторе здравствених политика у незавидну позицију потенцијалне мете друштвених критика због неисправног процењивања озбиљности ситуације, две могућности превазилажења политичке тензије биле су: 1) признање грешке и суочавање са последицама сопствених поступака или 2) негирање грешке, односно реинтерпретација интенције изворне поруке као погрешно протумачене последице комуникацијског неспоразума. Одлучивањем за другу опцију, кривица аберантног декодирања преусмерена је на примаоце порука, односно грађане, који су по овом тумачењу нетачно интерпретирали употребљене кодове и опозиционо читали значење порука. Оваква замена теза могућа је јер чланови КШ наступају са позиције ауторитета и полагају право на монопол над тумачењем латентног значења порука које су сами одашиљали. Управо из тог разлога чини се адекватним употребити концепт двоструке обавезаности како бисмо боље разумели импликације таквих поступака.

Двострука обавезаност јавља се када је жртва укључена у интензиван и безизлазни однос у коме осећа да је од суштинског значаја да прецизно разлучи каква врста поруке јој је упућена, како би адекватно одговорила. Епидемија представља идеалтипски пример ситуације коју грађани не могу самовољно да напусте, а у којој је изнимно важно исправно разумети значење ставова које саопштавају креатори здравствених политика, јер они имају директан и замашан утицај на живот и егзистенцију прималаца порука. Уз то, као што је већ речено, двострука обавезаност подразумева ситуацију у којој други учесник комуникације, са позиције ауторитета, упућује две контрарне поруке које се међусобно негирају. Уколико саопштавање информација, ставова и препорука КШ грађанима током епидемије посматрамо као комуникацијски чин, две основне сучељене поруке о озбиљности епидемиолошке претње можемо да генерализујемо кроз илустративне примере поетичних описа новонасталих околности који гласе: „најсмешнији вирус у историји човечанства“ и „сва гробља неће нам бити довољна“. Ови „слогани“ отелотворују логички непомирљиве ставове да је вирус истовремено и безопасан и веома опасан. Такве поруке, премда нису саопштене у истом обраћању и од стране исте особе, представљају део једног комуникацијског ланца, који је наставио да осцилира између опозитних полова и након укидања ванредног стања: „Победили смо“, „вирус је ослабио“, „треба се опустити“, „право је време да се заразите како бисмо стекли колективни имунитет“ и „мере остају“, „вирус није ослабио“, „нема места опуштању“, „чувајте се заразе јер је немогуће достићи колективни имунитет“. Тако нпр. након инструкције да нема разлога за промену свакодневних навика и „духовитог“ позивања на шопинг у Италији, убрзо следи кажњавање свих који се не придржавају драстично измењених правила понашања и преклињање особа које су биле у Италији да свој боравак у иностранству пријаве властима. Поред тога, кривица због неодговорног приступа епидемији пребачена је на становништво пасивно-агресивним упозорењима попут: „Немојте да нас терате да уводимо полицијски час“ или „Ако наставите тако да се понашате, затворићемо све на две недеље“, али и оправдањем да се све одлуке доносе искључиво у најбољем интересу грађана.

Контрарности не морају нужно бити вербализоване, већ могу бити испољене у порукама различитог логичког типа (хумору, гестовима, понашању, интонацији и сл.). Примери креатора јавних политика који без маске, у затвореној просторији, саопштавају да је обавезно ношење маске у затвореној просторији или представника власти који обелодањују строгу забрану окупљања и блиског контакта, а недуго затим у пуној сали, загрљени, прослављају изборне резултате, као и СМС чланова КШ који упозорава да се ближи катастрофа и италијански сценарио, а порука је праћена хапшењем новинарке за ширење панике – илуструју овакав случај. Такође, контрарност може бити садржана и у емотивној конотацији која прати емитоване поруке у тренуцима друштвених турбуленција, попут обавештења председника да са једне стране воли и брине за грађане, а да са друге стране жели да се они плаше и да осећају страх. У ситуацији када двоструку обавезаност наноси више особа, једна од њих може негирати налоге друге особе, што је у случају

јавне комуникације током ванредног стања у Србији првенствено било видљиво у повременим демантовању појединих ставова и препорука једног члана КШ, па је о његовим изјавама нпр. речено: „(Позивање на заражавање) је неодговорно и не може се препоручити.“

Коначно, двострука обавезаност настаје када је жртви онемогућена метакомуникација, тј. када је спречена да коментарише примљене поруке и тако успешно одлучи на који од контрарних импулса треба да одговори. Сама природа односа са јавношћу подразумева у великој мери једносмерну комуникацију у којој је готово немогуће комуницирати са извором информација и тако отклонити контрадикцију. Уз то, у појединим ситуацијама тврдило се да је дошло до комуникацијског неспоразума јер су грађани наводно погрешно протумачили код којим је порука енкодирана. Бејтсон је показао да је особа која се налази у ситуацији када је стављена у фокус и положај да мора веома брзо и исправно да реагује, склона да поруке тумачи на буквалан начин и неретко остаје слепа на иронију, шалу и сл., попут сведока на суђењу нпр. (Bateson 1987, 158). У складу са тим, чини се мало вероватно да су грађани у тренуцима великог друштвеног стреса способни да увек правилно разлуче поруке вишег логичког типа и идентификују нпр. да ли се говорник шали или озбиљно саопштава информације. У појединим ситуацијама то је додатно отежано контрарним вербалним и невербалним импулсима попут констатације председника Републике да нема потребе за смехом новинара и да се он уопште не шали када каже да ће покушати да направи „нешто страшније од Сајма“ како би се грађани узбуљили, док се притом сам благо смешка.

Закључак

Кључна диференцијална карактеристика двоструке обавезаности је дугорочна изложеност опречним порукама уз одсуство комуницирања и разјашњења контрадикције. Обраћања и одлуке креатора здравствених политика пре, током и након ванредног стања у Србији у великој мери утицале су на ставове грађана о епидемији. Резултати истраживања маркетиншких агенција сугеришу наглу и драстичну промену перцепције болести ковид 19 и увећање забринутости и страха након проглашења ванредног стања,³⁸ а ниску бојазан од заражавања и веру у брзо окончање епидемије непосредно пре његовог укидања.³⁹ Истовремено, према истраживању, 60% испитаника није веровало информацијама које су добијали

---

³⁸ Истраживање Ипсос стратедик маркетинга. „Шта кажу истраживања – коме грађани Србије највише верују и подржавају ли рестриктивније мере“. 2020. РТС, 10. април. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/story/3131/koronavirus-u-srbiji/3918786/koronavirus-istrzivanje-gradjani-.html>

³⁹ Истраживање Центра за међународну јавну политику о ставовима грађана о епидемији вируса корона, спроведено на узорку од 5.989 испитаника.

из медија поводом епидемије, 55%, изјавило је да су високи државни функционери својим наступима у јавности уносили немир и панику, а чак 30%, изјаснио се да нема поверења ни у једног члана КШ, првенствено због уверења да су наступи медицинских стручњака политизовани.⁴⁰

Поред наведеног варирања ставова представника власти и чланова КШ о степену опасности коју епидемија вируса SARS-CoV2 носи (од најсмешнијег вируса, преко апокалиптичних сценарија, до нове нормалности) и смењивања следствених рестриктивних мера и препорука, креатори здравствених политика током укупног трајања епидемије, као и у периоду који је након тога уследио, у јавности су износили и бројне друге супротне ставове, информације и упутства која су међу грађанима неретко стварала конфузију и неразумевање. Неки од документованих примера оваквих парадоксалних, позиција, ставова и поступака могу бити сумирани следећим тезама: нема разлога за страх – треба се плашити; маске немају ефекта и нису потребне – маске су једино ефикасно средство заштите и обавезне су; маске су обавезне у затвореним просторијама – саопштава особа без маске у затвореној просторији; деца, жене и труднице су имуни на вирус – нема имуних, сви су угрожени; асимптоматични људи нису заразни – вирус је заразан и током инкубације; топло време и УВ зраци ће убити вирус – вирус не реагује на раст температуре; вирус је ослабио – вирус није и не може да ослаби; препоручује се заражавање да би се стекао колективни имунитет – чувајте се заражавања, колективни имунитет је немогуће достићи; масовна окупљања строго су забрањена – допуштају се фудбалски дерби пред публиком, постизборна страначка славља итд.; потпуно смо припремљени, све је под контролом – имали смо среће, нисмо знали шта радимо и томе слично.

Одашиљањем опречних сигнала и порука, представници власти и КШ су, након драстичног обрта у приступу епидемиолошкој опасности, најпре у условима ванредног стања, полицијског часа и карантинизације становништва, а потом и увођењем других мера забране кретања и окупљања грађана, преместили стварност из дељене социокултурне сфере у област медијски посредованих, а нејасних и збуњујућих, па махом и застрашујућих репрезентација онога што се тренутно збива (а што се тиче свих нас на нивоу индивидуалног и колективног опстанка), при чему није постојала никаква назнака извесности у погледу тога да ће оно што је важило данас важити и сутра или да ће информација у оквиру једног званичног дискурса бити третирана равноправно (а не као дезинформација) у оквиру другог. Најшире посматрано, немогућност напуштања поља такве интеракције у односу доносиоци одлука – грађани стварала је две врсте реакција у јавној сфери: 1) хумор и сатиру као средство суочавања са парадоксалним порукама и 2) резигнацију, панику или бес који су се на друштвеном плану испољавали у облику јавног или тајног отпора прописаним мерама, отказивања послушности, па и исказивања масовног незадовољства кроз уличне nerede, што је постало очигледно током јулских демонстрација 2020. године,

---

⁴⁰ <http://cmjp.rs/wp-content/uploads/2020/04/CMJP-COVID-19-izve%C5%A1taj-f.pdf>

⇐ М. Стајић, Б. Жикић, М. Пишее, Шумови у комуникацији: „двострука обавезаност“ ... ⇨

усмерених против могућности поновног увођења полицијског часа, недуго након одржаних избора.

Литература

- Bateson, Gregory, Don D. Jackson, Jay Haley & John Weakland. 1956. “Toward a Theory of Schizophrenia.” *Behavioral Science* 1 (4): 251–264.
- Bateson, Gregory. 1987. *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson Inc.
- Best, Joel. 2020. “Middle-Range Future Claims: Constructing the Near-Future Consequences of COVID-19.” *Symbolic Interaction* 43 (3): 541–556.
- Casero-Ripolles, Andreu. 2020. “Impact of Covid-19 on the media system. Communicative and democratic consequences of news consumption during the outbreak.” *El profesional de la información* 29 (2): 1–11.
- Chandler, Daniel. 2007. *Semiotics: The Basics*. London: Routledge.
- Ennis-McMillan, Michael C. & Kristin Hedges. 2020. “Pandemic Perspectives: Responding to COVID-19.” *Open Anthropology* 8 (1).
<https://www.americananthro.org/StayInformed/OAArticleDetail.aspx?ItemNumber=25631>
- Gibney, Paul. 2006. “The Double Bind Theory: Still Crazy-Making After All These Years.” *Psychotherapy in Australia* 12 (3): 48–55.
- Girard, Rene. 1979. *Violence and the Sacred*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Hall, Stuart. 1980. “Encoding/decoding”. In *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*, ed. Centre for Contemporary Cultural Studies, 128–138. London: Hutchinson.
- Hardy, Lisa J. 2020. “Connection, Contagion, and COVID-19.” *Medical Anthropology* 39 (8): 655–659.
- Hellsten, Iina & Mika Renvall. 1997. “Inside or Outside of Politics? Metaphor and Paradox in Journalism”. *Nordicom Review* 2: 41–47.
- Higgins, Rylan, Emily Martin & Maria D. Vesperi. 2020. “An Anthropology of the COVID-19 Pandemic.” *Anthropology Now* 12 (1): 2–6.
- Kirksey, Eben. 2020. “The Emergence of COVID-19: A Multispecies Story.” *Anthropology Now* 12(1): 11–16.
- Mahmoud, Vanessa M. 1998. “The Double Binds of Racism.” In *ReVisioning Family Therapy: Race, Culture and Gender in Clinical Practice*, ed. Monica Mcgoldrick, 255–267. New York: Guilford Press.

- Manderson, Lenore & Susan Levine. 2020. "COVID-19, Risk, Fear, and Fall-out." *Medical Anthropology* 39 (5): 367–370.
- Matthewman, Steve & Kate Huppatz. 2020. "A Sociology of Covid-19." *Journal of Sociology* 56 (4): 675–683.
- Moreno, Angeles, Cristina Fuentes-Lara & Cristina Navarro. 2020. "Covid-19 communication management in Spain: Exploring the effect of information-seeking behavior and message reception in public's evaluation." *El profesional de la informacion* 29 (4): 1–16.
- PišeV, Marko, Bojan Žikić & Mladen Stajić. 2020. „Indeks ‘korona’: simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije.” *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 845–877.
- Sennott, Shannon Lydia. 2008. "The double bind theory and gender non-conforming identity development." Master Thesis, Smith College, Massachusetts.
- Shannon, Claude & Warren Weaver. 1949. *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Stajić, Mladen, Marko PišeV & Bojan Zikic. 2020. "The Truth is Always Out There." *Collecting COVID-19: A crowd-sourced digital ethnography of the COVID-19 Pandemic*. <https://anthrocoVID.com/1-2/contributions-from-serbia/>
- Stajić, Mladen. 2014. „Uloga političkog proročanstva burskog ‘Nostradamusa’ u formiranju ideologije konzervativne desnice u Južnoj Africi.” *Etnoantropološki problemi* 9 (4): 977–1006.
- Stajić, Mladen. 2020. „Politička upotreba proročanstva u Indoneziji.” *Etnoantropološki problemi* 15 (1): 269–311.
- Wilden, Anthony. 1980. *System and Structure: Essays in Communication and Exchange*. New York: Tavistock Publications.
- Žikić, Bojan, Mladen Stajić & Marko PišeV. 2020. „Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine.” *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Zona Zarić

Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade (IFDT);
École normale supérieure (ENS), Paris
zona.zaric@ens.fr

Ivica Mladenović

Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade (IFDT);
Centre de recherches sociologiques et politiques (LabTop-CRESPPA), Paris
ivicamladenovic@cnrs.fr

The Pandemic: A Breeding Ground for Authoritarian Power Grabs

This article attempts to demonstrate that the COVID-19 pandemic provided possibilities for numerous (non)democratic governments to impose new restrictions on civil liberties, persecute opponents, limit protests and introduce new mass surveillance techniques, thus turning a devastating biological virus into a damaging political virus that has markedly eroded the overall state of freedom in the world in just a few months. In countries considered non-democratic, but also in so-called democratic ones, the restriction of freedoms is justified in the name of preservation of mere biological life (*zoē*). This new historical event unveils the fact that the crisis has not been handled using democratic means, even in democratic states, but rather by means they have in common with all states, including the most authoritarian ones: by using tracking technologies, without any due process or control by intermediary bodies, by taking decisions by a few, and by using the urgency of the situation in order to be granted excessive powers. Using the interpretive framework of Michel Foucault, Gilles Deleuze and Giorgio Agamben, we illustrate the new direction of late capitalism and the dormant political effects of handling the health crisis.

Key words: coronavirus, crisis, authoritarianism, power, surveillance, media, biopolitics

Пандемија: плодно тло за ауторитарно грабљење моћи

Овај чланак покушава да покаже да је пандемија ковида 19 пружила могућности бројним (не)демократским владама да наметну нова ограничења грађанских слобода, прогоне противнике, лимитирају протесте и уведе нове технике масовног надзора, претварајући тако разарајући биолошки вирус у штетни политички вирус који је за само неколико месеци у великој мери довео у питање свеукупно стање слобода у свету. У земљама које се сматрају недемократским, али и у такозваним демократским државама, ограничење слобода се оправдава у име очувања живота (*zoē*). Овај нови историјски догађај открива чињеницу да криза није решавана демократским средствима, чак ни у демократским државама, већ средствима која су заједничка свим

државама, укључујући и оне најауторитарније: коришћењем технологија праћења, без регуларних процедура или контроле од стране посредничких тела, доношењем одлука од стране неколицине, и коришћењем хитности ситуације како би се обезбедила грабила превелика овлашћења. Користећи интерпретативни оквир Мишела Фукоа, Жила Делеза и Ђорџа Агамбена, настојимо да оцртамо нови смер касног капитализма и потенцијалне политичке ефекте руковођења здравственом кризом.

Кључне речи: коронавирус, криза, ауторитарност, моћ, надзор, медији, биополитика

I Introduction

Intense unprecedented events have the capacity to suspend time, to suspend the ability to think outside the event itself. More often these are scenarios that do so for the worst, suspending our ability to react, such as a terrorist attack, or an earthquake, but at times they are also the best of events, such as the birth of a child, or the end of a dictatorship. Since the beginning of the COVID-19 pandemic, that has already lasted more than a year, we have collectively been, and still are, living through such a suspension, an unprecedented and unacceptable “new normality”, lacking proper insight into such a radical social transformation. As the ability to project ourselves into the future has been abruptly suspended, we are left with the present moment, the event we are living through, on which to negotiate. As we shall see later in this article, the temporal dimension is a problem in and of itself, and not secondary to the trade off between liberty and security that it enables.

The Coronavirus pandemic – as a new historical event – has brought the entire planet into an unprecedented situation, an abrupt standstill. Globalization took a turn, from finance and entertainment to a global struggle against the virus. Seemingly, for a moment the whole world stopped and shifted attention from power struggles to collective survival. This was nonetheless, just a temporary image of the world. Soon after the first shock, which came with rapidly increasing numbers of the infected and dead, power struggles started again, not only internationally (see Boniface 2020), but also at national levels. In some countries, domestic politics worsened the situation further by justifying extreme suspensions of liberties, in order to preserve life, or more precisely – *zoē*, biological life, suspending all its aspects that are not merely biological, but social, cultural, affective and psychological. The *biological* virus thus became *political*, and Foucault’s notion of *biopolitics* came back in all its grandeur.

The experiences of great pandemics of the last centuries have proven to be particular historical sequences associated with vast and important experiments – not only in the field of medicine but also in other social spheres – such as the implementation of drastic measures, but also of new knowledge and scientific breakthroughs that are true civilizational achievements.¹ It is by virtue of these extreme experiences that in the West the awareness of the need for an accessible and public-

---

¹ Such as the RNA vaccine developed for the fight against coronavirus, but whose mechanism could also be used for other diseases.

ly financed health system has matured and political reconfigurations have occurred. Another example is the mismanagement of the cholera pandemic in Hamburg in 1892 by the liberal government of the time, that led not only to the reorganization of the health system but also to electoral reforms with the aim of establishing a political system that could better respond to such situations (see Evans 1987).

On the other hand, Michel Foucault argued in *Discipline and Punish* that the quarantines and restrictions of freedom during the plague pandemic of the 18th and 19th century allowed states to introduce disproportionate coercive measures and a new form of power, which he called “discipline”: “It is a segmented, immobile, frozen space. Each individual is fixed in his place. And, if he moves, he does so at the risk of his life, contagion or punishment. (...) Everyone locked up in his cage, everyone at his window, answering to his name and showing himself when asked – it is the great review of the living and the dead. This surveillance is based on a system of permanent registration: reports from the syndics to the intendants, from the intendants to the magistrates or mayor. (...) Relation of each individual to his disease and to his death passes through the representatives of power, the registration they make of it, the decisions they take on it” (Foucault 1995 [1975], 195–197). Many of today's institutions such as the hospital, the school, the factory, or the army barrack and the prison, have been modeled after this type of surveillance quarantine, referred to by Foucault as the *panopticon*.

According to Foucault, the context of the plague pandemic was the perfect test for defining the exercise and scope of disciplinary power. Today, a year into the COVID-19 pandemic, life seems to be preserved only to produce and contribute to the global neoliberal and capitalist machinery. We have shifted from the pursuit of the *good life* (Ricœur 1990, 202) to mere survival, passively witnessing a global agreement on most economic processes and technological protocols, the introduction of new mass surveillance techniques and standards implemented with no due process. Guaranteeing purely biological life – and in so doing completely neglecting, if not destroying, any of its other invaluable forms – has become a major angle of play for many regimes. As the biggest governance test in recent history – one that many authoritarian regimes are failing – the pandemic and its ensuing economic devastation will drive considerable global political change. In what sense, remains to be seen.

At a time when the world is willing to accept individual sacrifice for the common good, leaving citizens everywhere more vulnerable, recognizing these threats and manipulations is imperative. Many measures that have been taken, and many of those that will be taken, are temporary and necessary to fight the virus. Others are neither. For example, the erosion of civil liberties is not even being denied, rather the public is made to believe that this trade off between civil liberties and public safety is necessary. Leaders make decisions “for our own good”, like a parent caring for the wellbeing of a child, like a king whose judgement is the only one that matters. We are thus witnessing the (re)birth of a new form of *disciplinary politics*, since the health crisis has led to restrictions on freedoms in many countries:

limitation of the right to demonstrate, censorship of social networks, control of citizens' personal information.

In the postscript of his book *Pourparlers (1972–1990)*, Gilles Deleuze claimed that the “disciplinary society” thematized by Foucault, had already reached its peak in the early 20th century and that in the post-modern world we were heading towards a new form of power, which he named “society of control”.² Thus, after the disciplinary societies, articulated around institutions of enclosure (schools, hospitals, factories, prisons), appear more fluid societies, which are no longer exclusively subjected to environments of enclosure, but which are characterized rather by a series of measures, often technological, of control.³ The society of control is only the continuation by other means of the disciplinary societies, and the difference between Foucault's *discipline* and Deleuze's *control* is relatively analogous to the difference between historical quarantines and contemporary confinements. Rather than hermetically sealing off masses of people at specific times and in relatively limited areas, it is about controlling and restricting movement, but in a much more generalized and continuous way.

This idea of a *never-ending* society of control is finding new and expanding arrays of justification in the current context, furthering the thesis of the *state of exception* – that is by definition a temporary suspension of the rule of law by the sovereign in the name of the public good, by becoming increasingly prolonged, if not permanent (see Agamben 2005). Agamben further argues that liberal democracies, by providing for such *states of exception* within their legal apparatus, do not seek to protect the rule of law, but rather to circumvent it and replace it with a security state that controls the population and stifles any dissent. By equating the state of emergency with the state of exception, according to Agamben, we are on the way to abolishing any substantial difference between authoritarian and liberal-democratic regimes.

With these ever-expanding measures of surveillance and the strengthening of the executive power, not only the already autocratizing regimes, but also old Western liberal democracies in the current pandemic context, are slowly becoming more autocratic. The ability to hold accountable, influence and control governments is decreasing drastically, while the control of populations is increasing exponentially. Citizens are ready to give up more and more liberties in the infamous trade off between security and liberty, which more often than not leads to a Hobbesian like social contract, with a powerful *Leviathan* at its core absorbing within it the division of power into one executive branch, obscuring the decision making process and the necessary information owed to its citizens. This article does not aim to theorize

---

² Gilles Deleuze first mentioned “societies of control” during a conference at the *Fémis Foundation* in Paris, in May of 1987.

³ To show the logic of this new society, he also developed a series of oppositions with respect to the previous society: control societies are digital rather than analog; they modulate (individuals, behaviors) rather than mold them; they are characterized by never-ending rather than by eternal recommencement; they are characterized by passwords rather than by command words etc. (see Deleuze 1986).

the pandemic *per se*, but only the ongoing and dormant political effects of its handling, and to examine whether the events around it and the political turmoil that has ensued, endorse the theses of Gilles Deleuze and Giorgio Agamben in relation to the general direction of late capitalism.

II The variations of control from surreptitious to disciplinary in “hybrid” and “authoritarian” political regimes

There is no doubt about the necessity of good governments to intervene in the context of a health crisis that threatens the lives of its citizens. But the violation, even in a health emergency, of democratic rights – such as that of individual freedoms, privacy, and freedom of expression and association – is firmly framed and restricted by many international treaties, including the *European Convention on Human Rights*, the *American Convention on Human Rights*, the *Arab Charter on Human Rights*, and the *International Covenant on Civil and Political Rights* (ICCPR). Adopted in 1984 by the United Nations Economic and Social Council, the *Siracusa Principles*, for example, apply additional criteria, such as proportionality, necessity and good faith, to limitations and derogations to the rights contained in the International Covenant on Civil and Political Rights (Thomson & Ip 2020a, 1356).

Nonetheless, in the current context of the pandemic, we are witnessing an emerging global tendency for the measures taken by political authorities – such as the monopolization of power by the authorities in the context of states of exception, the cybersurveillance and the disproportionate control of the population, disinformation etc. – to go far beyond what is necessary to control and slow down the spread of the COVID-19 virus, and in many cases they are steps that have little to do with the very legitimate and desirable objective of fighting the virus and maintaining public health.

Thus, the real biological virus is used as a pretext for the dissemination of an authoritarian political virus. Since the very beginning of the pandemic the virus has been depicted, talked about and mobilized in the collective imaginaries as an enemy we are fighting against. Thus, a bellicose discourse ensued and similar measures followed, enabled by this very same discourse. There is much to be gained by understanding the importance of discourse in unprecedented times such as the current pandemic.

Already at the end of April 2020, *Foreign Policy* noted that the coronavirus pandemic caused the rise of authoritarian regimes globally (see Smith & Cheeseman 2020). Furthermore, the 2020 Democracy Report of the independent research institute *V-Dem Institute* stated that liberal democracies have ceased to be the dominant political system in the world for the first time in almost 20 years (Lührmann & Roony 2020). Countries with already existing autocratic tendencies used the crisis as an occasion to manipulate and consolidate their political power and their hold on the economy and society even further. Many examples could be stated, such as that of Russia, Turkey, Bangladesh, Cambodia, China, Egypt, Ethio-

pia, Algeria, Uganda, Guinea or Rwanda, where President Paul Kagame was the first in Africa to institute a strict national lockdown and to manage the crisis in an authoritarian and degrading manner, or Turkmenistan, where leader Gurbanguly Malikgulyevich Berdymukhammedov banned the use of the word “coronavirus” to avoid creating panic (see Fedschun 2020).⁴

Here, and in many other countries, we can see the obvious effects of discourse in creating a war-like atmosphere and submission, that is directly related to democratic decline and the establishment of the state of emergency as a means to conduct the fight against a biological virus, using a language of war.⁵

In Egypt, for example, a decree (passed on July 27th 2020) that authorizes the extension of the state of emergency (which has been in effect since 2017 in response to terrorist attacks) and further reinforces the concentration of power in the military, expanding its already powerful and far reaching legal system (i.e. the military prosecutor is authorized to assist civilian courts in the prosecution of civilians). It also gives the President direct control over the security forces and military, bypassing the existing command structure. In this security context, emergency legislation, which is renewed every six months, gives the security forces greater powers of detention and arrests, overriding certain constitutional rights such as the freedom of expression or association. Human rights organizations denounced these decrees – presented by the government as essential for the fight against the coronavirus – as attempts to cover up new repressive powers that limit rights in the name of public order, thus here again degrading the core democratic value of holding one’s government accountable and in control by those governed by it (see Human Rights Watch 2020).

This type of manipulation is even more prominent in war ridden countries such as Syria, Libya, Azerbaijan, Mali or Sudan. Notably, the government of Libya passed the *Mobilization Law*, designed to prepare the population for the transition from a state of peace to a state of war, and which authorizes the government to extend conscription, confiscate personal property, etc (see Panza 2021). According to *Democracy Reporting International’s* report, funds allocated to committees responsible for implementing the extraordinary measures decided by the *Anti-Virus Committee* were used to worsen restrictions on freedoms, but also to buy the allegiance of prominent members of the Libyan Arab Forces community and to fuel war efforts in western Libya (Panza 2021, 23). Not only Giorgio Agamben, but also Michel Foucault before him, have shown that the security political powers may not

---

⁴ In our paper, as far as the types of political regimes are concerned, we rely on the classification established by the *Economist Intelligence Unit* (<https://www.eiu.com/>), although we recognize some problems related to the limitations of the liberal vision of democracy, of its criteria (but which are not fundamental to the object of our work). Established by this research and analysis division of the Economist group, the Democracy Index is in fact based on 60 indicators grouped in 5 categories: electoral process and pluralism, government functioning, civil liberties, political participation, political culture. The resulting index classifies countries into four regimes: full democracy, imperfect democracy, hybrid regime and authoritarian regime.

⁵ For a commentary on the discursive aspects of the COVID-19 crisis, cf. Chomsky 2020.

necessarily be at the origin of the events that create a situation of exception, but that when it does occur they almost always exploit it and direct it in ways that benefit them.

A general trend has been noted in response to protests in countries classified as authoritarian: protests that took place in 2019 – reflecting popular desire for better governance – were stifled or met with severe repression in 2020. A report of *Freedom House* shows that, of the 39 countries and territories in which significant protest movements occurred in 2019, 23 experienced a decline in 2020. Regimes from very different national contexts, such as Algeria, Guinea etc. that felt threatened by protest movements in 2019 passed new restrictive laws and used the health crisis to arrest and prosecute protesters, and in a number of cases, even used brutal repression (Repucci & Slipowitzles 2020, 49). If we consult the *Economist Intelligence Unit's* 2020 report on countries with hybrid and authoritarian regimes, we see a significant drop in the Democracy Index: of 93 countries classified as such, 70 countries are more authoritarian in 2020 than they were in 2019.⁶

While in less developed countries with hybrid and authoritarian political regimes, we observe the implementation of the disciplinary measures that Foucault described, in richer countries with the same type of regime, the context of the health crisis has provoked a strengthening of the *control society* in the Deleuzian sense. The most obvious example being China, that through its coercive state power, was able to implement a mandatory quarantine strategy, that ranges from mass use of facial recognition technologies, censorship, setting up hotlines and social networks for whistleblowers, rapid response code technologies, to drones and other means of monitoring the whereabouts of its citizens (see Mao 2021). Some specialists have reported abuses and arbitrary measures in certain districts and villages, where the discretionary powers granted to the committees by *The Infectious Disease Control and Prevention Act* and *The Emergency Response Act* were unprecedented: citizens were forcibly locked out of their homes, roadblocks were erected at the entrances to villages or towns, and informal meetings of residents were violently interrupted (Rochot 2021, 94–95).

According to the Chinese Human Rights Defenders organization (see Annual Report on the Situation of Human Rights Defenders in China 2020), which lists various Chinese sources, hundreds of Chinese citizens have been publicly accused of spreading false rumors and punished for doing so, including when they did nothing more than speak out online about cases of infection they knew about. The COVID-19 pandemic thus merely reveals an insidious and long-standing presence

---

⁶ Democracy Index. 2020. In sickness and in health? The Economist-Intelligence Unit. https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/#mktoForm_anchor (Accessed April 29, 2021).

of such tendencies, while serving as a pretext for the governing class to reinforce them.

In addition, to address the pandemic, The Chinese government – using tracking technology – implemented an application that tells people what to do based on the risk factors they carry. The system, first piloted in the city of Hangzhou, is now reportedly being used in hundreds of cities nationwide. It operates through the *Alipay* payment application (used by 900 million Chinese), assigning each citizen a color code – green, yellow or red – based on their health status. When a user grants the software access to personal data, an element of the program called ‘reportInfoAndLocationToPolice’ sends the person’s location, the name of the city and an identification code number to a server (see Aumercier 2020). The software does not clearly tell users its connection to the police, but according to China’s state-run Xinhua news agency and an official police social media account, law enforcement authorities have been a key partner in developing the system. Other countries in the world – Unites States, Australia, Canada, New Zeland, United Kingdom, South Korea, Singapore, Israel etc. – have already followed the Chinese example and set up digital monitoring of citizens via smartphone applications to fight against COVID-19 (see Human Rights Watch 2021). China has thus demonstrated an efficiency in this field that seems to be applicable to the notion of *control society* in different contexts.

III The health and authoritarian pandemic in “imperfect” and “full” liberal democracies

Professor of political science at the Sorbonne, Loïc Blondiaux (2021, 87–88), remarks that the failure of institutions and beliefs associated with Western democracy, understood as electoral democracy based on representation – more or less silent or spectacular – had already been progressing in all countries over the last few years.⁷ Some of the most notorious symptoms and pathologies of this erosion can be observed throughout the West as well: the increasing weight of interest groups and actors from the world of finance in political decision making; the devitalization of the classic institutions of political representation (parliamentary assemblies, media, trade unions, political parties); brutalization of public debate on social networks as well as in the more traditional discussion spaces; growing defiance of intellectual and political elites; disintermediation of social relations and weakening of intermediary bodies; regression of public freedoms; the habituation of the population to digital tracking; increasing power of the executive, etc.

In liberal democratic countries, the COVID-19 pandemic abruptly reinforced and highlighted the aforementioned trends of democratic decline, particularly in the context of states of emergency and the unfolding of a “surveillance capitalism” (Ziblatt & Levitsky 2019). This process – in many “new”, but also “old” and

---

⁷ The Freedom House, USA government-funded watchdog non-governmental organization, reported in 2020 that democracy has been declining in the last 14 years, and that this decline occurred in many parts of the world, even in so-called democratic systems.

“established” democracies – has been noted in several scientific studies (Guasti 2020; Jean 2020; Merkel 2020; Popelier 2020), even in reports given by UN Secretary General (Guterres 2020), or written by High Representatives of the European Union (Borell 2020). Nevertheless, according to the *Economist Intelligence Unit* report,⁸ by 2020 authoritarianism will be on the rise in 63 of the 82 countries designated as having a democratic regime – whether it is an “imperfect” or “full” democracy. This is not unexpected given that a recent study suggests that “democracies are 75 percent more likely to erode under a state of emergency than without” (Lührmann & Rooney 2020, 3).

The institutional effect of the choice to introduce a state of emergency is a concentration of executive power and a marginalization of legislative and judicial powers without defined time limits (Windholz 2020). The most illustrative example is a member of the European Union – Hungary (Drinóczi & Bień-Kacała 2020), whose Prime Minister Victor Orbán acquired extensive emergency powers that allowed him to suspend existing laws and to rule by decree for an indefinite period. The Hungarian Act on the Containment of Coronavirus even states that elections or referendums would not be held during the state of emergency, which had no time limit. In another country classified as an imperfect democracy – Israel, the government expanded cyber surveillance of the population without parliamentary approval, using emergency measures. As a result, the Shin Bet, Israel's internal security agency, was able to access the location of thousands of residents via mobile data, officially in order to warn people in the vicinity of infected individuals (see Marciano 2021).⁹

One of the most significant examples of such authoritarian approaches within the democratic framework is the Indian regime. Analyzing the Indian case, Stephen Thomson and Eric C. Ip of the University of Hong Kong (2020b, 17–23) show that the government of Karnataka acting presumably under the powers granted to it by the Epidemic Diseases Act of 1897, published the names and addresses of thousands of quarantined people. In addition, the Karnataka police also reportedly sent people who violated home quarantine rules to a government “quarantine unit” under the Indian Penal Code. Furthermore, the Election Commission of India approved the use of indelible ink to stamp people under house arrest for COVID-19. The stamp prominently displayed the phrase “Proud to protect Mumbaikars”, thus involving the Maharashtra authorities in the forced application of paternalistic propaganda messages on people's bodies – an unnecessary and clearly disciplinary practice. According to Foucault, disciplinary practices are an instrument of power in

---

⁸ Democracy Index. 2020. In sickness and in health? The Economist-Intelligence Unit. https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/#mktoForm_anchor (Accessed April 29, 2021).

⁹ Moreover, Prime Minister Benyamin Netanyahu was on trial for corruption when he decided to stop the hearing on the grounds of curbing the spread of the virus. As a result, his appearance was postponed for several months, and the hearings will not resume until April 2021. In addition, as he faced difficulties in forming a government after three rounds of elections since April 2019, he invited his main opponent to join his “national emergency” government (Panza 2021, 23).

social and political systems used to control, supervise, organize and manipulate populations and individuals with the aim of amplifying the power of bodies, training bodies to work together and to be a productive component in a large multiplicity.

These measures reveal that – although the expanded powers granted to the Indian authorities to manage the pandemic offer some practical utility – the regulation of the prevention and control of COVID-19 has led to an authoritarian drift in the relationship between political power and citizens. In addition to these measures, there is also a process of strong centralization of decision making and suspension of real government control. For example, the Indian government has put forward the *Disaster Management Act* (2005), which allows central and regional governments to govern through directives without requiring any parliamentary intervention. Apart from increased censorship of social networks and media surveillance, the state of emergency in India has been extended to the right to access private cell phones, the use of fingerprint and facial recognition technologies (FRT), and drone monitoring in public spaces, as well as control of the private space through COVID-19 home-quarantine applications (see Thomson & Ip 2020b).¹⁰

The United States has joined this slide toward authoritarianism. Freedom House noting that “[U.S.] democratic institutions have suffered erosion” and, under the banner of “America First,” the U.S. has all but abandoned its traditional role (Mitoma & Marcus 2020, 130) Not even the old European democracies are immune to such policies. In Germany, for example, the coronavirus crisis served as a pretext for the “the deepest of encroachments on the basic rights of citizens by the executive since 1949” (Merkel 2020, 3), and this tendency of authoritarian power grabs via peculiar “executive takeovers” and mass surveillance is visible throughout Western Europe. One of the most illustrative examples of democratic erosion is *the cradle of human rights* – France – where a state of emergency has been in place for years: since the terrorist attacks in 2015, and until 2017 and then the most recent one, put in place due to the sanitary situation. The *Economist Intelligence Unit*¹¹ has even estimated that France has passed from the status of a “full” democracy to an “imperfect” democracy in 2020.

One of the leading figures of the liberal intellectual journal *Commentaire*, lawyer Nicolas Baverez (2020) shows how in the context of the coronavirus, the state of the French democracy is deteriorating, notably through the creation of a regime of exception that excessively broadens the prerogatives of the executive power. In addition to Article 16 of the Constitution, the law of March 23rd, 2020 –

---

¹⁰ Today there are 120 contact-tracing applications in 71 countries, and according to the COVID-19 Digital Rights Tracker, the Indian application Aarogya Setu is the most downloaded of them with over 100 million users. Police have already used cell phone data retrieved by that app to track down people who attended a religious event, prompting a case accusing the political establishment of using the tracking app as a tool for mass control.

¹¹ Democracy Index. 2020. In sickness and in health?. The Economist-Intelligence Unit. https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/#mktoForm_anchor (Accessed April 29, 2021).

which is even more damaging to the powers of the Parliament vis-à-vis the executives than the law on the security state of emergency against terrorism – created a combination of a health emergency regime, the state of siege and the state of emergency. This law gives extraordinary powers to the government without having to consult Parliament and allows the Prime Minister, by simple decree and without any real control by Parliament or the judiciary: to restrict or suppress the freedom of movement and gathering, to decide on quarantine and individual isolation measures, to requisition all goods and services or to control prices of goods. Between March 23 and May 13, 55 ordinances were drafted to deal with the pandemic (see Baverez 2020; Laquière 2020).

The French leadership has almost systematically preferred the path of repression to that of inclusion of citizens and intermediary bodies in the decision making process, and has in so doing accentuated the process of concentration of power at the top of the State, which has reached a sort of paroxysm with the management of the health crisis (Blondiaux 2021, 92–93). With the ubiquitous control of identity, as well as the mandatory use of the health pass (*pass sanitaire*) and geolocalization applications, France is becoming more and more the leader in intrusive surveillance methods among democratic countries, thus putting at risk individual freedoms and the very motto of the French Republic *liberté, égalité, fraternité*. This type of approach risks becoming a continuous panoptic surveillance of citizens' lives, and the fear that we are indeed entering a phase where the authorities will always put forward an emergency to justify the undemocratic means of social control and the infantilization of citizens, is what one senses among intellectuals alerting people that the “specter of a society of generalized surveillance is approaching”.¹²

IV Conclusion: Towards a Brave New World?

Even if, according to Alan Badiou (2020), with the COVID-19 pandemic “we are dealing with nothing new under the contemporary sun” rather another “new normal” typical of our late modernity, others claim that “the current epidemic is an original shock by its universal character, by its violence and by its complexity in its triple dimension of health, economic and political crisis” (Baverez 2020, 265). The pandemic has forced practically every country in the world to establish restrictive measures that would be difficult to even imagine, let alone implement under “normal” circumstances. Certainly, the measures deployed are intended to protect populations from the virus and from “imminent death”. However, an in-depth reflection on the legitimacy and the conditions of use of certain measures, and above all on their finality in relation to the intended objective is required.

The rise or consolidation of authoritarianism during the pandemic, not only in countries classified as non-democratic, but also in so-called democracies, is today the subject of a lively public debate, with important theoretical and practical stakes.

---

¹² This is the title of an article in the weekly *Le Nouvel Obs* published on April 13, 2020.

Even if intellectuals like Jürgen Habermas consider that there is no real danger to democracy in countries where democracy is well established (*Le Monde*, 10 April 2020), it seems that in the face of the pandemic, the so-called democratic states in fact do not manage any better, nor more democratically than the so-called authoritarian states, i.e. democracies have not proven to be particularly more efficient, more attentive to the health of their population, more transparent in their communication, nor more concerned with the truth than authoritarian regimes have, further weakening this distinction which is crucial for the leaders of the “Western world” (Hayat 2020). Different political traditions and the desire to stand out in the global geopolitical landscape inevitably lead to different rhetoric and strategies, but one can observe, in terms of practice, that these two camps tend to converge, as mentioned by Giorgio Agamben.¹³

We are thus experiencing a veritable pandemic of control mechanisms, which now explicitly concerns all (*pān*) people (*demos*), regardless of where they are and what they do. Nevertheless, this crisis unveils a paradoxical situation as well. In the 1930s, the premise of the welfare state in the United States (New Deal) offered an alternative to the authoritarian evolution observed in several European countries (see Polanyi 1945). After the crisis of 1929, the choice to protect the social groups most affected by the depression through various public programs helped to prevent authoritarianism, whereas today the “forms of protection” proposed coincide with a tightening of authoritarian control and surveillance, and further precarisation of those most affected by the pandemic. Life seems to be preserved only to produce, as seen in the debates on the tension between health and economic imperatives, or the shift towards the generalization of new techniques of governance and mass surveillance implemented in an undemocratic manner.

We can therefore legitimately fear that the current crisis will lead to reinforced “biosecurity” policies (Agamben), and with them, the even more serious weakening of the proclaimed democratic standards. This idea can be summarized by quoting Alain who writes: “Democracy is not in the popular origin of power; it is in its control. Democracy is the exercise of control by the governed over those who govern them. Not once every five years, not every year, but every day” (Alain 1985, 214). Throughout this article we have aimed to spotlight precisely those measures and practices that have diminished, if not completely taken away the ability to hold one’s government accountable and transparent. Legitimizing those measures and practices that enable further control of the governed, while at the same time diminishing any control over those who govern. Given the historical experience of the Weimar Constitution, and its lack of sufficient control of emergency powers “which ultimately contributed to the rise of Hitler’s dictatorship by constitutional means” (Elkins, Ginsburg & Melton 2009, 18–19), one wonders what guarantees that all these systems of control established during this new unprecedented historical event

---

¹³ This could inevitably lead to the notion of democracy – which today functions largely as an identity marker of the West, the signifier of its very quintessence and as such establishes and perpetuates the superiority complex of the West vis-à-vis the “Rest” (Mérieau 2020) – losing more and more of its globally defended superiority.

will not become solidified as a “normal” mode of intervention in the name of security and the prevention of future potential risks in a *brave new world* ?

References

- Alain, 1868–1951. 1985. *Propos sur les pouvoirs: éléments d'éthique politique*. Paris: Gallimard.
- Agamben, Giorgio. 2005. *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Aumercier, Sandrine. 2020. “La Chine, un exemple? Intelligence artificielle et transhumanisme”, March 26. <https://iatranshumanisme.com/2020/03/26/la-chine-un-exemple/> (Accessed April 23, 2021).
- Badiou, Alain. 2020. “On the Epidemic Situation”. *Verso blogs*, March 23. <https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation> (Accessed April 27, 2021).
- Baverez, Nicolas. 2020. “Les libertés au temps du coronavirus”. *Commentaire* 170 (2): 265–270.
- Blondiaux, Loïc. 2021. “De la démocratie en France. En finir avec les faux-semblants”. *Esprit* 4: 87–99.
- Boniface, Pascal. 2020. *Géopolitique du Covid-19: Ce que nous révèle la crise du Coronavirus*. Paris: Eyrolles.
- Borrell, Josep. 2020. “COVID-19 : le monde d’après est déjà là”. *Politique étrangère* 2: 9–23.
- Chinese Human Rights Defenders. 2020. “Defending Human Rights in the Time of COVID-19”. CHRDR March 29. <https://www.nchrd.org/2021/03/chrd-releases-defending-human-rights-in-the-time-of-covid-19-annual-report-on-the-situation-of-human-rights-defenders-in-china-2020/> (Accessed April 29, 2021).
- Chomsky, Noam. 2020. “Coronavirus – Quels sont les enjeux?” DiEM25 TV, March 28. <https://www.youtube.com/watch?v=t-N3In2rLI4> (Accessed April 27, 2021).
- Deleuze, Gilles. 1986. *Pourparlers*. Paris: Editions de Minuit.
- Drinóczi, Tímea & Bień-Kacała Agnieszka. 2020. “COVID-19 in Hungary and Poland: extraordinary situation and illiberal constitutionalism”. *The Theory and Practice of Legislation* 8 (1–2): 171–192.
- Elkins Zachary, Tom Ginsburg, & James Melton. 2009. *Endurance of National Constitutions*. New York: Cambridge University Press.
- Evans Richard J. 1987. *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*. Oxford: Clarendon Press.

- Foucault, Michel. 1995 [1975]. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage.
- Guasti, Petra. 2020. “The Impact of the COVID-19 Pandemic in Central and Eastern Europe: The Rise of Autocracy and Democratic Resilience”. *Democratic theory* 7 (2): 47–60.
- Guterres, António. 2020. “We Are All in This Together: Human Rights and COVID-19 Response and Recovery”. *United Nations COVID-19 Response*, April 23. <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/we-are-all-together-human-rights-and-covid-19-response-and> (Accessed May 7, 2021).
- Hayat, Samuel. 2020. “La démocratie à l’épreuve du coronavirus”. *Personal blog*, March 23. <https://samuelhayat.wordpress.com/2020/03/23/la-democratie-a-lepreuve-du-coronavirus/> (Accessed April 22, 2021).
- Human Rights Watch. 2020. “Egypt: Covid-19 Cover for New Repressive Powers”. HRW, May 7. <https://www.hrw.org/news/2020/05/07/egypt-covid-19-cover-new-repressive-powers> (Accessed March 15, 2021)
- Human Rights Watch. 2021. “China’s Techno-Authoritarianism Has Gone Global”. HRW, April 8. <https://www.hrw.org/news/2021/04/08/chinas-techno-authoritarianism-has-gone-global> (Accessed March 18, 2021).
- Jean, Jean-Paul. 2020. “Les juridictions face à la pandémie de Covid-19”. *Les Cahiers de la Justice* 3 (3): 493–503.
- Fedschun, Travis. 2020. “Turkmenistan bans use of word 'coronavirus,' threatens jail for anyone wearing a mask: watchdog group”. *FoxNews*, April 1. <https://www.foxnews.com/world/turkmenistan-coronavirus-word-use-banned-masks-arrest-former-soviet-republic> (Accessed April 29, 2021).
- Laquière, Alain. 2020. “L’État français face au coronavirus : réflexions sur l’état d’urgence sanitaire”. *Cités* 84 (4): 37–52.
- Lührmann, Anna & Bryan Rooney. 2020. “Autocratization by Decree: States of Emergency and Democratic Decline”. *V-Dem Working*, April 23. <https://ssrn.com/abstract=3582527> (Accessed April 21, 2021).
- Marciano, Avi. 2021. “Israel’s Mass Surveillance during COVID-19: A Missed Opportunity”. *Surveillance & Society* 19 (1): 85–88.
- Mao, Yexin. 2021. “Political institutions, state capacity, and crisis management: A comparison of China and South Korea”. *International Political Science Review* 42 (3): 316–332.
- Merkel, Wolfgang. 2020. “Who Governs in Deep Crises? The Case of Germany”. *Democratic Theory* 7 (2): 1–11.

- Mitoma, Glenn & Alan S. Marcus. 2020. "Human Rights Before and After Covid-19: Getting Human Rights Education out of Quarantine". *Journal of International Social Studies* 10 (2): 127–140.
- Panza, Maëlle. 2021. "Crise de la Covid-19 et nature des régimes politiques en Méditerranée orientale". *Revue Défense Nationale* h(HS3): 19–24.
- Polanyi, Karl. 1945. "Universal Capitalism or Regional Planning?" *The London Quarterly of World Affairs* 10 (3): 86–91.
- Popelier, Patricia. 2020. "COVID-19 legislation in Belgium at the crossroads of a political and a health crisis". *The Theory and Practice of Legislation* 8 (1–2): 131–153.
- Repucci, Sarah & Amy Slipowitz. 2021. "Democracy in a Year of Crisis". *Journal of Democracy*. 32 (2): 45–60.
- Ricœur, Paul. 1990. *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil.
- Rochot, Justine. 2020. "La Chine de Xi face à la Covid-19: bottes de cuir et vieilles dentelles". *Esprit* 12: 87–98.
- Smith, Jeffrey & Nic Cheeseman. "Authoritarians Are Exploiting the Coronavirus. Democracies Must Not Follow Suit". *Foreign Policy*, April 28 <https://foreignpolicy.com/2020/04/28/authoritarians-exploiting-coronavirus-undermine-civil-liberties-democracies/> (Accessed April 16, 2021).
- Thomson, Stephen & Eric C. Ip. 2020a. "COVID-19 Emergency Measures Are Hurting Democracy Globally". *AJPH* 110 (9) : 1344–1375.
- Thomson, Stephen & Eric C. Ip. 2020b. "COVID-19 emergency measures and the impending authoritarian pandemic". *Journal of Law and the Biosciences* 7 (1): 1–33. <https://academic.oup.com/jlb/article/7/1/lsaa064/5912724> (Accessed May 16, 2021).
- Williams, James. 2003. *Gilles Deleuze's Difference and Repetition: A Critical Introduction and Guide*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Windholz, Eric L. 2020. "Governing in a pandemic: from parliamentary sovereignty to autocratic technocracy". *The Theory and Practice of Legislation* 8 (1–2): 93–113.
- Ziblatt, Daniel & Steven Levitsky. 2019. *La Mort des démocraties*. Paris: Calmann-Lévy.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Биљана Анђелковић

Етнографски институт САНУ, Београд
biljana.andjelkovic@ei.sanu.ac.rs

Саша Недељковић

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
snedeljk@f.bg.ac.rs

Епидемија као регулатор интерперсоналних односа: утицај комбиноване наставе на однос између ученика основне школе*

Рад представља студију случаја чији је фокус на испитивању односа између ученика једног одељења петог разреда током периода комбиноване наставе у школској 2020/2021. години. Овај модел наставе уведен је да би се омогућила одговарајућа физичка дистанца између ученика током боравка у учионици, а у циљу спречавања ширења епидемије изазване вирусом SARS-CoV-2. Наша намера је да проверимо да ли се и у којој мери примена овог модела наставе, који је подразумевао поделу одељења на две групе, одразила на међусобне односе ученика, при чему смо највише пажње посветили пријатељским односима. Овај рад представља антрополошки допринос питању међуљудских односа између деце млађег узраста у условима када су многи односи у друштву, због „нове нормалности“, измењени.

Кључне речи: комбинована настава, основна школа, ученици, студија случаја, епидемија, интерперсонални односи, пријатељство

The Epidemic as a 'Regulator' of Interpersonal Relationships: the Impact of 'Combined' Schooling on the Relationship Among Primary School Students

The paper presents a case study whose focus is on examining the relationship among students of one fifth grade class during the period of combined schooling in the school year 2020/2021. This schooling model was introduced in order to enable appropriate physical

---

* Овај рад представља резултат рада који Биљана Анђелковић реализује у оквиру Етнографског института САНУ који у потпуности финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада у НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200173. од 5. фебруара 2021.

distance among students in the classroom. Also, this was one of the important preventiv measures of the COVID-19 epidemic. Our intention is to check whether and to what extent the application of this schooling model, which included the division of classes into two groups, reflected on the mutual relations of students. We paid the most attention to friend's relations. This paper represents an anthropological contribution to the issue of interpersonal relations among children in condition when many relations in society have changed due to the 'new normality'.

Key words: combined schooling, primary school, students, case study, COVID-19 epidemic, interpersonal relationships, friendship

Увод

Актуелна пандемија изазвана вирусом SARS-CoV-2 погодила је готово све сегменте друштвеног живота и одразила се како на понашање појединаца у свакодневним активностима (Ristić, Pajvančić-Cizelj & Cikić 2020; Haleem, Javaid & Vaishya 2020; Žikić, Stajić & Pišev 2020a; Žikić, Stajić & Pišev 2020b; Forić 2020; и др.), тако и на природу социјалне интеракције (Calbi et al. 2021). Услед потребе да се редукују контакти и смањи кретање људи, уведене су епидемиолошке мере које су нарочито погодиле оне институције и/или области живота који захтевају интензивну интеракцију кроз физички контакт. У групу институција које су се суочиле са великим изазовима спада и (основна) школа.

Развој епидемије, као и друштвени одговор на епидемију, може се поделити на неколико фаза, које се, иако су повезане, прилично разликују. Због тога се и о променама у школском систему тешко може говорити уопштено, већ се промене у свакој фази морају проучавати посебно. Ми ћемо се у овом раду позабавити школском 2020/2021. годином, односно периодом у коме се примењивао модел комбиноване наставе, зато што су се тада догодиле промене које су биле обележене утицајима на неке важне аспекте људских интеракција. Ту се, пре свега, мисли на поделу школских одељења на два дела и на похађање наставе сваког другог дана. Иако су промене биле уведене са циљем да се настава одвија без прекида или са што мање њих, и што потпуније, уз максимално избегавање ризика од заразе, оне су интерперсоналне односе ученика ставиле пред велики изазов.

Бројна теоријска и емпиријска истраживања о односу младих са вршњацима показала су да тај однос зависи од различитих фактора: културе и друштвеног слоја коме припадају, од њихових личних особина, као и од карактеристика њихових породица, од узраста, друштвене средине (рурална или урбана), те полне и националне припадности (више види у: Joksimović 1986, 75–81). Из тога се јасно види да односи ученика (и уопште односи младих са вршњацима) зависе од ширег друштвеног контекста (Sevkušić-Mandić 1992, 24). То нас наводи да се запитамо на који начин и у којој мери је актуелни друштвени контекст утицао на односе ученика.

Намера нам је да у овом раду представимо једну од могућности антрополошког проучавања промена у односима међу ђацима основне школе у условима измењених друштвених околности. Посебна пажња посвећена је пријатељским везама између ученика истог одељења. Проучавање пријатељских веза у време пандемије нарочито ће бити усмерено ка сагледавању последица ограничавања физичког контакта између актера. Наше полазне хипотезе су да ће та ограничавања довести до слабљења блискости, као и до стварања „заменских“ пријатељстава. Ове хипотезе смо проверавали на примеру одељења петог разреда београдске Основне школе „Милан Ђ. Милићевић“.

Прилагођавање методологије

Антрополошка истраживања у протеклих годину дана суочила су се са великим ограничењима (в. Podjed 2020; Žikić, Stajić & Pišev 2020a, 846). Због епидемиолошких мера и забране уласка у школу, нисмо били у могућности да применимо метод опсервације у учионици, већ смо били принуђени да потребне податке прикупљамо посредно од ученика, одељенског старешине, наставника и школског психолога. То значи да нисмо проучавали саме процесе, него перцепцију тих процеса од стране актера, тј. наративе о тим процесима. Ово истраживање представља вид посматрања са делимичним учешћем, зато што су истраживачи истовремено и родитељи једног испитаника, и делом посредно, а делом непосредно, били су упознати са свим променама које је нови облик наставе донео.¹

Полуструктурирани интервјуи су урађени са осморо ученика (пет девојчица и три дечака).² Четворо ученика је одбило да учествује у истраживању: двоје је ту одлуку донело самостално, док су у случају друго двоје такву одлуку донели родитељи. Критеријум за одабир испитаника тицао се степена изложености негативним утицајима комбиноване наставе у погледу одржавања веза са другим ученицима, а због поделе одељења на два дела. Наиме, прва група испитаника обухватала је ученике који су у том процесу били одвојени од својих најбољих пријатеља. Контролна група била је сачињена од ученика који су приликом поделе одељења остали у групи са најбољим пријатељем или једним од најбољих пријатеља. Пратили смо, дакле, ученике који су у тренутку доласка у пети разред имали развијене пријатељске односе са бар једним учеником у одељењу, док су другарске односе одржавали са већим бројем ученика.³ Због тога је било лакше да

---

¹ Иако је фокус истраживања био на једном одељењу, своје увиде смо проверавали у неформалним разговорима о овој теми са ученицима из других одељења виших разреда.

² Огромну захвалност за помоћ у реализацији овог истраживања дугујемо Зорици Обрадовић, разредном старешини V6, Снежани Ристић, школском психологу, ученицима и родитељима који су дали одобрење да њихова деца учествују у истраживању.

³ С. Крњајић (1990) наводи да ученици могу имати пријатељске везе са једним или двоје деце, док другарске односе могу имати са већим бројем деце.

добијемо податке о томе како они перципирају ту промену, колико су различити начини одржавања наставе утицали на односе са пријатељима/другарима и да проценимо колико су евентуалне промене у њиховим односима биле подстакнуте ‘спољним факторима’. Узорак који смо анализирали није репрезентативан, али је свакако парадигматичан.

Модел комбиноване наставе: основне карактеристике

У августу 2020. године Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије послало је допис директорима основних школа којим се обавештавају да је процес израде *Правилника о посебном програму образовања и васпитања* у завршној фази. Овим правилником прописан је распоред и дужина трајања часа, организација и реализација наставе, неопходни садржаји у складу са програмом наставе и учења, период остваривања прописаних програмских садржаја и план реализације наставе у основној школи у случају ванредних ситуација и околности. Уз наведени допис школама је послато и *Стручно упутство за организацију и реализацију образовно-васпитног рада у основној школи у школској 2020/2021. години*, који је усвојио Кризни штаб за сузбијање заразне болести ковид 19, на седници одржаној 11. августа 2020. године.⁴

Стручно упутство је садржало бројне информације и препоруке које је требало следити у зависности од броја ученика и просторних капацитета школе.⁵ За други циклус образовања (од 5. до 8. разреда) у оним школама у којима је било више од петнаесторо ученика у одељењу била су предвиђена два модела наставе – настава на даљину или модел комбиноване наставе. Овај други модел, који је предмет наше пажње, подразумевао је поделу одељења на две групе (група А и група Б). По овом моделу групе наставу похађају наизменично, једне недеље понедељком, средом и петком, а наредне недеље уторком и четвртком.

Основна школа „Милан Ђ. Милићевић“ је, као и многе школе у Србији, морала у великој мери да измени свој дотадашњи начин рада и прилагоди га новим мерама. Осим промена које су се одразиле на динамику одвијања наставе и трајање часова, нове мере су захтевале измену у просторном понашању ученика. Заједничког седења у клупама више није било, физичка дистанца се строго поштовала, маске су биле обавезне, а мали и велики одмори су изгледали другачије него пре ових мера, с обзиром на то да

---

⁴ Више информација о допису који је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у првој половини августа 2020. године послало свим школама у вези са будућом организацијом наставе види на: <http://www.mpn.gov.rs/uputstva-za-organizovanje-i-realizaciju-nastave-u-osnovnoj-i-srednjoj-skoli-kaao-i-o-merama-zastite-zdravlja-ucenika-i-zaposlenih-u-skolama/> (приступљено 20. априла 2021).

⁵ Детаљније о садржају *Стручног упутства* видети на сајту <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/strucno-uputstvo.pdf> (приступљено 20. априла 2021).

је понашање ученика, чак и у време одмора било контролисано како од дежурног наставног, тако и од стране ненаставног особља.

Модел комбиноване наставе су ученици имали више пута у току школске године (од 1. септембра до 27. новембра 2020. године; од 18. јануара до 12. марта 2021. године; и опет, од 19. априла до краја школске године). Данима када нису физички били у школи, ученици су били у обавези да наставу прате преко Јавног сервиса Србије (програми РТС-а и „Моја школа“ на платформи РТС Планета), а касније путем материјала који су наставници постављали у Гугл учионици.⁶ Између периода комбиноване наставе, у време када се погоршавала епидемиолошка ситуација у земљи, ученици су пратили „наставу на даљину“, најчешће називану „онлајн-настава“. То је значило да уопште не одлазе у школу, да наставу прате као целовито одељење, у складу са распоредом часова, улазећи у Гугл учионице преко својих телефона или рачунара. Са наставницима нису имали директан, физички контакт, већ су комуницирали путем поменутих Гугл учионица, „Гуглмита“ (Google Meet), Вибера или мејлова.

Интерперсонални односи између ученика током комбиноване наставе

Појединац велики део детињства и ране младости проводи у школи која, уз породицу, представља један од најважнијих чинилаца васпитно-образовног процеса (Joksimović 1986; Krnjajić 2002, 11). Реч је о физичком простору унутар кога долази до интеракције како између ученика и наставника тако и између самих ученика. То је простор унутар кога се процес учења одвија и тако што сами ученици међусобно непосредно комуницирају, због чега школа има изузетан значај у процесу социјализације (в. Sevkušić-Mandić 1992). Средина у којој се одвија вршњачка интеракција, како наводи С. Крњајић (Крњајић 1990, 103) утиче на природу и степен развијености вршњачких контаката, избор пријатеља и процесе интерперсоналног утицаја. Обрасци интеракције су под утицајем различитих аспеката школске средине, а како су карактеристике школе подложне променама, по његовим речима, могуће су и промене у обрасцима контаката и ученичке интеракције (Крњајић 1990, 103).

Бројна истраживања показују да је развијање позитивних интерперсоналних односа између ученика један од основних задатака школе (в. Joksimović 1986, 73; Sevkušić-Mandić 1992; Krnjajić 2002). Ученици школу доживљавају као место на коме уче заједно, размењују искуства и идеје, међусобно се помажу или се такмиче (Крњајић 2007, 7). Нарочито важну улогу у томе има одељенска заједница као формална група у којој ученици проводе велики део времена, у којој се одвија процес васпитања и образовања, али и

---

⁶ Платформа *Google Classroom* није започела са радом 1. септембра 2020. године, због чега су ученици неко време пратили програм на РТС-у или платформи „Моја школа“.

различити видови неформалне комуникације (Joksimović 1986). Као и свака друга група, одељења имају способност да делују сложено, одржавају осећај групног идентитета и контролишу понашање својих чланова (в. Крнјajić 2007, 55). Она, међутим, нису отпорна на спољашње утицаје. Из тог разлога се може претпоставити да је подела одељења на две групе током периода комбиноване наставе била изузетно важан спољашњи фактор који је имао велики утицај на интерперсоналне односе.

С обзиром на то да је овај модел наставе доминирао током школске 2020/2021 године, ученицима смо на почетку интервјуа тражили да изнесу свој став о њему. Сматрали смо да су до краја априла 2021. године, када смо разговарали са њима, имали дефинисано мишљење о овом моделу наставе. По речима ученика овај модел наставе им се најмање допао од свих облика наставе са којима су се до тада сусретали (класична настава какву су имали пре епидемије, настава на даљину и комбинована настава). Поред тога што су истицали велику конфузију са распоредом часова, имали су тешкоћа приликом усклађивања школских и ваншколских обавеза (спортске активности, музичка и балетска школа, и друго).⁷ Сам почетак школске године је за ученике био знатно стреснији него претходних година. Разлог није био само неизвесност због тога што су дошли у пети разред и што су добили предметне наставнике већ, како су наводили, да им је „превише ствари било другачије“. Подела одељења на две групе изискивала је додатни напор да се унутар сопствене групе остваре блиске везе. Ученици су осећали страх не само због одвајања од блиских другова/другарица, већ и због тога што су заједно, као одељење, створили групни идентитет, средину у којој се одвијала добро позната динамика односа, а која је сада била нарушена. То нарушавање довело је до извесне кризе на индивидуалном нивоу, што се види из наредних примера.

У1: Па, волела сам пре да идем у школу. Увек сам се дружила, имала сам и контакт са наставницом сваки дан. Више сам памтила, биле су ми много боље оцене, лакше ми је било.

У5: Ја сам се некако прво уплашила, јер нисам знала како ће нас поделити и нисам знала ни ко ће нам бити разредна, наставници. Тек сам се касније упутила, па сам се баш била уплашила. Мислим да би страх био мањи да сам ишла са целим одељењем.

У7: Била сам тужна и уплашена, јер нисмо сви били заједно и нисмо могли сви колективно да радимо и оно... баш сам била уплашена како ћу се снаћи.

Подела одељења на две групе ученика отворила је питање успостављања и редефинисања односа међу њима. С обзиром да су ученици током претходне четири године остварили дефинисане односе једни са

---

⁷ Већина ученика је ову наставу описала речима: „Мало је компликовано“ (У4); „Лоше сам се снашла. Све је било некако конфузно“ (У5); „Неколико пута сам побркао дане“ (У3) и сл.

другима, са јасним преференцијама ка одређеним особама, интересовало нас је да ли се, на који начин и у којој мери то променило. Да ли је подела одељења створила социјална ограничења, које врсте и каквог интензитета?

Подела одељења извршена је према распореду у дневнику, тако да су новонастале групе биле у сваком смислу неуједначене. Један дисбаланс тицао се успеха ученика (једна група је имала више одличних ђака), а други родног и полног идентитета деце (једна група је имала много више девојчица од друге). Таквом поделом занемарени су сви критеријуми које психолози и педагози узимају у обзир приликом формирања одељења.

Општи утисак ученика је да су се нове групе наметнуле као примарни оквири идентификације и социјалне интеракције, иако су сви веровали да су те нове групе привремене и „да ће ускоро све бити као пре“. Овакво уверење је смањило њихову спремност да успостављају нове везе и комуникацију са ученицима са којима претходно нису били блиски. То их је кочило не само у непосредној комуникацији, већ и у комуникацији која се одвијала унутар Вибер групе. За неке од ученика је било неопходно да прође неколико месеци да би се окренули ученицима из своје групе. До тренутка када смо разговарали са њима, они су се већ били интегрисали у своје групе и успоставили нове везе са другарима из одељења. Томе у прилог иду и одговори ученика на питање са ким се више друже, са ученицима из своје или из друге групе.

У1 (група Б): Са ученицима из групе Б, зато што у почетку са мојим другарима из групе А нисмо се виђали скоро уопште и нисмо претерано причали. А онда сам се у оквиру моје групе зближила са једном девојчицом и постале смо најбоље другарице. Она је из групе Б.

У2 (група Б): Група А ми је у почетку била боља јер су ми тамо остале другарице. Сада сам се већ навикла на ову моју групу и сада бих радије да будем у групи Б, јер је мало забавније.

У4 (група А): Највише се дружим са децом из групе А. Раније сам се дружила и са децом из групе Б, али се сада некако погодило да се више виђам са овима из групе А, а и виђамо се у школи.

У5 (група Б): Променило се што се више и не чујем са једном другарицом из групе А. Сад сам више са групом Б. Сада смо две различите групе и немамо када да се виђамо.

У7 (група А): Дружим се више са децом из групе А, а имам и неколико другарица ван школе.

Приметили смо да су врста и степен комуникације са ученицима из исте групе били у корелацији са степеном (не)задовољства због припадности тој групи: деца су се чешће и интензивније дружила са другом децом уколико

су своју групу доживљавали као позитивну или успешну. Такође, степен задовољства групом био је нешто већи код ученика из групе А.⁸

Током интервјуа ученици су истицали различите мане комбинованог модела наставе. Као највећи проблем овог модела наставе истицано је то што се он показао као веома ограничавајућ, како у погледу дружења ученика у школи, тако и у погледу дружења ван школе.⁹ Контакт између ученика који су припадали различитим групама био је знатно редукован, како у погледу учесталости, тако и у погледу обухватности, јер се сводио искључиво на игру током слободног времена (викенда). Похађање наставе сваког другог дана је подразумевало да ученици групе А и групе Б имају потпуно другачије распореде часова, па су самим тим и њихове школске обавезе биле различите и тешко ускладиве. Разлика у обавезама у оквиру група се одразила и на слободно време које су такође имали у различитим терминима/данима. Потреба ученика да сумирају утиске са часова, препричавају анегдоте, анализирају искуства са усмених одговарања и слично, усмерила их је на ученике сопствених група.

Оваква организација наставе је утицала на промену перцепције самог одељења код ученика, јер је током трајања комбиноване наставе одељење престало да буде формална јединица извођења наставе и социјализације, и као такво је замењено мањом јединицом – ‘групом’. Свака група је имала свог председника и заменика, а званично је постојао и председник целог одељења. Иако је у почетку било покушаја ‘сарадње’ између групе А и Б, која је подразумевала размену наставног материјала и садржаја, у року од неколико недеља се испоставило да ту сарадњу, након што су почела прва оцењивања, није могуће одржати. Већ код првих покушаја да се сазна како изгледају пропитивања на одређеним предметима, дошло је до понашања које су ученици почели да тумаче као последицу стварања конкурентског односа између ученика две групе. Будући да су ови ученици пре пандемије били лишени искуства предметне наставе и да имају само искуство пропитивања од стране учитељице, код многих је дошло до појаве страха од првих усмених одговарања. Неки од њих су се у вези са тим обраћали ученицима друге групе. Иако је било доста позитивних примера другарског помагања, било је и

---

⁸ Томе доприноси чињеница да је група А у целини постигла бољи успех на полугодишту, била је дисциплинованија и као таква није била кажњавана. До краја школске године обе групе су биле свесне да је група А боља по успеху. Не само да су формални резултати то показивали и да су то истицали поједини наставници, већ је то постало очигледно у току наставе на даљину коју је цело одељење пратило истовремено. Показало се да се ученици из групе А чешће јављају на часу и да дају висок проценат тачних одговора. Поставља се питање да ли је овај успех последица добре атмосфере у групи А или је пријатнија атмосфера у групи А постојала због тога што су ученици пажљивији на часу и самим тим усмеренији на градиво. Након тромесечја у другом полугодишту ово одељење је остварило најлошији успех од шест одељења петог разреда. Један део ученика је сматрао да је то „због групе Б“, због тога што су недисциплиновани.

⁹ Један од ученика (У6) је рекао: „Пошто нам сада школа почиње у три, кад изађем у шест, после не могу да стигнем да се играм са другарима.“

примера у којима су деца доживела непријатно одбијање од дојучерашњих најбољих пријатеља.¹⁰

Одељенски старешина (разредна) овог одељења је од почетка школске године преузимала иницијативу у формирању група најпре на Виберу, а потом је дозволила ученицима да улазе у ЧОС (час одељенског старешине) на платформи Гугл учионица, чак и онда када се час није одржавао. По њеним речима, ученици су често улазили у ову учионицу. Овим поступком им је, додуше у виртуелном простору, омогућила привид одељенског заједништва какво су имали у време док су заједно присуствовали настави у школи. Утисак ученика је да се, без обзира на то што су имали ову могућност, и даље нису осећали као део јединствене групе.

Такође, ученици су међусобно престали да деле ствари, ужину, сокове, воду и слично. Некадашња размена ужине која је била обавезни део одељенске свакодневице у потпуности се изгубила. Ученици током одмора нису прилазили једни другима да поделе кесицу чипса, смокија, плазме и других грицкалица, што је раније ученике окупљало око једног ученика или стола. У ретким тренуцима када су покушавали да обнове ову праксу, неко од дежурног особља би их опомињао.

Према подацима до којих смо дошли, подела одељења се најнегативније одразила на односе са ученицима који су током ранијих година остваривали слабу интеракцију. О томе говоре следећи примери: „Они са којима се нисам дружила, сада се осећам као да су у другом одељењу“, „Некако, није да смо више блиски, немам уопште осећај да се знамо“, „Људи са којима се нисам дружила ни пре короне (...) Са њима сам се јако одаљила“.

Утицај комбиноване наставе на пријатељске везе

Једна од најједноставнијих дефиниција пријатељства дефинише га као „незваничну везу изграђену између особа“ (Bell & Coleman 1999, 4). Оно укључује различите врсте и степене интеракције које су засноване на трајном осећању симпатије и/или психолошке блискости, и које су стално одржаване физичким контактом. Бројна истраживања која се баве пријатељством као посебном врстом интерперсоналних односа истичу значај физичке близине за одржавање пријатељских односа (в. Froeger 2010). Показало се да је, поред

---

¹⁰ Такав пример је испричала једна ученица која се присетила ситуације када је позвала једну од својих најбољих другарица из друге групе да се распита о томе како изгледа пропитивање и каква питања поставља наставница биологије. Другарица јој је рекла да не може да се сети ниједног питања. Из тог разлога је ученица У1 позвала другу другарицу из друге групе, иако са њом раније није била превише блиска. Иако је очекивала слично одбијање, на своје изненађење добила је врло детаљан одговор и максималну помоћ. То је створило извесно неповерење, преиспитивање, захлађење у односима и удаљавање од другарице са којом је раније била блиска. Иако су сви прошли кроз искуство размене ових информација, нису сви то тако озбиљно доживљавали, а неки су и сами говорили да заиста нису могли да се сете питања/задатака.

сличности у ставовима и неговања истих или сличних вредности, за остваривање већег степена интеракције и ближих, пријатељских односа међу појединцима физичка близина изузетно значајна (Thibaut & Kelly 1959; Byrne 1961; Secord & Backman 1964; Joksimović 1971; и др.). За разлику од сродничких веза које су наслеђене/наметнуте и сматрају се природним, или пословних веза, које се заснивају на интересу, пријатељске везе су нешто што се остварује слободном вољом појединца. Иако има аутора који доводе у питање ово поимање пријатељства (Allan 1979; Howes 1983; Fehr 1996) испитивањем социјалних услова за стварање пријатељства, пријатељске везе, чак и када су формиране, као што смо навели, подлежу утицају ширег друштвеног контекста. Немали број радова се бавио пријатељствима ученика, при чему су истраживачи нарочиту пажњу посветили испитивању утицаја школске организације на обрасце вршњачког и пријатељског избора (више видети у: Крнјацић 1990). Актуелна пандемија је омогућила да се пажљивије проуче дејства спољашњих фактора на пријатељске везе, јер је одржавање пријатељских односа у условима ограничених и контролисаних контаката и захтева за поштовањем физичке дистанце наишло на велике изазове.

Навешћемо неколико примера који показују колико је подела одељења на две групе утицала на однос најбољих пријатеља овог одељења.

Почетком трећег разреда У1 је остварила веома блиску везу са другарицом А. А. из одељења. У то време зближило их је интересовање према истим играчкама.¹¹ Тада су почеле чешће да се друже у школи, потом да се посећују међусобно и да проводе доста времена у школском дворишту након школе. Њих две су постале најбоље другарице. Иако су ретко седеле заједно, пошто је њихова учитељица често размештала ученике, сваки мали или велики одмор проводиле су заједно. На питање по чему се њен однос са А. А. разликовао у односу на њен однос са другим другарима из одељења, У1 је одговорила да је А. А. могла да каже више ствари него другима. У1 ју је сматрала својом најбољом другарицом до поласка у пети разред када је њихово дружење постало знатно ређе. Због комбиноване наставе која је уведена на почетку школске године, ове две ученице су остале у различитим групама. Иако су се, као и још неки ученици из одељења, надали да ће бити могуће мењати групу, то се није догодило и њих две су почеле да похађају наставу различитим данима. То је, између осталог, подразумевало да имају различите распореде часова, а самим тим и неусклађене обавезе. Иако су се трудиле да редовно одржавају контакт, то је после готово два месеца од почетка наставе постало знатно теже. По речима У1 обе су се окренуле другарицама унутар својих група, остварујући нове блиске контакте са ученицама са којима су се виђале чешће. Томе је допринела потреба да се чвршће повезују са ученицима

---

¹¹ У жељи да што више прикријемо идентитет ученика, у овом раду нисмо користили стварне иницијале ученика.

своје групе због помоћи са градивом или приликом израде домаћег и припреме за контролне вежбе и писмене задатке. Због немогућности да организује дружење са А. А. ученица У1 се окренула другарици из своје групе са којом је остварила много блискији контакт него у време када су сви ученици били заједно, док се А. А. окренула новој другарици из своје групе.

Као У1, ученица У5 је имала најбољу другарицу која је остала у другој групи. Њих две су постале блиске још крајем првог разреда. За разлику од У1 која је поред најбоље пријатељице имала блиску везу са више деце из одељења, У5 је била изузетно везана за Б. Б. У септембру 2020. године, када је почела нова школска година, У5 је „осећала велики страх“ јер није знала како ће се уклопити. Она верује да би тај страх био далеко мањи да је могла да буде заједно са Б. Б. У време када је са њом обављен разговор, однос који је имала са Б. Б. је био прилично измењен. Њих две су престале да се виђају ван школе, а по њеним речима престале су и да се чују. Као кључни разлог за прекид овог пријатељства У5 је видела у подели одељења. Иако је у њеној групи било шест девојчица, ни са једном није остварила блискост као са Б. Б. У њеном случају ова школска година је била обележена великим незадовољством због губитка чврстог пријатељског односа који је обележен поверењем и сигурношћу. Због лошијег успеха у школи (била је одлична ученица која је током ове школске године добијала знатно лошије оцене) кривила је недисциплиноване ученике у разреду који су реметили наставу, то што су наставници трошили време за успостављање реда у учионици и сл. Код ње се због тога јавио велики отпор према групи којој је припадала.

Ученик У3 је имао најбољег пријатеља у супротној групи, али је на срећу у својој групи имао другог најбољег пријатеља. У његовој групи је било знатно више дечака у односу на девојчице, тако да му је било једноставније да остварује другарске везе. Као и претходне две ученице, ученик У3 је поменуо да због организације наставе није у могућности да се виђа са својим најбољим другом који је у супротној групи, да му то веома смета, али да му ни у његовој групи није толико лоше. На питање коју би групу изабрао када би могао да бира, без размишљања је одговорио да би радије прешао у групу А, првенствено због пријатеља, али и због дисциплине и бољих ученика у тој групи.

Сви ученици који су имали блиске пријатељске везе са дететом које је наставу похађало у супротној групи сматрају да су њихови пријатељски односи делимично или у потпуности нарушени. Неки од њих су те везе успевали да обнове током наставе на даљину, али би се по повратку на комбиновани модел њихови односи опет променили и ученици би успостављали односе са другим ученицима унутар својих група. То указује на детерминисаност пријатељских односа врстом наставе која је била актуелна.

Сами ученици су се приликом одређивања за облик наставе који им се највише допада руководили тиме колико им сваки од понуђених облика омогућава слободу у погледу одржавања другарских/пријатељских односа (да се друже са киме желе), и колико им омогућава слободе током праћења наставе (да буду мање контролисани на часовима).

Од интервјуисаних ученика, два ученика су поделом одељења завршила у групи заједно са својим најбољим другом, док су други испитаници поделом били одвојени од својих најбољих другова. Подела одељења на две групе довела је до тога да су најбољи пријатељи пролазили кроз различите степене блискости током различитих видова наставе и зимског распуста. Ова подела се знатно лошије одразила на међусобне односе ученика који пре поделе нису били најбољи другари, али су ипак припадали истом кругу другова.¹² Одвојеност од пријатеља и, што је још важније, немогућност успостављања нових пријатељстава у тренутној групи, за неке ученике је значило велику емотивну кризу.¹³

У околностима повећане физичке и социјалне дистанце код деце, при чему су кућна дружења и окупљања готово у потпуности била редукована, један број ученика показао је снажан отпор губљењу веза са дојучерашњим добрим другарима или са најбољим пријатељем, па се велики део комуникације са физичког плана пренео на друштвене мреже, што значи да су односи између добрих другара изгубили на реалности и „опипљивости“, али не нужно и на учесталости. Сви ученици су одговорили да сада много више користе Вибер групе.¹⁴ У одељењу су сви ученици чланови Вибер група „Група за домаћи“, „V6 ученици“ (група са разредним старешином), док су

---

¹² Једна ученица се присетила разговора у кругу својих блиских другарица о подели одељења пред почетак школске године. Оне су јој тада обећале да ће питати разредну да њу, која би иначе требало да буде у другој групи, пребаци у прву групу, како би све добре другарице биле заједно, али се то касније испоставило као немогуће. Она је била разочарана, па је постала много блискија са ученицима из своје групе, док се са другарицама из друге групе могла дружити само викендом. То је довело до тога да је постала знатно удаљенија од две добре другарице, са којима се након спајања група одељења није поново зближила. Са једном другарицом, међутим, остала је блиска и током комбиноване наставе, и након њеног завршетка. Током викенда, када би се видела са том другарицом из другог дела одељења, често је коментарисала како је све чудно и како једва чекају да се групе поново споје. Са завршетком комбиноване наставе, опет, престала је да се дружи са „привремено најбољим другарицама“, из своје групе, са којима се интензивно дружила док је подела била актуелна.

¹³ Одељенски старешина је током једног родитељског састанка указала на овај проблем, због тога што је примећено да се деца носе са много већим притиском него претходних година. У разговору са психологом смо, такође, дошли до података да се ученици (не само ове школе или одељења) чешће обраћају стручњацима за помоћ, зато што им је теже да превазиђу неке ситуације које су раније превазилазили унутар другарских група или у разговору са пријатељима.

¹⁴ „Дефинитивно више користим Вибер сада. Ја сам раније отварао Вибер само да погледам шта има. Једном дневно. И тада углавном нисам куцао поруке, већ бих само прелистао да видим, не бих ни све читао. А у задње време стално сам на Виберу“ (У3).

ученици из Б групе створили и Вибер групу „Група Б“. Поред тога ученици овог одељења учествују и у различитим Вибер групама које могу бити и тренутне, направљене ради „помоћи пријатеља током тестова, контролних вежби“ и слично.¹⁵

Са појавом „нове друштвене нормалности“ променио се и тематски оквир комуникације међу пријатељима. За разлику од периода пре пандемије ученици су сагласни да данас много мање говоре о својим интересовањима, а више говоре о утисцима које стичу кроз различите видове наставе и о тешкоћама које имају са школом.¹⁶ Друштвени контекст у коме су деца екстремно изложена информацијама о последицама пандемије усмерио је њихову комуникацију на тренутну „реалност и нормалност“ и њима је било веома тешко да из тог оквира искораче. Иако је свака „реалност и нормалност“ у већој или мањој мери конструисана и данас нарочито обликована посредством медија, реч је о сувише раном узрасту за такву спознају.¹⁷

Завршна разматрања

Интерперсонални односи између деце школског узраста представљају веома комплексан проблем. Актуелна пандемија је многе аспекте тог проблема учинила знатно видљивијим. Ово истраживање, које је тек започето и спроведено у врло специфичним околностима, показује у којој је мери социјални живот ученика пројектован и контролисан одозго, путем разних поступака процене и селекције које спроводе надлежне службе (психолог, педагог нпр.). Одељенска заједница, као формална група, моделована је према друштвеним нормама, интересима и вредностима (једнакост, сарадња и сл.). Пандемија, као узрок изненадне промене друштвеног контекста, створила је услове да се утицаји многих друштвених фактора прилично смање, што је омогућило да ученици донекле освесте сопствену друштвену позицију, сопствена ограничења и сопствене афинитете, тј. да према њима заузму активнији однос.

Основни циљ овог рада био је да се пажљивије проучи значај физичког контакта и физичке близине на интерперсоналне односе код

---

¹⁵ Ученици највише користе „Групу за домаћи“, која је оформљена из практичних разлога, на иницијативу и предлог разредног старешине, са циљем да ученици дневно постављају белешке и задатке са наставе, како би ове податке поделили са ученицима који тог дана нису били у школи, односно са другом групом. Првобитна и основна сврха ове Вибер групе није испуњена, и убрзо је постала виртуелни простор за размену најразличитијег садржаја и информација, укључујући и расправе, које је поменуло неколико ученика.

¹⁶ На пример, ученица У4 је рекла: „Када изађемо напоље пре смо причали о неким стварима које нас занимају, а сада кад изађемо напоље углавном причамо о школи, да нам недостаје како је пре било и да се надамо да ћемо од шестог разреда кренути нормално.“

¹⁷ Подела одељења има приличног утицаја и на дисциплину и успех ученика. Међутим, због недовољно простора у овом раду не можемо се томе посветити.

школске деце. Пратили смо, с једне стране, како изостанак контаката утиче на пријатељства која су склопљена пре пандемије и, с друге стране, како каналисана могућност за физички контакт утиче на тражење и стварање нових пријатељстава. Поједностављено гледано, пандемија је спречавала ђаке да одржавају пријатељство са децом из одељења коју су изабрали спонтано, према сопственим афинитетима, и приморала их да створе нова, у неким случајевима привремена пријатељства, која су служила као „заменска“. Међутим, пажљивијим проучавањем откривено је да таква ситуација није само опструктивна или репресивна, него и развојна, самоосвешћујућа, зато што доводи до преиспитивања старих пријатељстава, и до развијања способности да се и у другима препознају вредности које су у „старој нормалности“ биле неприметне и/или препознате. Показало се да су се пријатељске везе међу ученицима колебале између линије мањег отпора и линије већег отпора. Лични афинитети су стајали насупрот објективним могућностима комуникације, па су се афинитети морали прилагођавати наметнутим оквирима. Ученици су показали да пријатељске везе у овом узрасту нису до краја дефинисане, да су прилично несталне и да је њихова лојалност под великим знаком питања. Ово истраживање наговестило је извесне потенцијале антрополошког метода у погледу проучавања односа између деце школског узраста.

Литература

- Allan, Graham A. 1979. *A Sociology of Friendship and Kinship*. London: George Allen & Unwin.
- Bell, Sandra & Simon Coleman. 1999. „The Anthropology of Friendship: Enduring Themes and Future Possibilities.“ In *The Anthropology of Friendship*, eds. Sandra Bell & Simon Coleman, 1–19. London: Routledge.
- Calbi, Marta, Nunzio Langiulli, Francesca Ferroni, Martina Montalti, Anna Kolešnikov, Vittorio Gallese & Maria Alessandra Umiltà. 2021. „The Consequences of COVID-19 on Social Interactions: an Online Study on Face Covering.“ *Scientific Report* 11, 2601.
<https://doi.org/10.1038/s41598-021-81780-w> (pristupljeno 20. juna 2021).
- Desai, Amit & Evan Killick, eds. 2010. *The Ways of Friendship: Anthropological Perspective*. New York-Oxford: Berghahn Books.
- Fehr, Beverley. 1996. *Friendship Process*. London: SAGE Publication.
- Forić, Samir. 2020. „Sociologija, (ne)normalnost i nova normalnost.“ <http://hsd.hr/hr/2020/05/23/sociologija-nenormalnost-i-nova-normalnost/2020> (pristupljeno 17. marta 2021).
- Froerer, Peggy. 2010. „Close Friends: The Importance of Proximity in Children’s Peer Relations in Chhattisgarh, Central India.“ In *The Ways of Friendship: Anthropological Perspectives*, eds. Amit Desai & Evan Killick, 133–153. New York–Oxford: Berghahn Books.

- Haleem, Abid, Mohd Javaid & Raju Vaishya. 2020. „Effects of COVID-19 Pandemic in Daily Life.“ *Current Medicine Research and Practice* 10 (2): 78–79.
- Howes, Carollee. 1983. „Patterns of Friendship.“ *Child Development* 54 (4): 1041–1053.
- Joksimović, Snežana. 1971. *Omladinske prijateljske grupe: osnove nastanka i razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Joksimović, Snežana. 1986. *Mladi u društvu vršnjaka*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
- Kelly, Ann H., Frédéric Keck & Christos Lynteris, eds. 2019. *The Anthropology of Epidemics*. London: Routledge.
- Krnjajić, Stevan. 1990. *Dečja prijateljstva*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
- Krnjajić, Stevan. 2002. *Socijalni odnosi i obrazovanje*. Beograd – Vršac: Institut za pedagoška istraživanja i Viša škola za obrazovanje vaspitača.
- Krnjajić, Stevan. 2007. *Pogled u razred*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Podjed, Dan. 2021. „Renewal of Ethnography in the Time of the COVID-19 Crisis.“ *Sociologija i prostor* 59 (219): 267–284.
- Ristić, Dušan, Ana Pajvančić-Cizelj & Jovana Cikić. 2020. „COVID-19 in Everyday Life: Contextualizing the Pandemic.“ *Sociologija* LXII (4): 524–548.
- Sevkušić-Mandić, Slavica. 1992. „Škola i razvoj socijalnih odnosa.“ *Pedagogija* XXVII (XLVI) (1–2): 23–36.
- Žikić, Bojan, Mladen Stajić & Marko Pišev. 2020a. „Indeks ‘korona’: simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 846–877.
- Žikić, Bojan, Mladen Stajić & Marko Pišev. 2020b. „Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Катарина М. Митровић

Институт за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
kmmitrovic@gmail.com

Заједно сами: могућности и ограничења зрелог заједничког становања током пандемије ковида 19

Предмет овог рада су културне представе везане за болест, бригу и зависност у домаћинствима такозваног „зрелог заједничког становања“. Овај концепт односи се на породице у којима родитељи живе са својом одраслом децом и у фокус ставља феномен „продужене младости“, те дужу транзицију у одраслост, економску и стамбену зависност младих људи у родитељском дому. Живот младих са родитељима у истраживањима и наративима често се доживљава као ствар принуде, условљене политичким и економским стањем у земљи. Имајући у виду околности под којима се одвијала и модификовала ситуација са пандемијом ковида 19, од вишемесечног страха и панике до формалног затварања у виду карантина, у раду дискутујем о породичним динамикама, подели послова и евентуалним променама улога чланова породице који се сматрају одговорним за одржавање домаћинства, набавку и слично. Даље, анализирам перцепцију промена, преиспитујући да ли се однос према заједничком животу мења у ситуацији пандемије ковида 19, посебно испитујући начин на који испитаници тумаче сопствене улоге, обавезе у оквиру домаћинства и бригу о његовим члановима. Циљ овог рада је да преиспита могућности и ограничења породичне кохабитације у потрази за одговором на питање да ли млади људи и њихови родитељи суживот током пандемије перципирају као позитивну и стратешку или пак негативну и опасну околност. Дискутује се и о томе да ли су млади, посматрани као опасност у јавној сфери, доживљени и као ризик у оквиру својих домова. Рад ће се ослањати на резултате квалитативног истраживања спроведеног у Београду од априла 2020. године међу младима и њиховим родитељима.

Кључне речи: продужена младост, зрело заједничко становање, Београд, млади, ковид 19

Together Alone: Opportunities and Limitations of Mature Coresidency during the COVID-19 Pandemic

The subject of this paper are cultural representations of disease, care and dependence in households of the so-called “mature coresidency”. This concept refers to families in which parents live with their adult children and focuses on the phenomenon of “extended youth” – longer transition to adulthood, economic and residential dependence of young people in the parental home. The life of young people with their parents, in research and narratives, is often perceived as a forced, conditioned by the political and economic situation in the

country. Having in mind the circumstances under which the situation with the COVID-19 pandemic developed and changed, from months of fear and panic to formal closure in the form of quarantine, I discuss family dynamics, division of labor, and possible changes in the roles of family members responsible for household maintenance, grocery shopping etc. Furthermore, I analyze whether the attitude towards living together has changed in the situation of the COVID-19 pandemic, by examining how interlocutors interpret their own roles, obligations within the household and care for its members. The aim of this paper is to review the opportunities and limitations of family cohabitation while examining whether young people and their parents perceive coresidency during the pandemic as a positive and strategic, or a negative and dangerous circumstance. Moreover, it will be discussed if young people, perceived as a risk in public sphere, are also perceived as a risk within their own households. The paper relies on the results of a qualitative research conducted in Belgrade since April 2020 among young adults their parents.

Key words: extended youth, mature coresidency, Belgrade, youth, COVID-19

Увод

Овај рад настоји да укаже на културне представе о болести, бризи и зависности кроз феномен „продужене младости“ и стамбени аранжман зрелог заједничког становања, а у светлу пандемије ковида 19. „Продужавање“ младости односи се на феномен „продолгирања“ ове фазе у односу на животни ток који се у проучаваном друштву сматра „нормалним“. Конкретније, сматра се да је младост продужена уколико људи који су правно зрели, који поседују одређену психолошку, социјалну и другу аутономију, ипак зависе од својих родитеља економски, финансијски, стамбено или у погледу доношења одлука (Milić 2001, 165; Corijn & Klijzing 2001, 3). Њихова отежана транзиција у одраслост може се анализирати различитим факторима, економским или политичким околностима, а статус лиминалности, неодређеног чекања, „заглављености“, „закочености“, „не-постајања“ постаје све чешћа тема антрополога и социолога широм света (Corijn & Klijzing 2001; Nonwana 2012; Romero, García & Villiamor 2013; Gouglas 2013; Khosravi 2017). Зрело заједничко становање (енгл. *mature coresidency* или *parental coresidancy*) може се дефинисати као животни аранжман у којем „одрасли у настајању“, односно млади одраслог доба, деле дом са својим родитељима и то у животном добу које се у одређеном друштву сматра нормативним за самостално становање (Mitchell & Lennox 2020, 223). Такође, ови појмови подразумевају и подршку коју родитељи пружају својој одраслој деци, при чему деца у оваквим домаћинствима могу штедети новац и/или добијати свакодневну помоћ у различитим формама: савете, храну или негу (Fingerman 2017, 3). Увођење појма „зрело заједничко становање“ у контексту пандемије ковида 19 сматрам важним јер отвара могућност преиспитивања бриге у новим околностима. „Нова нормалност“ младих људи који живе са својим родитељима утиче на њихову транзицију ка новим одговорностима које на изванредан начин постају „друштвено додељене“: млади који живе са родитељима у пандемијском контексту, уместо примаоци бриге, постају очекивани пружаоци бриге.

Теоријско-методолошки оквир

При дискусији о културним представама везаним за болест, бригу и зависност у контексту феномена „продужене младости“, зрелог заједничког становања и ковид-19 пандемије, ослањам се на истраживање које сам обавила у периоду од августа 2019. до новембра 2020. у Београду. У раду се посебно фокусирам на резултате добијене током првих неколико месеци од проглашења пандемије и ванредног стања у Србији. Истраживање сам, пре пандемије и током ње, спровела користећи квалитативни метод и полуструктуриране дубинске интервјуе, са жељом да истражим културне представе о младости, родитељству, бризи, домаћинству и граду, те укажем на културне факторе који обликују феномен „продужене младости“ (Mitrović 2021). У истраживању је учествовало тридесет и троје испитаника, седамнаесторо младих испитаника из Београда који живе у аранжману зрелог заједничког становања, као и шеснаесторо испитаника родитеља. Испитаници су бирани тако што би један саговорник препоручивао следећег саговорника или указивао на породицу коју сматра погодном за истраживачку тему. Узорак се, сходно томе, може дефинисати као узорак по препоруци или „узорак добијен по принципу грудве снега“ (Vučinić Nešković 2013, 33–34). Будући да је истраживање требало да преиспита културне представе које утичу на „феномен продужене“ младости дајући алтернативно тумачење „изнуђености“ продужене младости економским и политичким факторима (Mihailević 2004, 29), за испитанике су бирани млади људи који живе са родитељима, а зарађују „довољно за самосталан живот“. Појам „младости“ у истраживању сам користила као идентитетски појам, а у складу са културним доживљајем младости коју испитаници смештају „у широк распон година од краја детињства до зрелости доживљене у касним тридесетим“ (Mitrović 2021, 54). Када је реч о „довољној заради“, и она се у истраживању такође ослања на представе самих испитаника, и то из два разлога: 1) како би се анализирао перцепција „довољног“ и „неопходног“ за живот, те како би се дошло до представе о „доброј“ плати у домаћем контексту; 2) како би се заобишао прорачун „потрошачке корпе“ и просечне плате на територији проучаваног града, будући да званични подаци не препознају сиву економију и нове типове делатности (попут *freelance* послова). Сматрала сам да је овако постављен узорак добар јер истиче популацију која може да приушти самосталан живот, али то не чини. Коначно, испитаници родитељи нису посебно бирани, већ су у питању били родитељи интервјуисаних младих.

Ток истраживања, посебно његов теренски аспект, модификовала је ситуација настала по избијању пандемије ковида 19, нарочито током првих пар месеци од увођења ванредног стања. Пре свега, дошло је до преиспитивања приступа терену, као и страха од заражавања учесника у истраживању. Друго, донедавно мале раздаљине између истраживача и испитиваних постале су тешко премостиве услед обустављања градског и приградског саобраћаја, при чему се грађанима саветовала такозвана „социјална изолација“. Коначно, увођењем ванредног стања и полицијског часа, донета је забрана кретања

током дела дана који би испитаници углавном користили за разговор са истраживачем. Све наведено довело је до нових метода и флексибилности истраживачког процеса који је резултовао „премештањем“ терена на интернет. Током ове фазе истраживања интервјуисала сам тринаесторо (од наведених тридесет и троје) испитаника, чије наративе користим у овом раду.¹ У питању су били чланови шест породица, осам жена и пет мушкараца, односно седам испитаника – родитеља (старости од 47 до 60 година) и шест испитаника – младих (старости од 24 до 32 године) интервјуисаних у априлу и мају 2020. године. Међу мојим младим испитаницима било је три мушкараца и три жене, четворо са високом и двоје са средњом стручном спремом. Међу испитаницима – родитељима било је пет жена и два мушкараца, од којих две испитанице имају високу стручну спрему, двоје испитаника вишу, а троје средњу стручну спрему. Испитаници живе у Београду, на територијама општина Вождовац (Душановац), Звездара (Лион и Велики Мокри Луг), Гроцка (Врчин), Чукарица (Баново брдо) и Раковица (Насеље).² Већина испитаника је запослена и сматра своја месечна примања просечним или добрим у односу на услове живота у Србији.

Сви интервјуи обављени су онлајн, посредством платформи Скајп и Вајбер. Промишљања и праксе попут премештања антрополошког терена и података на интернет мрежу, разликовања пасивних и активних метода прикупљања података у виртуелној реалности, као и разликовања интернета као терена и као средства за спровођење истраживања биле су тема антрополошких радова и пре пандемије ковида 19 (Gavrilović 2004; Trifunović 2010; Vladojević 2011). Интернет као средство послужио је и у овом истраживању, и то као најбоља, ако не и једина, алтернатива у ситуацији ванредног стања, полицијског часа и повећаног ризика који је контакт са људима, као суштину теренског истраживања, учинио потенцијално опасним или непријатним. Сматрам да је у овом контексту обављено истраживање пријало мојим саговорницима, пружајући им прилику да опишу и дефинишу своје искуство нове ситуације, изразе своје мишљење и понуде објашњења „нове нормалности“. Истраживање је на изванредан начин „ухватило моменат“ и представило бригу у домаћинствима зрелог заједничког становања у тренутку највеће неизвесности и страха.

Интересанте промене у резултатима истраживања, као и одговори у којима се, у односу на истраживачку тему, наглашава да ли се неки став или ситуација односи на време „пре“ или време „сад“, навело ме је да детаљније приступим анализи зрелог заједничког становања и „продужене младости“ у

---

¹ Испитаницима сам гарантовала анонимност, те наглашавам да су имена која се у раду помињу псеудоними, док су основне информације о информантима наведене преко ознака „м“ или „ж“ у зависности од пола/рода, као и бројем који означава године старости испитаника.

² У контексту београдских насеља и крајева, важно је напоменути да испитаници живе на територији општина које се одређују као *чисто градске*, *мешовите градске* и *приградске*, а у односу на густину насељености, инфраструктуру и број становника (Pavlović 2009, 18).

ванредним околностима повећаног страха од конкретне болести. Наиме, у „нормалним“ или „регуларним“ околностима пре пандемије, резултати истраживања потврђивали су почетну хипотезу о великом уделу културних представа о младости и родитељству у локалном контексту (Mitrović 2021, 166–172), кроз које се емоције и брига у истраживаним породицама може посматрати кроз призму фамилизма и детецентричности, као и наратива о „добром“ родитељству које подразумева велика родитељска одрицања (Milić 2007; Tomanović 2017). Даље, брига у породици и брига о домаћинству углавном се разуме као брига родитеља за децу или брига родитеља у домаћинству. Околности избијања пандемије модификују претходне динамике, тема бриге чланова домаћинства једних о другима постаје важнија, као и наративи о прилагођавању дељеног животног простора у дељени радни простор. Јавни дискурс који је током првих месеци пандемије у Србији посебно наглашавао бригу о „старијима“, такође је утицао на наративе мојих испитаника – младих, али и њихових родитеља. Сходно томе, циљ овог рада биће да подстакне дискусију о породичним динамикама и динамикама у домаћинствима зрелог заједничког становања у контексту пандемије, као и да преиспита однос према овом животном аранжману, његовим могућностима и ограничењима.

Брига о својима

У овом раду посебно је важно нагласити на који начин је конструисана и реализована бригаа у контексту пандемије ковида 19. Такође, битно је указати на начине конструисања нове позиције деце и младих, према којима се они померају са позиције центра породичног живота, окоснице унутарпородичног живота око које су организоване нега и пажња, уобличене моралним императивом бриге за зависно дете и идејом о родитељској одговорности за добробит детета (Milić 2007, 162; Tomanović 2017, 164) ка променама статуса, односно делимичној инверзији, „у *негативно конотирану друштвену категорију* којом се подстиче уверење да најмлађи део популације представља (потенцијалне) клицоноше чију је слободну циркулацију у друштву неопходно силом санкционисати и ставити под строги надзор“ (Pišev, Žikić & Stajić 2020, 849). Пишев, Жикић и Стајић посебно наглашавају да је инверзија делимична, наводећи дискриминисаност деце и младих у јавној, али не и у приватној сфери. Ипак, представе о деци као претњи – друштвено неосвећеној и лишеној одговорности за друге – стварају атмосферу страха од деце која делује тако што изврше „једну елементарну културну представу о стварности (‘деца су чиста’) у своју супротност (‘деца су опасна’) и тиме дестабилизују неке темељне културне представе које саобраћају са нашим дељеним доживљајем стварног“ (Pišev, Žikić & Stajić 2020, 849). Став о страху од деце и младих у породицама у којима родитељи живе са својом одраслом децом, као и представе о њима као „клицоношама“ биће детаљно преиспитане у овом раду.

Разматрајући концепт бриге приступићу јој на два начина и то узевши у обзир 1) *бригу као емоцију*, односно „праксу емпатичне имагинације, одговорности, потврђивања и солидарности са онима којима је помоћ потребна“ (Kleinman 2009, 293; наведено према: Viehl 2012, 250) и 2) *бригу као радњу* која се испољава кроз конкретне праксе и поступке делања, или овде, у случају заразне болести, не-делања и избегавања оних који су предмет бриге. Фокус бриге са деце и младих у породицама у „нормалним“ околностима премешта се на родитеље у породицама у контексту пандемије ковида-19. Такође, повећана брига везује се и за још старије чланове породице, посебно уколико живе у истом домаћинству са испитаницима. Сматрам да се појачана брига за старије у контексту пандемије коронавируса може тумачити посредством неколико фактора.

Прво, требало би имати на уму природу саме болести ковид 19, односно онога што до сада о њој знамо када је реч о односу смртности и година старости заражених појединаца. Наиме, болест ковид-19 појавила се у Вухану у Кини почетком децембра 2019. године, одакле се брзо ширила Кином и остатком света. Вирус који изазива болест зове се SARS-CoV-2, односно „тешки акутни респираторни синдром коронавирус 2“ (енгл. *severe acute respiratory syndrome coronavirus 2*) што указује и на природу саме болести као болести органа за дисање (Jin et al. 2020). Коронавирус припада великој породици вируса који могу деловати у широком распону – од болести која наликује обичној прехлади до тешке упале плућа, те клиничке слике какву изазива SARS или MERS (Jin et al. 2020). Према различитим глобалним и изолованим истраживањима у оквиру држава, медицински тимови дошли су до закључка да је највиша стопа смртности од овог вируса забележена међу пацијентима који припадају категорији „старих“, те да се шансе да болест има фатални исход повећавају са годинама старости пацијената. Велики утицај старости на смртност показује се према одговарајућем прагу, а почев од педесет, а посебно преко шездесет година старости, с тим што опасност од смртног исхода нагло расте са сваком следећом деценијом живота. Највећа стопа морталитета показала се међу старијима од осамдесет или деведесет година (Bonanad et al. 2020; Onder, Rezza & Brusaferro 2020). Наравно, старост није једини фактор који утиче на смртност али је, поред других параметара који се односе на здравствено стање организма, истакнута као важан фактор (Zhou et al. 2020). Аутори често објашњавају демографске податке и ширим културним и демографским контекстом који варира у зависности од друштва, те додатно елаборирају старост укупне популације, учесталости интергенерацијских контаката и праксе великих породичних домаћинстава, као и промене у подацима по успостављању различитих јавних политика и мера (Dowd et al. 2020). Иако су касније студије показале да је међу децом и младима могућа тежа клиничка слика, важно је напоменути да је у почетку пандемије болест представљена као превасходно болест старијих чланова друштва.

Друго, адекватна брига државе, перципирана као брига о својим грађанима, у контексту пандемије моделована је тако да заштити

најугроженије и спречи ширење вируса. Сходно томе, у Србији је 15. марта 2020. уведено „ванредно стање“ у периоду од 35 дана (до 6. јуна 2020) које према члану 200 Устава Републике Србије проглашава Народна скупштина „када јавна опасност угрожава опстанак државе или грађана“.³ Ванредно стање са собом доноси и јавни дискурс „ратног стања“ које се осим специфичне, ратне терминологије (Pišev, Žikić & Stajić 2020), одликује и, са аспекта људских права, проблематичном и ауторитарном политиком примењиваном и у другим државама региона (видети: Milenković 2019, 444). Мере донете по увођењу ванредног стања онемогућиле су окупљања, рад установа и трговина чија примарна делатност није у домену прехране, фармације и здравства. Једна од најдрастичнијих мера, у складу са подацима о ризицима које носе године старости, била је и апсолутна забрана кретања⁴ за старије од 65 година у градовима, односно старије од 70 година у сеоским срединама. Казна за кршење ове стриктне забране која је трајала 33 дана, почевши од 18. марта 2020. године, износила је од 50.000 до 150.000 динара што је, како истиче Миленковић, „еквивалент вредности две до шест просечних месечних пензија“ (Milenković 2019, 451). Ове мере временом су се мењале, што је за људе старије од 65 (односно 70) година значило да могу сами отићи у куповину једном недељно у раним јутарњим часовима (између четири и седам ујутру) или прошетати три пута недељно (уторком, петком и недељом) по пола сата, а у време полицијског часа, односно када други грађани не излазе из својих домова.⁵ Ова шетња била је, дакле, ограничена периодом од шест часова по подне до један после поноћи, а максимално удаљавање износило је шестсто метара од места становања. Имајући у виду претходно наведено, јасно је да су државне мере превасходно формулисане тако да „чувају старије чланове друштва“, али и да је људима на које су се односиле била потребна брига других чланова заједнице како би намирили основне животне потребе.

Треће, осим забране кретања и мера које су „старије“ изоловале од остатка популације, јавни и медијски дискурс појачава наратив „бриге о старима“ кроз често указивање на „наше родитеље“, „баке и деке“, „наше најстарије“. Истицање бриге као праксе и као емоције, а усмерене ка грађанима који по годинама старости припадају категорији старих, може се видети у обраћању председника Србије Александра Вучића поводом проглашења ванредног стања. Мера увођења ванредног стања и забране кретања старијих грађана објашњава се ставом да од последица вируса „неће страдати наша деца, страдаће наши родитељи“, да је у питању „битка за наше старе и болесне који су мета овог жестоког напада“, „борба за оне који су стварали ову земљу, градили ову земљу“, „за наше родитеље и наше старије који су изградили наше градове и наша села, изградили су нам путеве и

³ Устав Републике Србије (2006) *Службени гласник* 98/2006.

⁴ „Од сутра на снази забрана кретања за старије од 65 година“, објављено 17. марта 2020.

⁵ „Penzioneri u petak mogu u kupovinu, termin isti kao i prošle nedelje“ објављено 15. априла 2020.

пруге“ док су мере Владе „одлука донета из љубави према пензионерима, према нашим родитељима“, будући да „морамо урадити све што можемо да тим дивним људима помогнемо“. ⁶ Фокусирајући се на дискурзивно уобличавање и телеолошко употребљавање болести ковида 19 у вестима које образлажу мере које је доносио Кризни штаб, а потом и Влада Републике Србије, Жикић, Стајић и Пишев наглашавају усмереност борбе на чување људи у најстаријој животној доби:

„Ковид-19 постао је, тако, у дискурзивном и медијском смислу пре свега болест старих људи. Издвајање, или наглашавање, тог елемента малопре описаног културно когнитивног обрасца дате болести представљено је као намераван чин. Његова сврха, па са њом и смисао целокупног низа предузетих мера, јесте друштвена, тачније међугенерациска солидарност“ (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 956).

Са друге стране, одсуство међугенерациске солидарности оштро се критикује, при чему се наводи да епидемиолози „прозивају непослушне“ младе генерације које су највећи проблем у борби са вирусом. ⁷ „Непослушност“ младих који се „играју са короном“ у Србији и свету посебно се критикује после укидања ванредног стања, током летњих месеци 2020. године. ⁸ Сматра се да су млади неодговорни, али и сналажљиви, када је у питању заобилажење донетих мера, те током лета 2020. медији пишу о младима који користе паркове и платое испред зграда како би се окупили, што представља „плес са ђаволом“, док се у сусрет Новој 2021. години чешће организују кућне журке и изнајмљују „станови на дан“ како би се окупило веће друштво. ⁹ У текстовима се истиче да је свако неодговорно понашање додатни ризик, као и да би одговорним понашањем и „одупирањем нагону за изласцима“ млади могли да помогну својим укућанима и ширем друштву.

Сходно свему наведеном, сматрам да је адекватна брига током пандемије ковида 19, културно конструисана као брига за старије, што се на микронивоу породице пресликало на „бригу о својима“ – пре свега о људима са којима се живи, али и другим члановима породице који из различитих разлога, правних или здравствених, не би требало да излазе из својих домова. Као важни играчи истакнути су млади који могу да помогну или могу да доведу у велику опасност своју породицу и друштво. Бригу у оквиру породице овде користим као „посебну врсту друштвене радње која се врши међу људима који се међусобно перципирају као да припадају једни другима

---

⁶ „Uživo – obraćanje naciji predsednika Srbije Aleksandra Vučića o uvođenju vanrednog stanja“, објављено 15. марта 2020.

⁷ „MLADI I KORONA: Zašto ih epidemiolozi sve češće 'prozivaju'“, објављено 23. јуна 2020.

⁸ „Mladi u Srbiji su pronašli 'rupu u zakonu' i započeli trend koji ne sme da zaživi“, објављено 28. јула 2020.; „Do you really need to party? WHO asks world's youth“, објављено 7. августа 2020.

⁹ „MLADI NE POŠTUJU MERE! Pronašli su i novo mesto za ŽURKE u doba KORONE! OVO je suludo!“, објављено 9. децембра 2020.

кроз сродство, те који перформирају припадност кроз бригу“ (Alber & Drotbohm 2015, 7). Центар бриге у оквиру породице су појединци за које се мисли да су им помоћ, брига и нега најпотребније – углавном деца и стари, а у контексту пандемије „старији“ и „још старији“.

Страх од деце или страх за децу: дискусија

Говорећи о периоду почетка пандемије ковида 19, испитаници наводе своја прва сазнања о овој новој болести и описују промене настале у пословном и приватном окружењу. Такође, они коментаришу мере Владе и реакције појединих политичара, а посебно истичу став о струци – о лекарима у Кризном штабу и њиховој политичкој улози, са једне стране, и лекарима на терену као најодговорнијим и најхрабријим представницима друштва, са друге. Испитаници се током интервјуа осврћу и на своје тренутно здравствено стање, исказујући став о болести и процењујући своје шансе у случају заражавања. Једна испитаница, наглашава свој страх од потенцијалног заражавања вирусом корона:

Ја са 80% рада плућа, са 60% рада срца, ја ако закачим и да останем, да останем жива, ти дајеш могућност 50% плућима која су на 80. Значи ја ћу са 40% касније живети. Са 40 – онда боље ме убиј него ме пусти такву, значи инвалид за сва времена. (ИНФЖ, 47)

Друга испитаница која је због свог здравственог стања (хроничне болести, хипертензије, аутоимуног обољења и проблема са штитном жлездом) као и због година старости, брзо по појави вируса корона у Србији ослобођена радне обавезе – сматра такву заштиту, као и новчану помоћ коју ће добити,¹⁰ добром реакцијом државе и „знаком да држава мисли на тебе“. (ИНФЖ, 60)

Мере државе позитивно коментаришу и неки од младих испитаника, а у контексту стратегија бриге. Они наводе да су им мере смањиле степен страха за старије чланове породице. Једна испитаница описује свој и братовљев (35 година) однос према родитељима:

Било је весело, нису хтели да нас слушају ... мислим као слушају нас, па им онда буде досадно, па хоће да иду до пекаре, до трафике, само да би отишли негде. Па им ми објашњавамо да су ризична група по свим својим обољењима и потенцијалним болестима, није уопште наивно. Али су били врло непослушни морам признати, и пили су [алкохол] сваког дана! (смех) (ИНФЖ, 29)

Један испитаник наглашава позитивну страну зрелог заједничког становања, истичући да би се, да живе сами, он, његов брат или сестра

---

¹⁰ „Пријава за једнократну новчану помоћ од 100 евра почиње 15. маја“, објављено 24. априла 2020.

сигурно у новонасталом контексту вратили у породични дом како би помогли родитељима. Испитаник посебно појашњава ситуацију имајући у виду здравствено стање родитеља и њихове године, те регултиву према којој је забрањено кретање особама старијим од 65 година у граду. Он даље наводи:

Ја мислим да је ово што смо у свакодневном контакту помогло јер нисмо морали да размишљамо да ли је ризично да се враћамо да бисмо им помагали. Сад да се плашим шта ће да се деси да сам се заразио пре две недеље. Да ли бих ја сад смео да виђам своју мајку? Јер сам ја њу виђао сваки дан, пролазим поред ње и пре ове епидемије и кад је почела, нон-стоп смо заједно и ја знам да нема додатног ризика у томе да јој приђем или помогнем. (ИНФм, 32)

Када је реч о манама зрелог заједничког становања у ванредним епидемијским условима, млади испитаници коментаришу „упадања“ у радно време и радни простор. Они описују нове границе приватности и другачије провођење сопственог времена сходно перцепцији потенцијалног преношења вируса укућанима. Једна испитаница наглашава:

Све је почело тако што сам ја осећала страх за укућане, за своју бабу од 80 година, плус родитеље који нису у ризичној групи али су ту негде, још која година и они би упали... Прва емоција коју сам имала је: јео сам толико неуспешна, остала сам овде и тиме доводим у ризик своју породицу, да сам се одселила могла бих кроз да немам контакт са њима! (ИНФж, 29)

Са друге стране, када је реч о испитаницима родитељима, аранжман зрелог заједничког становања коментарише се искључиво позитивно. Они чак наводе како им прија нова пажња деце, како им је драго што су са њима у времену кризе и што се поново интензивно друже. Такође, испитаници родитељи наглашавају да се плаше за своју децу поред претпоставке да младост „гарантује“ мале или никакве здравствене ризике од обољења. Једна испитаница наводи да су се њени синови, договарали да млађи (који живи са родитељима) обавља све послове ван куће, што су она и супруг одбили. Испитаница описује разговор са старијим сином (27 година):

„Све ће Немања“ [млађи син 24]; „Немања и ја смо се договорили, он да излази, да снабдева“; „Никако контакте да имате, ми ћемо баби!“ и тако... „Па нећеш ти ништа!“ [испитаница старијем сину] (...) Па нећу ја да потурам Немању да иде да ми купује, јер то што кажу као „Само за старије и хроничне погубан.“, мислим, нећу да размишљам уопште! Лакше ми је да себе потурим, ако треба неко бићу ја та, ја сам шездесет година живела! (ИНФж, 60)

Конечно, уколико испитаници имају и децу која не живе са њима, наводе да се за њих брину знатно више. Једна испитаница која живи са оба своја сина наглашава:

Мени је лакше што смо овде сви, нисам ни размишљала о томе да ће као они донети у кућу [вирус] – јер ако он донесе значи да је он заражен, а мени је већи страх да он буде заражен него што ће да донесе. То је оно што родитељ не би желео да се догоди. (...) А некако имам осећај сигурности кад смо овако сви ту. Не размишљам као: он је тамо у неком стану, како ли проводи време?, или је у неком другом граду па какво ли је стање тамо? Овде знам како је и како изгледа и онда ми је то нека сигурност. (ИНФж, 47)

На основу разговора са испитаницима сматрам да су пандемија и увођење мера бриге за себе и шире друштво довели до промена у породичном и друштвеном животу. „Стање пре“ које су карактерисале одређене свакодневне праксе, појединачне и институционалне рутине, уобичајено и неометано одвијање свакодневних активности, перципирано је као „рутина, свакодневица и нормалност“ (Žikić, Pišev & Stajić 2020, 965). У „правој нормалности“ млади у истраживаним породицама ретко помињу здравље родитеља када говоре о свом потенцијалном пресељењу. Брига у породицама углавном је усмерена на бригу о младима, а бригу о самом домаћинству углавном обављају старији чланови. „Нова нормалност“ у контексту пандемије ковида 19 доводи до прекида многих рутина и устаљених активности. На пример, млади, као и запослени родитељи, углавном раде од куће, а неки су и ослобођени радне обавезе. Даље, набавка која је у свакодневици углавном перципирана као дужност родитеља, током пролећа 2020. године постаје чешћа обавеза деце, сходно уверењу да родитеље треба чувати од контакта са другим људима, али и у односу на законске регулативе.

Зрело заједничко становање се у контексту пандемије ковида 19 међу мојим испитаницима ретко перципира као опасно или ризично. Испитаници наводе неке непријатне аспекте заједничког живота у току пандемије, посебно се осврћући на карантин, полицијски час и тешкоће даноноћне упућености једних на друге. Као специфичан могући ризик помиње се „доношење вируса“ у заједничко домаћинство, међутим, иако већина испитаника истиче наративе о младима који ређе оболевају, преносећи вирус породици, многим испитаницима је зрело заједничко становање добар избор у односу на друге могућности. Када је реч о исказима испитаника родитеља, који су перципирани као угрожени, важно је напоменути да нико од њих не би желео да у новонасталој ситуацији не живи са својом децом. Њихови наративи говоре о страху од заражавања деце, али без осврта на сопствену угроженост. Са друге стране, суживот се перципира позитивно и стратешки у односу на став да свакодневни контакти чланова породице обезбеђују праћење здравственог стања њених чланова, те потенцијално брзу интервенцију и бригу у случају заражавања. Такође, уз придржавање мера као подразумевајуће, зрело заједничко становање и „продужена младост“ који се у „правој нормалности“ преиспитују, посматрају се као позитивна околност, будући да укућани једни другима праве друштво у околностима изолације од остатка пријатеља; млади могу да помогну родитељима у набавци хране и

лекова, сви могу да учествују у дезинфекцији домаћинства и посебним здравственим и хигијенским праксама које постају део нове рутине (ношење макси и рукавица, дезинфекција одеће, обуће, намирница и других потрештина које се уносе у домаћинство и слично). Млади испитаници наглашавају да би, да већ не живе у датом породичном аранжману, „нова нормалност“ за њих значила „повратак кући“ и зрело заједничко становање као стратешки избор и праксу бриге.

Брига о својима, људима који се перципирају као да припадају једни другима, перформирајући припадност кроз бригу (Alber & Drotbohm 2015, 7) испољава се у контексту пандемије у три сфере: као брига државе за своје грађане, брига породице за своје чланове и брига појединаца за припаднике свог друштва. У случају младих, потоње се односи на испољавање бриге кроз одрицање (од излазака, дружења, окупљања) како би се спречило ширење вируса и заштитили „други“ – старији грађани са којима млади могу доћи у контакт. У контексту пандемије као адекватна брига посебно се истиче брига о старијима, при чему се сматра да она, што је особа старија, мора бити важнија и већа. Кроз призму феномена „продужене младости“ и зрелог заједничког становања, брига постаје појачана будући да је међугенерациски контакт неминован. Сходно томе, млади испитаници, иако не перципирају своје родитеље као особе у најстаријој животној доби, по избијању пандемије њихову позицију сматрају лиминалном и ризичном. Поред тога позиција родитеља, у контексту зрелог заједничког становања за време пандемије, схвата се као одговорност младих: да их одређеним недељањем (смањивање сопствених контаката, чување здравља, обустављање ноћних излазака) и одређеним делањем (брига о хигијени заједничког животног простора и предузимљивост у случају заразе) заштите од ризика пандемије. Поређењем са резултатима ранијег истраживања, сматрам да је овакав став конструисан условима пандемије и медијским дискурсом појачане бриге о старима. У интервјуима које сам обавила пре марта 2020. године, на пример, млади испитаници не помињу да је значајан аспект њиховог суживота са родитељима нега у старости и болести. „Нова нормалност“ доноси са собом идеју о немоћи и потреби за бригом о члановима породице, као блиској и претећој, те готово ишчекиваној у скоријој будућности.

Коначно, иако је предостројност чланова породице наглашена, резултати овог истраживања подржавају став о дискурсу страха од деце и младих као везаног за јавну, али не и приватну сферу (Pišev, Žikić & Stajić 2020, 849). Према мишљењу мојих испитаника, посао чланова породице је да заштите једни друге, али они се једни других не плаше. Страх родитеља од деце који би могао бити очекиван анализом медија, остаје страх родитеља за децу. У том смислу, детецентричност и фамилистички дискурс етике саможртвовања и спремности да се деца заштите (Tomanić 2017, 164) надјачава страх од конкретне болести. И поред генералног става да би млади и деца имали лакше симптоме у случају заразе, испитаници родитељи наглашавају да би за њих било исто или чак теже да им се разболе деца него да се разболе они сами.

Закључак

Разматрајући представе о бризи и болести услед пандемијем ковида 19, а у домаћинствима у којима родитељи живе са својом одраслом децом, дошла сам до закључка да се зрело заједничко становање и „продужена младост“ углавном перципирају као добре и стратешке околности. Наиме, овакав животни аранжман пружа члановима породице могућност да једни другима помогну у ситуацији која се доживљава као ризична. Овакав став посебно се истиче имајући у виду мере Владе донете током ванредног стања, а које се тичу забране кретања особа старијих од 65 година у граду, као и општег страха од заражавања људи који се у друштву сматрају старијима. Међутим, када је реч о унутрашњим породичним односима, иако се ризик доживљава као већи за родитеље и мањи за младе у породици, сматрам да се у наративима може препознати фамилистички идеал који под „добрим родитељством“ подразумева етику бриге и жртвовања родитеља као стандарде доброг мајчинства и очинства (Томановић 2017). Страх за децу, сходно томе, превазилази страх од деце и подржава став да је дискурс страха од деце и младих у контексту пандемије ковида 19 присутан у јавној, али не и у приватној сфери (Pišev, Žikić & Stajić 2020, 849). Дискурс страха од младих, према резултатима овог истраживања, више утиче на саме младе, њихов однос према друштвеној стварности, себи самима и својим укућанима у „новој нормалности“.

Истраживање спроведено међу младима који живе „продужену младост“ у аранжману зрелог заједничког становања, сматрам важним јер показује ширу промену перцепције бриге кроз нове праксе делања или неделања младих, у чијем је фокусу заштита људи који се иначе доживљавају као пружаоци бриге. Коначно, истичем ограниченост овог истраживања и његовог узорка, те наглашавам да је његов циљ био да покаже како неки људи у Београду виде могућности и ограничења породичне кохабитације у контексту првих месеци пандемије ковида 19.

Литература

- Alber, Erdmute & Heike Drotbohm, eds. 2015. *Anthropological Perspectives on Care: Work, Kinship, and the Life-Course*. New York: Palgrave Macmillan.
- Biehl, João. 2012. “Care and Disregard”. In *A Companion to Moral Anthropology*, ed. Didier Fassin, 242–263. Malden: John Wiley & Sons, Inc.
- Blagojević, Gordana. 2011. „Internet u savremenim etnološkim i antropološkim istraživanjima“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 134: 17–27.
- Bonanad, Clara, Sergio García-Blas, Francisco Tarazona-Santabalbina, Juan Sanchis, Vicente Bertomeu-González, Lorenzo Fácila, Albert Ariza, Julio Núñez & Alberto Cordero. 2020. “The Effect of Age on Mortality in

- Patients With COVID-19: A Meta-Analysis With 611,583 Subjects.” *JAMDA – Journal of the American Medical Directors Association* 21 (7): 915–918.
- Corijn, Martine & Erik Klijzing. 2001. *Transitions to Adulthood in Europe*. Dordrecht: Springer.
- Dowd, Jennifer Beam, Liliana Andriano, David M. Brazel, Valentina Rotondi, Per Block, Xuejie Ding, Yan Liu & Melinda C. Mills. 2020. “Demographic science aids in understanding the spread and fatality rates of COVID-19.” *PNAS – Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 117 (18): 9696–9698.
- Fingerman, Karen L. 2017. “Millennials and Their Parents: Implications of the New Young Adulthood for Midlife Adults”. *Innovation in Aging* 1 (3): 1–16.
- Gavrilović, Ljiljana. 2004. „Etnografija virtuelne realnosti.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LII: 9–16.
- Gouglas, Athanassios. 2013. “The Young Precariat in Greece: What Happened to ‘Generation 700 Euros’?”. *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans* 5 (1): 30–49.
- Honwana, Alcinda. 2012. *The Time of Youth: Work, Social Change and Politics in Africa*. Washington, DC: Kumarian.
- Jin, Jian-Min, Peng Bai, Wei He, Fei Wu, Xiao-Fang Liu, De-Min Han, Shi Liu & Jin-Kui Yang. 2020. “Gender differences in patients with COVID-19: Focus on severity and mortality.” *Frontiers in Public Health* 8: 152. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.00152/full> (Accessed April 27, 2021).
- Khosravi, Shahram. 2017. *Precarious Lives: Waiting and Hope in Iran*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Milenković, Marko. 2019. “Responses to the Covid-19 Crisis in Serbia – Democracy and the Rule of Law on Ventilators?”. *Percorsi costituzionali* 2: 441–468.
- Milić, Anđelka. 2001. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mitchell, Barbara A. & Lennox, Rebecca. 2020. “‘You Gotta Be Able to Pay Your Own Way’: Canadian News Media Discourse and Young Adults’ Subjectivities of Successful Adulting”. *Canadian Journal of Sociology*: 213–237.
- Mitrović, Katarina M. 2021. „Fenomen ‘produžene mladosti’ u Beogradu: etnološko-antropološka analiza.“ Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Onder, Graziano, Giovanni Rezza & Silvio Brusaferrò. 2020. "Case-Fatality Rate and Characteristics of Patients Dying in Relation to COVID-19 in Italy". *JAMA - Journal of the American Medical Association* 323 (18): 1775–1776.
- Pavlović, Vukašin. 2009. „Podizanje demokratskih i razvojnih kapaciteta političkih ustanova Beograda“. U *Beograd: demokratska metropola*, prir. Vukašin Pavlović & Slaviša Orlović, 11–22. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Piševo Marko, Bojan Žikić & Mladen Stajić. 2020. „Indeks ‘korona’: simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 845–877.
- Romero, Fernández Cayetano, Alfonso Corral García & Anabel Abad Villiamor. 2013. "Origen y desarrollo del fenómeno *mileurista* en España: el caso de *El País* (2005–2011)". *Estudios sobre el Mensaje Periodístico* 19 (1): 107–130.
- Tomanović, Smiljka. 2017. „Roditeljstvo između familizma i individualizacije: primer Srbije“. U *Individualizam*, prir. Suzana Ignjatović & Aleksandar Bošković, 162–181. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Trifunović, Vesna. 2010. „Internet kao teren: primer sakupljanja folklorne građe.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (1): 157–168.
- Vučinić Nešković, Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji: od normativnog do iskustvenog*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zhou, Fei, Ting Yu, Ronghui Du, Guohui Fan, Ying Liu, Zhibo Liu, Jie Xiang, Yeming Wang, Bin Song, Xiaoying Gu, Lulu Guan, Yuan Wei, Hui Li, Xudong Wu, Jiuyang Xu, Shengjin Tu, Yi Zhang, Hua Chen & Bin Cao. 2020. "Clinical course and risk factors for mortality of adult inpatients with COVID-19 in Wuhan, China: a retrospective cohort study". *Lancet* 395: 1054–1062.
- Žikić, Bojan, Mladen Stajić & Marko Piševo. 2020. „Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine.“ *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.

Извори

- “Do you really need to party? WHO asks world’s youth“, objavljeno 7. avgusta 2020.
<https://www.weforum.org/agenda/2020/08/coronavirus-covid-19-who-youth-young-party-pandemic/> (pristupljeno 25. aprila 2021).
- „MLADI I KORONA: Zašto ih epidemiolozi sve češće ‘prozivaju’“, 23. jun 2020.
<http://www.mojnovisad.com/vesti/mladi-i-korona-zasto-ih-epidemiolozi-sve-cesce-prozivaju-id34095.html> (pristupljeno 25. aprila 2021).

- „MLADI NE POŠTUJU MERE! Pronašli su i novo mesto za ŽURKE u doba KORONE! OVO je suludo!“, 9. decembar 2020.
<https://www.espreso.co.rs/vesti/drustvo/680915/mladi-ne-postuju-mere-zurke-novo-mesto-vreme-korone> (pristupljeno 27. aprila 2021).
- „Mladi u Srbiji su pronašli ‘rupu u zakonu’ i započeli trend koji ne sme da zaživi“, objavljeno 28. jula 2020. <https://noizz.rs/kontra/kako-se-mladi-u-srbiji-igraju-sa-koronom/xmt6kxm> (pristupljeno 25. aprila 2021).
- „Od sutra na snazi zabrana kretanja za starije od 65 godina“, 17. mart 2020.
<https://www.srbija.gov.rs/vest/452130/od-sutra-na-snazi-zabrana-kretanja-za-starije-od-65-godina.php> (pristupljeno 25. marta 2021).
- „Penzioneri u petak mogu u kupovinu, termin isti kao i prošle nedelje“ 15. april 2020.
<https://www.blic.rs/vesti/drustvo/penzioneri-u-petak-mogu-u-kupovinu-termin-isti-kao-i-prosle-nedelje/5v95k2b> (pristupljeno 27. aprila 2021).
- „Prijava za jednokratnu novčanu pomoć od 100 evra počinje 15. maja“, 24. april 2020.
<https://mfin.gov.rs/aktivnosti/prijava-za-jednokratnu-novcanu-pomoc-od-100-evra-pocinje-15-maja> (pristupljeno 10. maja 2021).
- Ustav Republike Srbije (2006) *Službeni glasnik* RS 98/2006.
<http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije> (pristupljeno 10. marta 2021).
- „Uživo – Obraćanje naciji predsednika Srbije Aleksandra Vučića o uvođenju vanrednog stanja“, 15. mart 2020.
<https://www.youtube.com/watch?v=b9I3eiID7wc&t=1619s> (pristupljeno 25. aprila 2021).

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Ana-Marija Vukušić

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
anamarija@ief.hr

„Poludit, puknit i to je to...“ Pandemija koronavirusa i domovi za starije i nemoćne u Hrvatskoj

Polazeći od pretpostavke da je pandemija koronavirusa naj snažnije pogodila one društvene skupine koje su i prije njezina nastanka bile ranjive i marginalizirane te ojačala već postojeće društvene nejednakosti, u članku se fokusiram na neke od posljedica djelovanja mjera za obuzdavanje pandemije na svakodnevni život starih ljudi. U prvome dijelu rada bavim se „pozicioniranjem“ starih ljudi u kontekstu mjera prevencije od zaraze koronavirusom – koje su, na tragu gledišta i preporuka Svjetske zdravstvene organizacije, donosile i pojedine države – raspravljajući o značajkama ageizma koji se iz njih može iščitati. Potom se usredotočujem na karakteristike mjera zaštite u domovima za starije i nemoćne u Hrvatskoj te, koristeći kao građu medijske priloge koji tematiziraju život ljudi u tim institucijama, ukazujem na neke od posljedica strogog režima prevencije na živote korisnika koje se, pored ostaloga, razaznaju u narušavanju njihova psihičkog i fizičkog zdravlja ali i nekih od temeljnih ljudskih prava, kao što su dostojanstvo, sloboda i jednakost.

Ključne riječi: COVID-19, mjere prevencije zaraze, stari ljudi, ageizam, domovi za starije i nemoćne, ljudska prava

“To Go Crazy, to Snap and That's It...” Coronavirus Pandemic and Nursing Homes in Croatia

Starting from the assumption that the COVID-19 pandemic has had the strongest impact on social groups that were already vulnerable and marginalized, and underlined existing social inequalities, I focus on some of the consequences of pandemic control measures on the daily lives of elderly people. In the first part of the paper, I deal with the “positioning” of elderly people in the context of COVID-19 protection measures – which, following the recommendations of the World Health Organization, were adopted by individual countries – discussing the features of ageism that can be read from them. Later I focus on the characteristics of protection measures in nursing homes in Croatia and, using as material media articles that thematize the lives of the people in these institutions, indicate some of the consequences of a strict prevention regime on the lives of these people, their mental and physical health but also some of the fundamental human rights, such as dignity, freedom, and equality.

Key words: COVID-19, infection prevention measures, old people, ageism, nursing homes, human rights

Pandemija koronavirusa snažno je utjecala na različite aspekte svakodnevnog života ljudi diljem svijeta.¹ Prema riječima Carla Caduffa (2020, 467), nikada se u povijesti čovječanstva u tako kratkom vremenskom periodu nisu dogodile tako drastične intervencije u ljudske živote u ime zdravlja. Pokušaji zauzdanja epidemije pretočeni u globalno prihvaćene mjere prevencije bolesti – nošenje maski, dezinfekcija ruku i površina, održavanje distance, prozračivanje prostorija, različite inačice zatvaranja (engl. *lockdown*) itd. – nisu se posljedično manifestirali isključivo u svom „primarnom“ području (zdravlje) nego su imali i, unaprijed vjerojatno nepredvidive, društvene, političke i ekonomske posljedice. Primjerice, brojni ljudi diljem svijeta ostali su bez prihoda i postali egzistencijalno ugroženi, dogodila su se ograničenja u području pružanja medicinske skrbi za druge bolesti, što je posebno opasno za teško oboljele, mnogi medicinski radnici na COVID odjelima su se iscrpljivali do krajnjih granica, povećao se osjećaj socijalne izoliranosti, napose onih koji su se tako osjećali i prije pandemije itd. Prevladava mišljenje da je pandemija, odnosno mjere za njezino suzbijanje najsnažnije pogodila ljude koji su i prije njezina nastanka bili siromašni, marginalizirani i ranjivi te je tako dodatno produbila ionako prisutne nejednakosti (Caduff 2020, 467–468; Buffel et al. 2020; Morrow-Howell, Galucia & Swinford 2020).

U ovome ću se članku usredotočiti na posljedice djelovanja pandemije, preciznije mjera za njezino obuzdavanje, na svakodnevni život starih ljudi, koji su, također, diskriminirani na razne načine, premda se to često ne uočava.² U prvome dijelu rada bavim se „pozicioniranjem“ starih ljudi u kontekstu mjera prevencije od te bolesti te raspravljam o značajkama ageizma koji izranja iz diskursa zaštite starih ljudi kao posebno ranjivih. Potom se, koristeći kao građu medijske priloge koji tematiziraju život ljudi u domovima za starije i nemoćne u Hrvatskoj, fokusiram na neke od posljedica koje je strogi režim preveniranja zaraze ostavio na živote korisnika tih institucija.³

Stari ljudi i pandemija koronavirusa

Kada je riječ o zaštiti zdravlja u doba pandemije valja naglasiti da stari ljudi zauzimaju jedno od središnjih mjesta u apelima koji su se s time u vezi odašiljali na različitim razinama. Primjerice, Svjetska zdravstvena organizacija je nedugo na-

---

¹ Prvi dio naslova članka (*Poludit, puknit i to je to*) preuzet je iz izjave korisnice jednog doma za starije i nemoćne (Goreta 2020).

² Mehanizmi diskriminacije starih ljudi su različiti te se, osim dobi, mogu bazirati na rodnoj pripadnosti, etničkom podrijetlu, stupnju obrazovanja, mjestu življenja, siromaštvu i slično (v. “Strengthening Older People’s Rights: Towards a UN Convention”).

³ Za detaljnu bi analizu iskustva življenja u domovima za starije i nemoćne u doba pandemije bilo nužno obaviti dubinsko terensko istraživanje no taj je pothvat, zbog mjera zaštite od zaraze, trenutno nemoguće provesti. Umjesto toga, u članku kao građu koristim odabrane medijske priloge – koji, prenoseći iskustva življenja u domovima za starije, predstavljaju iznimno važan doprinos (javnom) bilježenju svakodnevice u doba pandemije – čija analiza može biti prilog razumijevanju iskustva života u domovima za starije u krizno doba te potencijalno korisna za neka buduća slična istraživanja.

kon proglašenja pandemije⁴ objavila kako se potreba zaštite od širenja bolesti točnije odgovornog ponašanja odnosi na sve dobne skupine. Pritom je, istaknuvši da se više od 95% smrti uzrokovanih koronavirusom dogodilo kod osoba starijih od šezdeset godina, ipak naglasila osobitu važnost pridržavanja mjera zaštite za stare ljude te pozvala sve društvene skupine da se solidariziraju sa starima i kronično bolesnima (WHO 2020a). Pozornost te organizacije na zaštitu zdravlja starijih ljudi u doba pandemije ogleda se i u izdvojenim sadržajima mrežnih stranica koji su namijenjeni upravo starima, gdje se iznose osnovni podaci o bolesti, prenošenju, rizicima, preveniranju i liječenju, te brojni savjeti i upute kako održati opće zdravlje (WHO 2020b). Unatoč nesumnjivo najboljim namjerama da se što je moguće brže učini što je moguće više u prevenciji zaraze svih a osobito ugroženih skupina, naglašavanje dobi kao kriterija za predviđanje razvoja bolesti, a koje se iz javnozdravstvenih rasprava i dokumenata nastalih na razini brojnih država prelilo i u javni, politički i medijski ali i svakodnevni diskurs, pokazalo je svoje manjkavosti koje su se manifestirale i porastom ageizma.⁵

Pod ageizmom se obično podrazumijevaju diskriminacija i stereotipizacija ljudi na temelju njihove dobi (Nelson 2007), a koje se uvelike temelje na zanemaranju razlika između pojedinaca, odnosno na generalizirajućem viđenju starih ljudi, starenja i stare dobi, koje perpetuira stereotype i potkopava njihovo dostojanstvo (Ayalon & Tesch-Römer 2018a; Butler 1980). Važno je uočiti razliku između tzv. dobronamjernog (engl. benevolent) i zlonamjernog (engl. hostile) ageizma (Visintin 2020). Prvi često podrazumijeva percepciju starih ljudi kao toplih ali nedovoljno sposobnih osoba što uobičajeno izaziva pretjerano zaštitničko ponašanje (npr. davanje nepotrebne pomoći). Granicu između uvidajnog, ljubaznog i ageističnog ponašanja prema starijima nije uvijek lako ustanoviti, no ključno je uočiti potkopava li takvo ponašanje autonomiju stare osobe.⁶ Neprijateljski je, pak, ageizam, znatno lakše prepoznati: manifestira se ponašanjima koja uključuju aktivno (fizičko i verbalno) i pasivno (npr. zanemaranje) nanošenje štete starim ljudima, a temelji se na uvjerenju o nedovoljnoj važnosti njihovih života (Cary, Chasteen & Remedios 2017).

Brojne studije potvrđuju kako se ageizam javlja u različitim aspektima suvremenog života (Ayalon & Tesch-Römer 2018b), a došao je do izražaja i tijekom pandemije. Diskurs zaštite starih ljudi najčešće se očitovao kao dobronamjerni ageizam, proizlazeći iz posljedičnog djelovanja aktivnosti i ponašanja oblikovanih u

---

⁴ Pandemija je službeno proglašena 12. 03. 2020. (v. „WHO proglasio pandemiju zbog koronavirusa: ‘Mi smo u ovome da zajedno’“).

⁵ Engl. *ageism*. Iako se u svakodnevnom govoru u Hrvatskoj za diskriminaciju temeljenu na životnoj dobi katkad upotrebljava pojam *ejdžizam*, u znanstvenom i stručnom diskursu javlja se isključivo inačica *ageizam* (v. npr. Perišin & Kuprin 2009; Knežević & Kolarić 2016; Zovko & Vukobratović 2017), pa je kao takvu koristim u ovome članku.

⁶ Ponuditi svoje mjesto starijoj osobi u javnom prijevozu nije nužno primjer dobronamjernog ageističnog ponašanja, no inzistirati na tome da ta osoba sjedne na mjesto koje joj se nudi implicira da ona nije u stanju donijeti najbolju odluku za sebe (Cary, Chasteen & Remedios 2017, 28).

namjeri da se zaštite pretpostavljeno ugrožene skupine društva.⁷ Isticanje dobi kao polazišta u osmišljavanju mjera stvara predodžbu da su svi stari ljudi „bespomoćni“, „slabi“ i „ranjivi“. Takvo homogenizirajuće gledište ne uzima u obzir individualne razlike odnosno društvene, ekonomske i zdravstvene faktore koji potiču ranjivost i uvjetuju potrebu za pomoći (Previtali, Allen & Varlamova 2020; Meisner 2021; Søråa et al. 2020). Potvrđivanju teze o ranjivosti starih ljudi išla su u prilog i medijska izvješća o tome da od posljedica zaraze oni uistinu umiru češće nego mlađi. Njihovoj smrti vremenom se počelo pristupati kao relativno „normalnoj“ posljedici zaraze; ta se smrt u medijima često predstavljala tek brojem godina i prikazivala sumarno. Životna dob kao mjerilo vrijednosti nečijeg života u doba pandemije naročito je do izražaja došla u izvješćima iz država najsnažnije pogođenih zarazom, kada se odluka, primjerice, o tome koja će osoba biti priključena na respirator donosila s obzirom na dob pacijenta (Cesari & Proietti 2020). Starost je, slijedom toga, i medijski posredovana kao okidač za fatalan ishod bolesti, što je nesumnjivo pridonosilo i intenziviranju osjećaja ranjivosti, anksioznosti, depresivnosti i suicidalnosti kod dijela starih ljudi (Aronson 2020; Vale et al. 2020; Meng et al. 2020).⁸ No, unatoč tomu što je benevolentni ageizam kojega je iznjedrio pandemijski javni diskurs nesumnjivo uvelike utjecao na procese donošenja odluka starih ljudi o tome kako se ponašati, činjenica je ipak da su za većinu njih mjere zaštite predstavljale preporuku a ne obvezu te da su uglavnom imali značajnu dozu slobode u samostalnom procjenjivanju šteta i koristi od određenih aktivnosti u koje se upuštaju. Takav odnos prema mjerama zaštite mogla je imati većina (ne samo) starih ljudi koji žive u privatnim kućanstvima. Za razliku od toga, za ljude smještene u institucijama kao što su domovi za starije i nemoćne vrijedila su drugačija pravila.

Domovi za starije i nemoćne u Hrvatskoj u doba pandemije

Domovi za stare i nemoćne ljude su od početka pandemije prepoznati kao posebno rizična mjesta stoga što su u takvim institucijama smješteni ljudi koji dijele ključne faktore koji su na međunarodnoj razini ustanovljeni kao najprijemčiviji za fatalan ishod bolesti: starije su životne dobi, imunološki im je sustav često dodatno narušen nekom kroničnom bolešću te žive u kolektivu. Da „ulazak“ virusa u takve institucije uistinu dovodi do tragičnih posljedica, potvrđivala su i medijska izvješća koja su donosila potresne scene iz domova za starije i nemoćne diljem Europe, razotkrivajući, usput, i probleme u sustavu socijalne skrbi koji su u kriznoj situaciji pandemije eskalirali: primjerice, štićenici nekih domova ostavljeni su da umru u svojim krevetima nakon što je osoblje, zbog straha od zaraze, jednostavno pobjeglo sa svojih radnih mjesta i nije se vratilo (Frlan Gašparović 2020; Luzar 2020).

---

⁷ Zabilježeni su, dakako i brojni primjeri zlonamjernog ageizma (Søråa et al. 2020; Meisner 2021).

⁸ Važno je, međutim, naglasiti da negativne posljedice pandemije nisu nešto što obilježava živote svih starih ljudi. To je umnogome uvjetovano njihovim ukupnim životnim okolnostima i subjektivnim iskustvima; istraživanja pokazuju da neki stari ljudi i u doba pandemije žive „punim plućima“ (Lamb et al. 2020).

Kao odgovor na takvu situaciju, Svjetska zdravstvena organizacija osmislila je zaseban skup smjernica (higijena, postupanja kod zaraze, posjeti, održavanje psihofizičkog zdravlja, posjeti štíćenicima, kontakti na daljinu i sl.) za njegu ljudi smještenih u takvim ustanovama u kontekstu pandemije (WHO 2020c), a na tragu toga dokumenta pojedine su države propisivale manje ili više stroge mjere zaštite u domovima za starije i nemoćne. To je, naravno, učinila i Hrvatska, u kojoj je zabrana posjeta korisnicima domova, zajedno s ostalim mjerama prevencije zaraze, uvedena 27. 03. 2020, te je, s kraćim prekidima do kojih je dovodila nešto bolje epidemiološka situacija, aktualna sve do danas.

U domaćem javnom diskursu domovi za starije i nemoćne su do početka travnja 2020. spominjani gotovo isključivo u kontekstu isticanja napora koji se čine kako bi se zaštitili korisnici tih institucija. No, tada se scenarij kakav je bio poznat iz medijskih izvješća o zarazi u domovima za starije u drugim dijelovima svijeta dogodio i u Hrvatskoj, u Splitu. Snimke i fotografije evakuacije svih štíćenika doma smještenih na katu na kojemu se dogodio „proboj“ – a riječ je, inače, o teže pokretnim štíćenicima i onima s demencijom – preplavile su medije i izazvale duboko suosjećanje javnosti (Turčin 2020; Filipović 2020a; Budimir 2020). Na dojam spomenutog događaja utjecao je i podatak da su obitelji tih ljudi, čini se, o situaciji u kojoj su se našli njihovi bližnji saznale također iz medija (Jureško 2020). Iskustvo jedne gospođe čiji je suprug u to vrijeme bio korisnik splitskog doma najbolje ocrtava utjecaj te vijesti na članove obitelji:

„Trnci su mi prošli nogama i presjeklo me u želucu. Strašan je to trenutak. Želiš otići tamo, a ne smiješ. Želiš nazvati supruga, a ne možeš. Gledala sam na internetu te scene odvođenja starih ljudi na bolničkim krevetima. Sve skupa je izgledalo jako mučno. Preko privatnih poznanstava doznala sam iz doma da je moj suprug dobro, da nema temperaturu i da neće biti evakuiran. Nitko me nije službeno kontaktirao i obavijestio o tome što se događa“ (Filipović 2020b).

Ista je gospođa, ogorčena zbog činjenice da joj je već neko vrijeme uskraćena mogućnost da posjeti supruga, iznijela i vlastito viđenje mjera prevencije u domu upitivši pritom i na njihovu djelomičnu paradoksalnost:

„Prije desetak dana u domu su odlučili zabraniti posjete kako bi spriječili širenje virusa, međutim oni su svoja vrata zatvorili samo izvana ali ne i iznutra [...] Tu su još i medicinske sestre, liječnici te tehničko osoblje poput domara, kuhara i spremačica koje svakodnevno obilazi i drugu podružnicu istoimenog doma koji je smješten na splitskoj Zenti u blizini bolnice Firule“ (Filipović 2020b).

Osim što propituje „ispravnost“ slijeđenja mjera u domu, njezin je iskaz važan i stoga što otvara pitanje načina na koji se štíćenici tog, ali i svih drugih domova, nose ne samo sa eventualnim strahom od bolesti već i životom obilježenim izolacijom od obitelji i prijatelja, te vanjskog svijeta općenito. To je, između ostalog, značajno i u svjetlu činjenice da oni članovi domskog kolektiva kojima je dom radno mjesto nakon završetka radnog dana napuštaju ustanovu i mogu slobodno posjećivati trgovine, šetati gradom, koristiti javni prijevoz, tržnice i tome slično, dakle, izlagati se upravo onim situacijama koje je ravnatelj te institucije naveo kao

razloge za zabranu izlaska korisnicima domova (v. Goreta 2020). To, dakako, ne znači da bi djelatnici doma trebali dijeliti sudbinu štíćenika, ali svakako ukazuje na to da se štíćenici mogu zaraziti i od zaposlenika koji svakodnevno dolaze i odlaze iz doma, bez četrnaestodnevne samoizolacije kakva je, u slučaju izlaska i povratka u dom, propisana za štíćenike (v. HZJZ 2020). Slijedom toga, riječima pravobraniteljice za osobe s invaliditetom, teret sprečavanja prijenosa virusa nametnut je isključivo korisnicima domskog smještaja, čime se „prejudicira da osobe u domovima nisu sposobne pridržavati se mjera socijalnog distanciranja i drugih mjera zaštite i time odgovorno skrbiti o vlastitom zdravlju i zdravlju drugih“ (Slonjšak, prema: Kovačević Barišić 2020). O težini toga „tereta“ ne može se, dakako, govoriti univerzalno, što potvrđuju i medijski prilozima iz kojih je razvidno da je većina korisnika domova nezadovoljna zbog izolacije od vanjskoga svijeta, no mnogi od njih tu situaciju prihvaćaju s razumijevanjem, kao ono na što neminovno moraju pristati zbog zdravlja (v. Patković et al. 2020; Kovačević Barišić 2020; Švarc 2020).⁹ S druge pak strane, brojni su se korisnici domova iznimno teško nosili s novonastalom situacijom te izrazito emotivno progovarali o problemima koje su mjere zaštite donijele u njihov svakodnevni život iz čega se daje naslutiti kako je novonastala situacija kod mnogih osnažila osjećaj usamljenosti, potaknula depresivnost, ali i utjecala na fizičko zdravlje te se stoga može reći i kako je ubrzala proces njihova starenja.

Razvidno je to iz priloga koji donose kazivanja korisnika domova u kojima se osjećaj izoliranosti i osamljenosti izražava posredstvom sučeljavanja značajki nekadašnjeg i aktualnog života. Primjerice, korisnica jednog zagrebačkog doma za stare i nemoćne to je izrazila sljedećim riječima:

„Mali bus iz doma grupu nas odvezao bi do tramvaja, skoro svaki dan popila bih kavu na Trgu ili u Tkalčićevoj i vratila se potom u dom na ručak. To mi je izvrsno odgovaralo, imam vanjski život, a ne moram kuhati. No sad su nas zatvorili, kao zatvorenici smo!“ (Kovačević Barišić 2020).

Njezino nezadovoljstvo situacijom u kojoj se našla a koje ovdje izražava usporedbom ne tako davnog načina života – koji je uključivao svakodnevno slobodno kretanje po gradu, druženje s njoj dragim ljudima i slično – ojačano je i time što su se mjere preveniranja zaraze negativno odrazile i na onaj dio njezinog društvenog života koji se odvija u domu:

„Preporučuje se i da se ne okupljamo pokraj automata za kavu, već odmah u sobu. Kao u zatvoru. Pa kakav je to život?!“ (Kovačević Barišić 2020).

Simbolika ispijanja kave javlja se, kao težnja, i u kazivanjima drugih korisnika i nesumnjivo je vezana uz percepciju normalnog (društvenog) života kojemu je sloboda temeljna značajka. Iz osvrta na kazivanje stanara jednog doma na području Slavonije tako saznajemo kako su njegovi svakodnevni izlasci u obližnji

---

⁹ Vidi npr. i „Život u doba pandemije: Dom za starije i nemoćne osobe ‘Sveta Ana’“.

park postali „kao fatamorgana izgubljenome u pustinji, samo što je u njegovu slučaju to divno mjesto bilo tu, stvarno, ispred njega, ali ipak nedostupno“. U tjeskobnoj, neizvjesnoj situaciji izazvanoj pandemijom i mjerama zaštite u domu odnosno ukidanju posjeta i izlazaka, preostalo mu je tek, kako se naglašava u prilogu, „gledati s prozora i sanjariti o tome kako bi sad šetao na svježem zraku, slušao cvrkut ptica, čutio neki poseban mir, gledao buđenje prirode sa svoje omiljene klupice“, te maštati o tome kako će i on jednom „sjesti i popiti kavu na đakovačkom korzu, mahnuti svojim bivšim učenicima, razmijeniti s njima pokoju riječ“ (Patković et al. 2020).

Teškoća suočavanja s prostornom blizinom ljudi i sadržaja koji su korisnicima domova do nedavno bili dio svakodnevnog iskustva a odjednom su postali nedostupni, te izražavanje težnje za slobodom javljaju se i u drugim kazivanjima, primjerice:

„Nije bilo šanse izići, ni do trafike koja je jako blizu, preko praga doma nigdje. Mene je to ubijalo do kraja. Bilo je pitanje života ili smrti prosto da vam kažem. Nisam mogla podnijeti tu torturu koja je trajala već šest mjeseci, što se mene tiče već sedam [...] Neki govore može se izdržati, može da, 15 ili 30 dana, dva mjeseca uvrh glave, ali sve dalje od toga nije normalno. Biti zatvoren u četiri zida i kroz prozor gledati more, druge ljude, to je jedna nenormalna situacija [...] Ja sam dobila fobiju od zaključavanja“ (Mihaljević 2020a).

Da pojedini korisnici nisu mogli podnijeti izoliranost od vanjskoga svijeta čak ni u situaciji kada im je bilo omogućeno kretanje u krugu doma te su kršili „propis“ o isključivom kretanju u za to predviđenom prostoru, zbog čega su uvedena još stroža ograničenja za sve korisnike tih domova, svjedoči sljedeći iskaz:

„Mogli smo pola sata šetati oko doma, ali neki su izlazili do Mihaljevca, do kioska, pa su nam skratili taj izlazak na 20 minuta. Zapišu svakog tko izađe i gledaju na kameru, ako te ne vide, trče i traže te. Teško je živjeti tako. Čuvaju nas, da, i hvala im na tome, ali...“ (Kovačević Barišić 2020).

Iz njezinih riječi očituje se težina nošenja s osjećajem neslobode, to jest stalne kontrole (zapisivanje onih koji izlaze, praćenje kamerom, „privođenje“ prijestupnika i sl.) i nadzora drugih ljudi nad njihovim životima.

Sličan događaj odnosno snažan osjećaj ukidanja slobode usjekao se i u sjećanje korisnice jednog zagrebačkog doma. Prisjećajući se u jesen 2020. godine – kada su brojke zaraženih, nakon djelomičnog pada u ljetnim mjesecima, ponovno počele rasti – događanja koja su obilježila proljeće, strahovala je oko toga hoće li se ponoviti situacija s ograničenjem kretanja kakva je bila aktualna u to doba. Nakon što su korisnicima tada bili zabranjeni izlasci, kako navodi gospođa, neki od njih „to nisu mogli prihvatiti, pa su čak preskakali ogradu da dođu do svojih“. Zbog toga im je prostor kretanja bio dodatno sužen i radijus kretanja označen – žicom. „Razapeta žica je dijelila nas od svega što je vani. Sloboda je bila potpuno ograničena. To je nešto što vas guši“, istaknula je ta korisnica doma dodavši kako je spremna nositi se sa strogim mjerama u domu, no bez žice: „Sve je u redu samo da nam ne ograde

radijus kretanja žicom kao što je bilo u ožujku. To jednostavno ne bih mogla ponovno podnijeti“ (Patković et al. 2020). Iskustvo života u kojemu je čovjekov radijus kretanja određen žicom nedvojbeno potkopava osjećaj ljudskog dostojanstva. Potvrđuje to donekle i izjava korisnice jednog splitskog doma kojom predmnijeva način udovoljavanja zahtjevima štitenika za izlaskom u onim domovima u kojima je izlazak iz doma do ljeta 2020. godine bio potpuno onemogućen:

„Ja već znam, Stožer¹⁰ će zamuljati da se bakice vode u šetnjicu uz ulicu na 15 minuta, kažu da će dopustiti izlaske samo ako dom ima park. U našem dvorištu, to je kaskadna zgrada, a takvo je i dvorište. Dio terase je ravan, ali su onda stepenice, skučeno je, nije to za mene. Još željezna vrata s jedne i s druge strane. Gore je nego u zatvoru. Radije bih bila u pravom zatvoru, tamo imate vrijeme za šetnju, imate i zatvore otvorenog tipa gdje ljudi vikendom idu kući“ (Mihaljević 2020b).

Pomalo ironičan prizvuk (stožer će zamuljati; bakice; šetnjicu) ove izjave, u čijem se završnom dijelu zatvor, pomalo oksimoronski, javlja kao mjesto koje je u odnosu na dom prihvatljivije za život stoga što poštuje pravo čovjeka na kretanje i susret s obitelji („imate vrijeme za šetnju“, „ljudi vikendom idu kući“), moguće je razumjeti kao kritiku općeg odnosa prema korisnicima domova za starije i nemoćne u doba pandemije, gdje je briga o mjerama nadvladala brigu o čovjeku. Slično se viđenje razaznaje i iz izjave još jedne korisnice doma čiji su štitenici u trenutku pisanja priloga u domu bili „zatočeni“ punih stotinu i dvadeset dana:

„Živimo kao da ne postojimo. Kao da nas nema. A živi zaključani. Nitko nam se ne obraća niti koga susrećemo. Ja više ne znam kako dalje. Poludit, puknit i to je to...“ (Goreta 2020).

Iz izjave se može primijetiti da gospođa bivanje/postojanje odnosno život sâm poistovjećuje sa slobodom (ne-zaključanošću) koja podrazumijeva i susretanje drugih ljudi i komunikaciju s njima. Taj osjećaj u nastavku ona apostrofira riječima:

„Pa kud ovo vodi, umrit ćemo od ljuta jada, a ne od korone“ (Goreta 2020).

U „ljutome jadu“ iz prethodne izjave akumuliran je čitav njezin aktualni život: zaključanost, nemogućnost susretanja obitelji i prijatelja, nemogućnost izlaska iz doma, njezina „nevidljivost“ („kao da nas nema“, „nitko nam se ne obraća“), nemogućnost obavljanja svih onih stvari koje su njezinom životu davale dnevni ritam i činile ga smislenim itd. Taj se „ljuti jad“ svakodnevno hrani njezinim iznimno skučenim prostorom suočavanja s vanjskim svijetom, kojemu silno teži, jer „tek kad pogleda preko prozora uhvati je očaj. Ulicom se šetaju ljudi, odlaze u kupovinu, na kupanje. I promet je sasvim uobičajen“ (Goreta 2020). Na to se, kako to navodi autorica priloga, svodi susret ove gospođe s vanjskim svijetom: na pogled kroz prozor kao podsjetnik na život kakav bi i njezin trebao biti. Umjesto šetnje, kupovine i

---

¹⁰ Riječ je o Stožeru civilne zaštite, kojega je 20. 02. 2020. osnovala Vlada Republike Hrvatske kao središnje tijelo za koordinaciju svih službi koje djeluju na sprečavanju širenja zaraze koronavirusom.

odlaska na kupanje mora se zadovoljiti činjenicom da iz vanjskog svijeta ipak uspijeva pribaviti najosnovnije potreštine:

„Konopcem do svog kata u stambenom dijelu doma podiže vrećicu sa spizom i lijekovima, a njime u suprotnom smjeru šalje račune, bankovne kartice i pinove kojima je do jučer samostalno baratala“ (Goreta 2020).

I dok spomenuta gospođa, unatoč svemu, može biti zadovoljna jer ipak ima osobu iz vanjskog svijeta koja je može snabdjeti onim što joj je potrebno, neki korisnici domova nisu u takvoj situaciji što bitno utječe na kvalitetu njihova života. Vidljivo je to, primjerice, iz zamolbe koju je stanar jednog doma uputio novinaru, brinući o tome da će se uskoro naći u situaciji da neće moći koristiti mobitel, koji je u situaciji izoliranosti od vanjskoga svijeta nesumnjivo iznimno bitan:

„Mogu li vas nešto zamoliti? Nazovite ove naše teleoperatere i recite im da nisam platio račune šest mjeseci jer ne mogu van iz doma. Sad me strah da će mi iskopčati mobitel i internet“ (Patković et al. 2020).

Slično se može prepoznati i iz strahovanja jedne gospođe da će joj, uz sve tegobe s kojima se nosi uslijed strogih mjera zaštite u domu biti onemogućeno i ono malo zabave koju dobiva prateći televizijski program:

„Je l' znaju da 27. listopada prestaje digitalna televizija, HD dolazi, a u domu nitko nema televizor mlađi od tri godine i svi će ostati bez televizijskog programa?! Trebali bismo otići u grad kupiti si taj dodatak za TV, Evo ili neki drugi, ali ne smijemo!“ (Kovačević Barišić 2020).

Osim što su ograničenja do kojih su dovele mjere preveniranja zaraze u domovima za stare i nemoćne snažno utjecala na psihičko zdravlje korisnika tih institucija – što je vidljivo iz prethodno navedenih kazivanja – zabrana izlaska iz doma, odnosno vrlo ograničena mogućnost kretanja, pogubno je djelovala i na njihovo fizičko zdravlje, čemu svjedoče sljedeće izjave:

„Ne znam više hodati. Mišići su mi atrofirali. Nemam osjećaj Zagreba, strane svijeta“ (Patković et al. 2020).

„Ovo ljeto mi je propalo, imunitet je otišao, naravno fizička snaga još više. Sad će proći još mjeseci da se oporavim do nekog stanja kakva sam bila prije [...] Ja sam pokušala dok je bila ona vrućina u sedmom i osmom mjesecu dobiti dozvolu da me puste na kupanje barem zbog terapije da mogu otići na more malo, međutim to nikako nisu htjeli pa sam odlučila otići“ (Mihaljević 2020a).

Zdravstveni su problemi, uz sveprisutni osjećaj izoliranosti, neke korisnike domova potaknuli da privremeno, dok se ne smiri situacija s pandemijom i domski propisi ublaže, napuste dom i smjeste se kod rodbine i skrbnika ili unajme apartman, kao što je to bio slučaj kod korisnice iz netom navedene izjave. Svi oni su bili obavezni nastaviti plaćati troškove smještaja u domu, premda tamo nisu stanovali, kako bi ih njihovo mjesto dočekalo kad se odluče vratiti:

„Ми смо преселили из дома prije 15-ак дана. Изнајмили смо један апартман у Сплиту и изложили се дуплим трошковима, и даље плаћамо дом да не изгубимо мјесто [...] само зато да би били у једнакоправном положају као и други грађани ове земље“ (Михалјевић 2020а).

Слиједом тога, развидно је да се мјере заштите од заразе коронавирусом на неке кориснике домова нису одразиле искључиво у сфери психичког и физичког здравља већ и на финансијску страну њихових живота, која је и иначе изнимно скромна.¹¹

Drugosti (umjesto zaključka)

Iskustva korisnika domova za starije i nemoćne koja su iznesena na prethodnim stranicama jasno upućuju na to da ta grupa ljudi zaista jest ona najviše pogođena aktualnom pandemijom. Ta se pogođenost kod njih manifestirala gotovo potpunom fizičkom i socijalnom izoliranošću od ostatka svijeta što donekle potvrđuje tezu da danas svjedočimo postojanju dviju kontradiktornih realnosti koje su simultano točne: jedne u kojoj se potvrđuje da prihvaćeni načini preveniranja zaraze – među kojima središnje mjesto zauzima izbjegavanje odnosno minimaliziranje kontakta među ljudima – predstavljaju djelotvoran način otpora širenju epidemije, te druge u kojoj je bjelodano da primjena tih metoda istodobno izaziva patnju te erodira fizičko i mentalno zdravlje ljudi, naročito onih starijih (Aronson 2020). Kada je riječ o ljudima smještenima u domove za starije i nemoćne, takve su posljedice primjene mehanizama zaštite još izraženije. Drugačije govoreći, život pod novouvedenim, pandemijskim mjerama učinio je korisnike tih institucija Drugima ne samo u odnosu na veći dio ostalih građana – kao što je to, vezano za stare ljude, apostrofirano u prvome dijelu članka – nego i u odnosu na značajan dio pripadnika upravo te kategorije: starih ljudi. Naime, dok su za stare ljude koji žive u obiteljima odnosno privatnim kućanstvima mjere zaštite predstavljale preporuku a ne obvezu te su, kao i ostali građani – među kojima su, važno je podsjetiti, i zaposlenici domova za starije i nemoćne – imali slobodu samostalno procjenjivati štete i koristi od određenih aktivnosti u koje se upuštaju, korisnici domova tu slobodu nisu imali. Podvojenost položaja starih ljudi smještenih u domovima i onih koji ne stanuju u takvim institucijama, koju je iznjedrila pandemija, osvijestili su i neki od korisnika tih institucija te su zbog toga, razumljivo, iskazivali negodovanje:

„Vani ima mnogo više starijih ljudi nego u domovima i nisu zatvoreni. Moja gimnazijska prijateljica živi vani, normalno ode u Lidl, na plac, kupi kaj joj treba. Nema zabrane“ (Kovačević Barišić 2020).

„Građani RH, stariji od 65 godina, žive slobodno kao i drugi u svojim stanovima. U zgradama koriste isti ulaz (dizalo) i hodnik pri dolasku do svog stana. Pada li ikome na pamet da sve starije od 65 godina ZAKLJUČA u stanove, kako ne bi izlazili izvan zgrade pa donijeli virus ostalim stanarima? Naravno, ne, jer to bi bilo suludo“ (Mihaljević 2020b).

---

¹¹ Prosječna mirovina u Hrvatskoj ostvarena prema Zakonu o mirovinskom osiguranju iznosila je u 2019. godini 2 507,03 kuna („Hrvatska u brojkama“ 2020, 35).

U prethodnoj je izjavi do krajnjih granica ogoljen proces različitog poimanja starih ljudi u doba pandemije u Hrvatskoj. Pojednostavljeno govoreći, dok se od starih ljudi općenito očekivalo da budu odgovorni i brinu o vlastitom zdravlju i zdravlju drugih ljudi, stroge mjere uvedene u domove za starije i nemoćne sugeriraju da postoji sumnja u sposobnost korisnika tih institucija da se ponašaju na odgovoran način i pridržavaju propisanih mjera zaštite koji vrijede za ostatak populacije.

Baš kao što se u kritici ageističnog diskursa, kojim je tijekom pandemije koronavirusa zaognut sustav brige o ranjivim skupinama, isticao problem kriterija životne dobi za ugroženost i ranjivost, odnosno neuzimanje drugih parametara u određivanju ugroženosti (npr. medicinskih kriterija; v. Previtali, Allen & Varlamova 2020; Meisner 2021) tako se i u kontekstu primjene mjera zaštite u domovima za starije korisnike tih institucija poimalo kao homogenu grupu ugroženih ljudi koji ne mogu samostalno brinuti o vlastitoj sigurnosti u doba epidemije. Slijedom navedenog, teško je oteti se zaključku da su korisnici domova za stare i nemoćne doživjeli dvostruku diskriminaciju, s jedne strane kao (uglavnom) pripadnici grupe ljudi starijih od 65, a s druge kao oni čije je zdravstveno stanje takvo da sugerira da nisu u stanju pridržavati se mjera zaštite na način na koji to čine ostali građani, pa tako i oni stari, u odnosu na koje su štićenici domova „slabiji“, „rizičniji“ i „ugroženiji“ (Søraa et al. 2020). Da su neki od korisnika domova svjesni te homogenizacije i još jedne razine diskriminacije, kao i potrebe uvođenja dodatnih kriterija odnosno individualiziranog pristupa korisnicima u kontekstu određivanja „ugroženosti“, ali i sposobnosti pridržavanja mjera, svjedoče sljedeće izjave:

„Nisu htjeli uzeti u obzir da smo mi ponajprije zbog invalidnosti došli u dom, zbog fizičke invalidnosti, a ne zbog demencije ili staračke nemoći“ (Mihaljević 2020a).

„Suvisla sam i sposobna pridržavati se mjera i ponašati odgovorno prema sebi i drugima, nikad kažnjavana. Manja je mogućnost da se zarazim, jer su i moje fizičke aktivnosti i kontakti manji“ (Mihaljević 2020b).

Isticanje svijesti o opasnosti od zaraze kao i spremnosti na odgovorno ponašanje, što se javlja kao neki podtekst u prethodnoj izjavi, potaknuli su gospođu iz spomenute izjave da apelira na nadležne da joj dozvole da samostalno brine za svoj život, čime je nesumnjivo iznijela i mišljenje mnogih drugih korisnika domova za starije koji vape za povratkom dostojanstva i autonomije vlastitih života:

„I danas, nakon svih napora u životu, nakon rada i ‘uživanja’ minimalne invalidske mirovine meni oduzimate i ono malo što mogu, ugroživši mi zdravlje i život [...] Oduzimaju mi se zadnji dani (ili godine) života, zašto? Po stotinu puta se pitam zašto na ovakav način? Mogu potpisati izjavu kojom prihvaćam odgovornost za svoje ponašanje [...]

„Želim nastaviti ‘plesati’ život s virusom, jer ovo sada nije život već ugrožavanje istog. Ne možete me držati pod ključem do pronalaska

cjepiva, pod izlikom čuvanja života i zdravlja. To bi značilo da ste mi izrekli smrtnu presudu [...]

„Molim samo da se moj život meni pusti u ruke, ako ja smatram da ovaj zatvor nije život vrijedan čovjeka – zašto mi ne daju taj komadić odgovornosti?“ (Mihaljević 2020b).

Posljednje izjave ciljaju u središte problema koji su iznjedrile stroge mjere zaštite od zaraze koronavirusom u domovima za starije i nemoćne u Hrvatskoj. Unatoč, kako je već ranije navedeno, nesumnjivo najboljim namjerama da se učini što je moguće više kako bi se zaštitili životi štićenika domova – koji su, kako statistika svjedoči, zbog dobi, često pridruženih bolesti i života u kolektivu, uistinu bili česte žrtve pandemije (WHO 2020d) – evidentno je da stroge mjere prevencije zaraze zrcale ageistično poimanje korisnika tih institucija u kojemu su oni svedeni na pasivne primatelje pomoći, to jest na tijela kojima treba pomoći kako bi se održala na životu (Fernandes 2020). Ta tijela, međutim, imaju različita imena i prezimena, različite životne povijesti i iskustva (koja bi, možebitno, bila korisna i u osmišljavanju kvalitetnih ali čovjeku naklonjenijih mjera zaštite), različite medicinske kartone, različite izvore sreće i tuge itd. Slijedom toga, pristup zaštiti od zaraze koji se provodi kroz čovjekovo otuđenje (Cohen 2020) i koji sobom nosi depersonalizaciju, odnosno tretiranje štićenika domova za starije i nemoćne kao homogene, stare, bolesne i životno ugrožene skupine ljudi, dovodi ne samo do narušavanja njihova psihičkog i fizičkog zdravlja već i njihovih temeljnih ljudskih prava, kao što su dostojanstvo, sloboda i jednakost.

Literatura

- Ayalon, Liat & Clemens Tesch-Römer. 2018a. “Introduction to the Section: Ageism – Concept and Origins”. In *Contemporary Perspectives on Ageism*, eds. Liat Ayalon & Clemens Tesch-Römer, 1–10. Cham: Springer.
- Ayalon, Liat & Clemens Tesch-Römer, eds. 2018b. *Contemporary Perspectives on Ageism*. Cham: Springer.
- Buffel, Tine, Patty Doran, Camilla Lewis, Chris Phillipson & Sophie Yarker. 2020. “Covid-19: Bringing the social back in”. *Somatosphere*. <http://somatosphere.net/2020/covid-19-bringing-the-social-back-in.html/> (pristupljeno 01. 03. 2021).
- Butler, Robert N. 1980. “Ageism: A Foreword”. *Journal of Social Issues* 36 (2): 8–11.
- Caduff, Carlo. 2020. “What Went Wrong: Corona and the World after the Full Stop”. *Medical Anthropology Quarterly* 34 (4): 467–487. <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/maq.12599> (pristupljeno 09. 03. 2021). DOI: 10.1111/maq.12599.
- Cary, Lindsey A., Alison L. Chasteen & Jessica Remedios. 2017. “The Ambivalent Ageism Scale: Developing and Validating a Scale to Measure Benevolent and Hostile Ageism”. *Gerontologist* 57 (2): e27–e36.

- <https://academic.oup.com/gerontologist/article/57/2/e27/2632136>
(pristupljeno 12. 03. 2021). DOI:10.1093/geront/gnw118.
- Cesari, Matteo & Marco Proietti. 2020. “COVID-19 in Italy: Ageism and Decision Making in a Pandemic”. *Journal of the American Medical Directors Association* 21 (5): 576–577.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7118618/> (pristupljeno 12. 04. 2021). DOI: 10.1016/j.jamda.2020.03.025.
- Cohen, Lawrence. 2020. “The Culling: Pandemic, Gerocide, Generational Affect”. *Medical Anthropology Quarterly* 34 (4): 542–560.
<https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/maq.12627>
(pristupljeno 08. 04. 2021). DOI: 10.1111/maq.12627
- Fernandes, Adalberto. 2020. “Older peoples' sacrifice during COVID-19 pandemic”. *Working with older people* 24 (4): 265–268. DOI: 10.1108/WWOP-07-2020-0035.
- Kivi, Marie, Isabelle Hansson & Pär Bjälkebring. 2020. “Up and About: Older Adults' Well-being During the COVID-19 Pandemic in a Swedish Longitudinal Study”. *The Journals of Gerontology: Series B* 76 (2): e4–e9.
<https://academic.oup.com/psychsocgerontology/article/76/2/e4/5864890>
(pristupljeno 06. 05. 2021). DOI:10.1093/geronb/gbaa084.
- Knežević, Bojana & Branko Kolarić. 2016. „Ageizam i preventivne aktivnosti u Europi“. *Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskog liječničkog zbora* 138 (Suplement 2): 90–91.
- Lamb, Sarah, Ji Chen, Claire Ogden, Tirtza Schramm & Lin Xinbei. 2020. “On Vulnerability, Resilience, and Age: Older Americans Reflect on the Pandemic”. *Somatosphere*. <http://somatosphere.net/2020/vulnerability-resilience-age.html/> (pristupljeno 05. 02. 2021).
- Meisner, Brad A. 2021. “Are You OK, Boomer? Intensification of Ageism and Intergenerational Tensions on Social Media Amid COVID-19”. *Leisure Sciences* 43 (1–2): 56–61. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01490400.2020.1773983?needAccess=true> (pristupljeno 07. 02. 2021). DOI: 10.1080/01490400.2020.1773983
- Meng, Hui, Yang Xu, Jiali Dai, Yang Zhang, Baogeng Liu & Haibo Yang. 2020. “Analyze the psychological impact of COVID-19 among the elderly population in China and make corresponding suggestions”. *Psychiatry Research* 289: 112983. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7151427/>
(pristupljeno 09. 02. 2021). DOI: 10.1016/j.psychres.2020.112983.
- Morrow-Howell, Nancy, Natalie Galucia & Emma Swinford. 2020. “Recovering from the COVID-19 Pandemic: A Focus on Older Adults”. *Journal of Aging & Social Policy* 32 (4–5): 526–535.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08959420.2020.1759758>
(pristupljeno 11. 02. 2021). DOI: 10.1080/08959420.2020.1759758.

- Nelson, T. D. 2007. "Ageism and Discrimination". In *Encyclopedia of Gerontology*, ed. James E. Birren, 57–64. Amsterdam, Boston: Academic Press.
- Previtali, Federica, Laura D. Allen & Maria Varlamova. 2020. "Not Only Virus Spread: The Diffusion of Ageism during the Outbreak of Covid-19". *Journal of Aging & Social Policy* 32 (4–5): 506–514.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08959420.2020.1772002>
(pristupljeno 11. 02. 2021). DOI: 10.1080/08959420.2020.1772002
- Perišin, Tena & Valentina Kufirin. 2009. „Ageizam u televizijskom mediju na primjeru središnjih informativnih emisija HRT-a, RTL-a i NOVE TV“. *Ljetopis socijalnog rada* 16 (1): 29–50.
- Søraa, Roger Andre, Federico Manzi, Mark W. Kharas, Antonella Marchetti, Davide Massaro, Giuseppe Riva & Artur J. Serrano. 2020. "Othering and Deprioritizing Older Adults' Lives: Ageist Discourses During the COVID-19 Pandemic". *Europe's Journal of Psychology* 16 (4): 532–541.
<https://doi.org/10.5964/ejop.v16i4.4127> (pristupljeno 23. 02. 2021).
- Vale, Michael, Jennifer Tehan Stanley, Michelle L. Houston, Anthony A. Villalba & Jennifer R. Turner. 2020. "Ageism and Behavior Change During a Health Pandemic: A Preregistered Study". *Frontiers in Psychology* 11: 587911.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.587911> (pristupljeno 23. 05. 2021).
- Visintin, Emilio Paolo. 2020. "Contact with older people, ageism, and containment behaviours during the COVID-19 pandemic". *Journal of Community & Applied Social Psychology* 31 (3): 315–325.
<https://doi.org/10.1002/casp.2504> (pristupljeno 23. 05. 2021).
- Zovko, Anita & Jelena Vukobratović. 2017. „Percepcija starenja i društveno-medijaska slika o starima“. *Andragoške studije* 1: 111–124.

Izvori

- Aronson, Louise. 2020. "Opinion: For Older People, Despair, as Well as Covid-19, Is Costing Lives". *The New York Times*, 8. lipanj.
<https://www.nytimes.com/2020/06/08/opinion/coronavirus-elderly-suicide.html> (pristupljeno 03. 02. 2021).
- Budimir, Milena. 2020. „Ravnatelj KBC-a pojasnio kakva je procedura u slučaju zaraženih korisnika splitskog Doma za starije i nemoćne“. *Slobodna Dalmacija*, 7. travanj.
<https://slobodnadalmacija.hr/split/deset-sticenika-splitskog-doma-za-starije-i-nemocne-pozitivno-na-koronavirus-ravnatelj-kbc-a-pojasnio-kakva-je-procedura-u-ovom-slucaju-1014781> (pristupljeno 08. 02. 2021).
- „Hrvatska u brojkama“. 2020. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/CroInFig/croinfig_2020.pdf (pristupljeno 29. 04. 2021).

- Filipović, Juraj. 2020a. „Tko skriva propust u Splitu? Djelatnica doma zvala je epidemiologe još prije 11 dana“. *Večernji list*, 8. travanj. <https://www.vecernji.hr/vijesti/medicinska-sestra-iz-splitskog-doma-zvala-je-epidemiologe-prije-11-dana-oglusili-su-se-1392880> (pristupljeno 08. 02. 2021).
- Filipović, Juraj. 2020b. „Vapaj Splićanke čiji se muž nalazi u domu: 'Testirajte sve štíćenike, oni ne mogu izdržati koronu'“. *Večernji list*, 8. travanj. <https://www.vecernji.hr/vijesti/vapaj-splicanke-ciji-se-muz-nalazi-u-domu-testirajte-svih-oni-ne-mogu-izdrzati-koronu-1392853> (pristupljeno 02. 03. 2021).
- Frlan Gašparović, Irena. 2020. „Slučajevi iz pet zemalja pokazuju kakve tragične posljedice može imati širenje zaraze u staračkim domovima“. *Telegram*, 9. travanj. <https://www.telegram.hr/zivot/slucajevi-iz-pet-zemalja-pokazuju-kakve-tragicne-posljedice-moze-imati-sirenje-zaraze-u-starackim-domovima/> (pristupljeno 16. 03. 2021).
- Goreta, Mirela. 2020. „‘Dosta nam je!’ Potresna reportaža iz Doma u Vukovarskoj: ‘Znate li kako izgleda život ovdje!? Poludjet ćemo...’“. *Jutarnji list*, 23. travanj. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/potresna-reportaza-iz-doma-u-vukovarskoj-znate-li-kako-izgleda-zivot-ovdje-poludjet-emo-15009792> (pristupljeno 21. 01. 2021).
- HZJZ. 2020. „Upute za sprečavanje i suzbijanje epidemije COVID-19 u domovima za starije osobe i drugim ustanovama u sustavu socijalne skrbi“. https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Protokol_za_domove_27_03_2020-1.pdf (pristupljeno 09. 02. 2021).
- Jureško, Goranka. 2020. „Svih 49 štíćenika ima simptome’ Beroš na presici u Splitu najavio kazne za odgovorne: ‘Da, ako se ustanovi da je bilo propusta’“. *Jutarnji list*, 8. travanj. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/svih-49-sticenika-ima-simptome-beros-na-presici-u-splitu-najavio-kazne-za-odgovorne-da-ako-se-ustanovi-da-je-bilo-propusta-10183414> (pristupljeno 21. 02. 2021).
- Kovačević Barišić, Romana. 2020. „Pobuna u domovima za starije: ‘Na aparat po kavu i odmah u sobu. Pa zar je to život?’“. *Večernji list*, 20. srpanj. <https://www.vecernji.hr/vijesti/pobuna-u-domovima-za-starije-na-aparat-po-kavu-i-odmah-u-sobu-pa-zar-je-to-zivot-1418296> (pristupljeno 27. 01. 2021).
- Luzar, Ivan. 2020. „Što se događa u Španjolskoj? Zaposlenici domova za umirovljenike bježe i starce ostavljaju same, neki su umrli“. *Telegram*, 24. ožujak. <https://www.telegram.hr/zivot/sto-se-dogada-u-spanjolskoj-zaposlenici-domova-za-umirovljenike-bjeze-i-starce-ostavljaju-same-neki-su-umrli/> (pristupljeno 18. 02. 2021).

- Mihaljević, Josip. 2020a. „Pretužno: Stariji zbog Stožera i mjera sele iz domova, ali i dalje plaćaju sobe da ne izgube mjesto“.
<https://www.mirovina.hr/price/pretužno-korisnici-domova-zbog-mjera-napustaju-domove-ali-placaju-sobu-u-domu-da-ne-izgube-mjesto/>
(pristupljeno 07. 02. 2021).
- Mihaljević, Josip. 2020b. „Ispovijest umirovljenice iz doma: Preklinjem vas, nemojte me više ni dana čuvati na ovakav način!“.
<https://www.mirovina.hr/price/ispovijest-umirovljenice-iz-doma-preklinjem-vas-nemojte-me-vise-ni-dana-cuvati-na-ovakav-nacin/>
(pristupljeno 07. 02. 2021).
- Patković, Nikola, Barbara Ban, Lada Novak Starčević, Višnja Gotal, Dijana Turić, Mario Pušić & Luka Benčić. 2020. „Potresne priče iz Domova za starije i nemoćne: ‘Naš prozor je naš svijet. Fale nam naši najbliži’“. *Jutarnji list*, 8. studeni.
<https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/potresne-price-iz-domova-za-starije-i-nemocne-nas-prozor-je-nas-svijet-fale-nam-nasi-najblizi-15004190> (pristupljeno 23. 01. 2021).
- “Strengthening Older People’s Rights: Towards a UN Convention”.
<https://social.un.org/ageing-working-group/documents/Coalition%20to%20Strengthen%20the%20Rights%20of%20Older%20People.pdf> (pristupljeno 07. 04. 2021).
- Švarc, Petra. 2020. „Domovi za starije u doba korone – disciplina, briga i optimizam za kvalitetniji život“.
<https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2020/11/domovi-za-starije-u-doba-korone-disciplina-briga-i-optimizam-za-kvalitetniji-zivot/> (pristupljeno 08. 02. 2021).
- Turčin, Kristina. 2020. „U tijeku evakuacija doma za starije i nemoćne u Splitu. Beroš: ‘Koronavirus se pojavio na drugom katu, za sada imamo desetak pozitivnih štićenika’“. *Jutarnji list*, 7. travanj.
<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-tijeku-evakuacija-doma-za-starije-i-nemocne-u-splitu-beros-koronavirus-se-pojavio-na-drugom-katu-za-sada-imamo-desetak-pozitivnih-sticenika-10182949> (pristupljeno 08. 02. 2021).
- WHO. 2020a. “Older people are at highest risk from COVID-19, but all must act to prevent community spread”.
<https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/statements/statement-older-people-are-at-highest-risk-from-covid-19%2c-but-all-must-act-to-prevent-community-spread>
(pristupljeno 14. 03. 2021).
- WHO. 2020b. “Coronavirus disease (COVID-19): Risks and safety for older people”.
<https://www.who.int/news-room/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19-risks-and-safety-for-older-people> (pristupljeno 28. 04. 2021).

- WHO. 2020c. “Guidance on COVID-19 for the care of older people and people living in long-term care facilities, other nonacute care facilities and home care”. <https://iris.wpro.who.int/bitstream/handle/10665.1/14500/COVID-19-emergency-guidance-ageing-eng.pdf> (pristupljeno 21. 04. 2021).
- WHO. 2020d. “Statement – Invest in the overlooked and unsung: build sustainable people-centred long-term care in the wake of COVID-19”. <https://www.euro.who.int/en/media-centre/sections/statements/2020/state-ment-invest-in-the-overlooked-and-unsung-build-sustainable-people-centred-long-term-care-in-the-wake-of-covid-19> (pristupljeno 08. 03. 2021).
- “WHO proglasio pandemiju zbog koronavirusa: 'Mi smo u ovome da zajedno’”. <https://vijesti.hrt.hr/svijet/who-proglasio-pandemiju-zbog-koronavirusa-mi-smo-u-ovome-da-zajedno-843411> (pristupljeno 29. 03. 2021).
- „Život u doba pandemije: Dom za starije i nemoćne osobe ‘Sveta Ana’“. <https://www.youtube.com/watch?v=SMTm3Qtby5k>; <https://www.dw.com/hr/stara%C4%8Dki-domovi-ili-zatvori/av-55661751> (pristupljeno 08. 02. 2021).

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Марина Мандић

Етнографски институт САНУ, Београд
marina.mandic@ei.sanu.ac.rs

Вирална апокалипса: дискурси ширења и заустављања епидемије на примеру филмских наратива о зомбијима*

Полазећи са становишта према којем популарна култура врши метафоричку нарацију савременог друштва, рад анализира начине на које се елементи зомбијевског наратива употребљавају као репрезентација инфективних обољења, односно друштвених и институционалних дискурса повезаних са избијањем, ширењем и заустављањем епидемија. Наративи филмова са зомбијима уобличавају друштвене анксиозности поводом избијања инфективних агенаса путем дискурса епидемиолошке апокалипсе услед појаве неизлечивог вируса, чији развитак доводи до потенцијалног завршетка цивилизације.

Кључне речи: зомби, вирус, епидемија, популарна култура, ковид 19

Viral Apocalypse: Discourses of Spreading and Stopping Epidemic through the Example of Zombie Film Narrative

Based on the point of view that popular culture performs metaphorical narration of the contemporary society, this paper analyses the ways in which elements of zombie film narratives are used as a representation of infectious diseases, that is, representation of the social and institutional discourses associated with the occurrence, spreading and stopping of epidemics. The narratives of zombie films feature social anxieties regarding infectious agents through the discourse of epidemiological apocalypse, due to occurrence of an incurable virus, whose development results in the potential ending of the civilization.

Key words: zombie, virus, epidemics, popular culture, COVID-19

---

* Овај чланак је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200173. од 05. 02. 2021.

Увод

Друштвено окружење у ком живимо испуњено је мноштвом патогена и вируса, те упркос методама контроле и надзора, глобална заједница не успева увек да спречи појављивање и ширење инфективних агенса. Обољења имуна на терапију, периодично појављивање постојећих болести и откривање нових, значајно повећавају јавне бриге и страхове поводом инфекција у савременом, глобалном свету (Singer 2015, 13). Засновани како на епидемијама прошлости, тако и на аспектима данашњице, прожете терористичким претњама, деградацијом еколошке средине, откривањем и ширењем обољења високе стопе смртности, епидемиолошки дискурси су нераздвојиви од вишеструких дискурса глобалног друштва (социјалног, политичког, економског), посредовани различитим културолошким садржајима, попут медијског сензационалистичког извештавања или популарне културе. Унутар популарне културе, зомбији се конституишу као један од начина креирања метафора поводом ризика од глобалних пандемија, путем чега проналазимо и препознајемо елементе сопствених друштвених стварности, пандемијских страхова и упозорења на друштвене промене до којих може доћи у случају проширене заразе. Посматран као врста „измишљеног културног сећања“, зомбијевски наратив комбинујући алегоријска становишта са историјским или савременим околностима, врши подсећање на друштвене проблеме приликом избијања заразних болести, како би нагласио присутне претње и апокалиптичне страхове поводом будућности. Полазећи са становишта према којем популарна култура врши метафоричке репрезентације стварности, рад анализира начине на које се елементи филмских наратива о зомбијима употребљавају као репрезентација инфективних обољења, односно друштвених и институционалних метода повезаних са избијањем, ширењем и заустављањем инфективних обољења, примећених на примеру заустављања пандемије вируса ковид 19.

Вируси представљају претњу истовремено практичне и онтолошке природе: практичне, јер за разлику од бактерија излечивих антибиотцима, вируси су склони мутацијама и брзом преношењу; онтолошки, инфекција подразумева колонизацију људског генетског склопа и његово комбиновање са генетским склопом виралног, чиме се оспорава идентитетски статус човека (Waldby 1996, 1). Репликовањем путем освајања репродуктивних апарата ћелија људског ткива, вируси присиљавају људске ћелије ка производњи ванземаљских ћелија, односно, приморавају људски идентитет да активно учествује у сопственом заразном уништењу. Попут вируса, зомбији су лиминални ентитети који измештају наше идеје о границама живог и мртвог, преузимају тело особе коју нападају и преобраћају је у копију себе, ширећи се посредством уједа (Vint 2016, 124). Зомби се може одредити као реанимирана животна форма, односно „живи мртавац“, који настаје услед деловања виралног агенса, приликом чега долази до поновног оживљавања преминулог, односно до инфицирања здравих људских субјеката и њиховог преображења у зомбије. Зомбији се стапају са представама вируса, производећи један необични, неиздиференцирани вирални механизам, који показује снажне

способности модификације, како телесних карактеристика тако и социјалних особености погођене популације. Управо у томе почива значај вируса, како наводи Сингер, значај развоја и адаптације вируса не налази се само у биолошким карактеристикама, већ и у њиховом утицају на социјалне системе и демографију: како се повећава број људске популације на планети, повећава се и број тела која постају резервоари доступни за развитак болести, а људске интеракције постају кључни фактори ширења (Singer 2015, 106–107). Зомбији су метафоричка материјализација вируса, који производњу сопствених копија шири ван оквира индивидуалне телесности, преносећи је на телесност ширег друштвеног, доводећи до апокалиптичног завршетка индивидуалних субјеката и цивилизације и, напослетку, до настанка нових начина постојања – реанимираних лешева, смрти која манифестује облике живота.

Настанак савременог зомбија доводи се у везу са изласком филма *Ноћ живих мртваца* (1968), америчког режисера Џорџа А. Ромера. Зомбији се приликом анализе концептуализују као социјални тестамент, метафоричка манифестација културолошких и друштвених околности под којима су настали и употребљавани као средство друштвене критике и репрезентације, као слика вишеструких дискурса модерног времена са којима се суочавамо свакодневно, испуњени страховима и стрепњама поводом очувања сопствених идентитета и цивилизацијских особина у време великих друштвених промена. Зомбија, с тим у вези, можемо посматрати као културни артефакт, односно метафоричко средство путем којег се, наглашавањем визије о завршетку цивилизације, врши репродуковање друштвених стварности чији се ефекти и последице кроз призму филмског наратива посматрају као зомбификујући, дехуманизујући и апокалиптични: упоредо са метафорама о вирусима и епидемијама, зомбији критички указују и на неконтролисано ширење капитализма и конзумеризма, глобализацију, друштвене неједнакости засноване на класним, расним и родним основама, нестабилне друштвене односе и сукобе међу нацијама, тероризам, употребу биолошког наоружања, еколошке промене, губитак личног и социјалног идентитета и слично.

Појављивање и ширење вируса

У наративима филмова о зомбијима могу се препознати различити стадијуми појављивања и ширења епидемије, различите друштвене структуре и обрасци деловања, као и варијације у конципирању друштвеног окружења: епидемија може бити представљена у почетним или поодмаклим стадијумима, као локализована појава или пандемија, конципирана кроз временски период од неколико недеља до неколико година након појављивања вируса. Наративи путем којих се приказује појављивање вируса, указују на изненадне промене друштвених околности приликом избијања епидемије, реакције и начине суочавања са обољењем, како од стране грађанства тако и од стране државних, војних и медицинских институција, отелотворујући метафорички друштвене околности почетних стадијума епидемија стварности и наглашавајући неопходности организованог институционалног ангажовања

приликом заустављања епидемије. Један пример овакве врсте наратива јесте филм *Светски рат 3*, који пружа увид у институционалне методе спроведене приликом појављивања и заустављања зомбијевске пандемије. Оперативни тим Уједињених нација, оформљен је у циљу прикупљања информација ради утврђивања образаца преношења и откривања медицинске природе новог виралног обољења како би се омогућило заустављање болести. Праћењем глобалних трагова распрострањености заразе, метода заустављања и понашања зомбија, долази се до медицинског открића: зомбијевском вирусу је неопходан здрав организам како би се репродуковао, те се излагање другим високо инфективним, али излечивим обољењима разоткрива као тактика камуфлаже пред зомбијима, која човечанству обезбеђује борбене шансе у светском рату против зомбија.

Светски рат 3, заразу концептуализује унутар институционалног дискурса, односно као вирус који је неопходно препознати и зауставити медицинским протоколима, наглашавајући аспекте контролосања виралних обољења на глобалном нивоу, као и улогу различитих организација, попут Уједињених нација (УН) и Светске здравствене организације (СЗО), чије одговорности подразумевају и успостављање протокола у случају пандемијских околности. Наглашавајући виралне карактеристике зомбификације, односно утицај вируса приликом преображења, *Светски рат 3* учвршћује посматрање зомбија као медиализованог субјекта, односно као субјекта над којим је примењен процес медиализације, путем којег се феномени који нису од самог настанка медицинске природе третирају као медицински (Barnet & Кооупан 2016, 56). Процесом медиализације наглашава се метафоричка и употребна снага зомбија у сврхе исказивања забринутости и освешћивања јавности по питању инфективних обољења, што је искористио и маркетиншки тим Центра за контролу болести, када је 2011. године покренуо медијску кампању о важности развијања и спровођења различитих стратегија заштите у ванредним околностима, а коју је засновао на популарности зомбија. Кампања отпочета блогом „Припрема 101: Зомби Апокалипса“, комбиновала је хумористичке аспекте зомби-жанра са традиционалним саветима, чиме је посетиоцима обезбедила информације у погледу ангажовања и мобилисања расположивих сервиса приликом ванредних ситуација. Вође кампање истакле су значај зомбија као адекватног средства информисања по питању јавних здравствених политика, односно значај употребе популарних садржаја приликом пружања информација и едукације широке јавности (Kruvand & Silver 2013, 35–45).

Припремљеност на ванредне околности, информисаност, рана детекција и идентификација вируса неки су од есенцијалних елемената за успостављање контроле над ширењем инфективних болести које су се појавиле. Праћење вируса подразумева континуирану, систематизовану праксу сакупљања, анализирања и тумачења података, који се потом употребљавају како би се израдиле стратегије за спречавање епидемије (Lan et al. 2017, 3–4). Располагање откривеним подацима кључно је при мобилизацији ресурса, координацији званичних одговора и информисања јавности по

питању предузимања мера заштите. Од држава се очекује да обелодане остатку света информације поводом појављивања и ширења вируса унутар сопствених граница. Информације морају бити прослеђене здравственим агенцијама на регионалним нивоима, а потом дистрибуиране унутар различитих друштвених сектора – медијског, образовног, производног како би се обезбедиле неопходне мере заштите и спречило ширење дезинформација и панике (Barbour 2011, 40). У фебруару 2003. године, СЗО је примила информације о непознатој инфективној болести (SARS) која је усмртила неколико и заразила преко стотину људи у Кини за свега недељу дана, изазвала ширење панике и гласина о стотинама преминулих, покренула епидемијске припреме међу грађанством. Примљене информације биле су у складу са знацима које је СЗО приметила раније током зиме. Међутим, према интернационалним законима, ангажовање СЗО је било онемогућено све док Кина није поднела захтев – неколико месеци након што је обољење примећено, а за које време су информације о томе држане у тајности (Bellomo & Zelicoff 2005, 23). Имајући у виду визуелна отелотворења вируса, брзину преношења уједом и стопроцентну стопу преображења, зомбијевску епидемију је једноставно приметити у почетном стадијуму, али је није једноставно зауставити. У филму *Светски рат 3*, на основу рано примљених информација, Израел успоставља благовремене мере контроле: изградњу високих зидина, увођење ванредне ситуације и ангажовање војних снага. Међутим, рана упозорења не доводе до сузбијања епидемије, већ само до ублажавања њеног ширења. Напоследку, када зидови који окружују земљу попусте пред најездом зомбија, доказује се неефикасност традиционалних метода, односно наглашава се потреба за медицинским достигнућима.

Време избијања, озбиљност и утицај обољења не могу се са тачношћу предвидети. С друге стране, на основу образаца епидемија из прошлости, могу се начинити процене и припреме за будућност. Истраживачи неретко користе податке о епидемијама грипа из прошлости како би генерисали могући сценарио који се тиче бројности и утицаја обољења на систем здравствене заштите, инфраструктуру, економију, националну безбедност (Barbour 2011, 26–27). Оваква предвиђања се потом користе како би се израдили планови у вези са друштвеним последицама пандемије. Међутим, упркос континуираним посматрањима, детектовању болести или установљеним стратегијама, у дискурсу глобалног здравља је вишеструко доказано да је „свет глобално село“, те да се избијање и ширење виралних агената може догодити било где и било када. Имајући у виду транснационалне системе кретања, вирус се, упркос унапређеним медицинским знањима и технологијама, може проширити глобалном заједницом за свега неколико дана, посредством различитих фактора (Keefe & Zacher 2008, 43). Фактори који су одговорни за ширење болести изазвани су климатским, еколошким, агрикултурним и економским променама, микробном адаптацијом, социјалним понашањем, демографским променама, путовањима и трговином, технологијом и индустријом, сломовима мера јавног здравља (Morse 2001, 11–12).

Обрасци социјалног понашања који варирају од непосредног физичког контакта до размене телесних течности врше значајан утицај на распрострањеност болести. Институције јавног здравља спроводе снажне кампање са циљем промене понашања појединца, а у сврху спречавања ширења болести. Оне варирају од указивања на друштвено прихватљиво и неприхватљиво понашање, до едукације у погледу преношења болести и личне заштите, што се може уочити првенствено на примеру кампања против ширења ХИВ-а и других сексуално преносивих обољења. Зомбијевски наратив конципира ујед као основни начин преношења вируса, који, посредством ране на телу доспева у крвоток и инфицира жртву. Напоследку, преображена јединка истим методама преноси вирус даље. Понашања која се у филмском наративу спроводе приликом спречавања преношења заразе, сведена су на дистанцирање и физичко насиље према оболелима, приликом чега се наглашава природа стања болесних: они више нису људска бића, већ опасна чудовишта према којима је неопходно показати немилосрдност и непоколебљивост. Ширење зомбијевске заразе доводи до значајних друштвених промена које наводе преживеле на кретање и промену окружења, успостављање нових начина социјалног организовања, приликом чега долази до изложености зарази и низа опасних ситуација, те последично преношења заразе на ширу популацију. Ово се може сматрати демографским последицама, насталим приликом друштвених кретања и преокрета изазваног вирусом. Глобална покретљивост људи, животиња и добара, остварена путем транснационалних саобраћајних мрежа, промене економских услова, урбанизација – повећавају потенцијал ширења инфективних обољења са једног краја света на други, што је вишеструко примећено током историје: МЕРС је из Саудијске Арабије доспео у Јужну Кореју, ХИВ се посредством урбанизације пренео из руралних предела на ширу популацију Африке, а потом у Сједињене Америчке Државе и сл. (Morse 2001, 17–18). Научнофантастични и хорор наративи који приказују глобално преношење болести, наглашавају да су пандемије последица токова глобализације, односно оних друштвених пракси које уједињују системе појединачних држава унутар глобалног дискурса. Вирус у том процесу функционише као разарајућа сила, која умањује значај локалног, али и врши уједињење глобалног дискурса, суоченог са заједничким, виралним непријатељем (Mandić 2016, 423). У песимистичним конвенцијама зомбијевских наратива, када се вирус појави унутар шире популације, његово заустављање је практично немогуће – целокупна планета доспева у стадијум друштвеног и институционалног слома: слома система јавног здравља, система технологије, индустрије, потпуне промене аспеката друштвеног понашања који су сматрани свакодневним или нормалним пре појаве вируса. Стање зомбијевске апокалипсе се, с тим у вези, може схватити као општа ванредна ситуација, која се врло брзо успоставља као редовна и трајна у новом друштвеном поретку установљеном на темељима виралног.

Методe заустављања епидемије

Почетком 2020. године глобална заједница суочила се са присуством новог инфективног обољења, које је евоцирало сећања на не толико давну епидемију SARS-а, ставило светске институције пред нове изазове и довело целокупну планету у стање ванредних околности. Догађаји који су се одиграли у прошлости, дешавали су се поново пред очима читаве планете: патогени микроб, пренет са животињске врсте на људску, са једне локације проширио се на интернационалну заједницу трговинским и туристичким мрежама и изазвао политичке, социјалне, културне и економске поремећаје, откривши слабости и недостатке друштвених институција. Према Пишеву, Стајићу и Жикићу, стање изазвано појавом ковида 19 може се означити као критични догађај терминологијом усвојеном у антропологији. То се односи на догађаје без преседана, који изискују и обликују нове врсте повесног деловања, до тада непознатог у датом контексту. Критични догађаји служе као снажни вредносни и емотивни оријентир у културној когнитивности сваке средине и на основу њих се врши значењско одређивање према другим догађајима, како онима чији је повесни след довео до њих, тако и онима на које се гледа као на њихове последице. Оно што је погођено ковидом 19 у социокултурном смислу, јесте наша свакодневица, која стоји као референцијална тачка „нормалности“, када се говори о животу пре, за време и након стања заразе ковидом 19 (Pišev, Stajić & Žikić 2020, 950–951).

Сузбијање епидемија у прошлости показало је да комбиновање модерних медицинских средстава и традиционалних стратегија доводи до најефикаснијих резултата: обустављање еболе и SARS-а, успешни су примери ослањања на традиционалне стратегије јавног здравља, односно евалуацију оних за које се сумња да су преносиоци обољења, праћење њихових контаката, изолацију индивидуа које су дошле у контакт са вирусом, успостављање карантина, ограничавање кретања (Burlerson et al. 2020, 73–74). Транснационални, односно авионски саобраћај један је од најефикаснијих начина интернационалног преношења инфекције, те је ограничавање међународног кретања једна од првих глобално примењених мера приликом спречавања ширења ковида 19 (Dhole & Koley 2021, 203). Америка је ангажовала војне снаге приликом спровођења карантина, контроле путника и евакуације својих грађана из Вухана; Велика Британија појачала је контролу путника на централним аеродромима; Индија је своје границе затворила у потпуности и ставила забрану на свако интернационално кретање (Kavey & Kavey 2021, 344–345). Имајући у виду актуелну ситуацију поводом ковида 19, можемо закључити да примена ових мера није довела до заустављања пандемије: онда када је забрана путовања успостављена, а земље отишле у стадијум изолације, обољење је већ било глобално проширено.

Забрана напуштања заражених предела, обустављање кретања и препорука грађанима да остану у својим домовима, елементи су начина контролисања епидемије и у зомбијевским наративима. Међутим, у тренутку имплементације ових мера, инфекција је већ увелико превазишла

традиционалне методе заустављања: „Док су покушали да обезбеде град (Лондон) већ је било прекасно, инфекција је била свуда, војска је блокирала људе где год да крену, дан пре него што су телевизија и радио престали да емитују програм, инфекција је била у Паризу и Њујорку“ (28 дана касније). Забрана путовања, прекид саобраћајних токова и одсецање заражених предела, у зомби наративу, испостављају се не само као неуспешан начин контроле обољења већ доводе до ситуација које преживеле стављају у ризичне околности, односно повећавају могућности заражавања. Стога је евакуација из заражених предела следећи логични корак. Услед епидемије, животи оних који још нису преображени у зомбије постају дуготрајни миграторни процес, испуњен проблемима у вези са елементарним преживљавањем: потрага за безбедном животном средином, храном, оружјем, превозним средствима, другим преживелима. За успешно заустављање пандемије неопходно је благовремено реаговање, организована сарадња друштвених институција на свим нивоима, колико локално толико и глобално, грађанских, војних, државних и медицинских сектора. Како би се друштвеном опстанку пружила шанса, неопходно је да сви ови елементи буду функционални и поступају одговорно и ефикасно, међутим, гаранције никада не постоје. Природа вируса је непредвидива, а чак и када постоје мреже контроле, оне не гарантују заустављање епидемије. Како су у зомбијевским наративима сви сектори друштва изненадно онеспособљени услед појаве вируса, могућности за успостављање адекватних образаца контролисања обољења и усклађено, институционално деловање практично не постоје. Брзина ширења епидемије надилази могућности друштвеног опоравка, макар у неопходној мери за успешно проналажење трајног решења. Као што је у филмовима представљено, један зомби може да зарази цео град за један дан, целу земљу за недељу дана, континент за месец дана и цео свет за неколико месеци. Стога претња од локалне инфекције веома брзо поприма одлике пандемије, а зомби постаје глобални феномен чије кретање, попут кретања микроба, не препознаје нити географске нити културолошке границе, указујући притом на негативне стране глобалних токова, који колико доносе позитивне промене толико и показују потенцијал негативне друштвене трансформације (Mandić 2016, 424).

Обољење у раним стадијумима може бити заустављено уколико се заустави ланчано ширење инфекције, односно, уколико се сваки заражени случај препозна и изолује, као и сви они који су дошли у контакт са њим. Уколико се болест прошири унутар заједнице, заустављање постаје отежано, будући да већина заражених не може са сигурношћу открити начине на које су задобили или пренели обољење приликом уобичајених социјалних интеракција. У околностима проширене заразе, ублажавање епидемије јесте наредни логични корак, односно спровођење мера са којима смо се сусрели приликом заустављања ковида: забрана великих окупљања, затварање школа и радних места, редуковање интеракција међу људима и успостављање физичке дистанце, самоизолација. Током пандемије ковида 19, Кина је открила да комбинација ублажавања и задржавања доноси добре резултате: праћење контаката и успостављање карантина послужили су да разбију ланац

инфекције, а потом су мере ублажавања успориле ширење вируса и олакшале контролisanje ситуације. Међутим, Вухан је, као и остатак света последично, већ био у тачки у којој је изолација била неопходан корак. Кина је организовала санитарне кордоне око Вухана, а потом и целе провинције Хубеи, односно баријере које су онемогућавале кретање, а које су измишљене за градове погођене кугом (MacKenzie 2020, 27–28). Санитарни кордони у Вухану, облик су класичне праксе карантина, односно ограничавања кретања асимптоматичних људи изложених потврђеним случајевима инфективне болести. Међутим, карантин је једна од најконтроверзнијих мера јавног здравља, која подразумева умањење индивидуалних грађанских слобода, што доводи до настанка тензија између грађана и државних структура које покушавају да примењују овакве мере (Dhole & Koley 2021, 201–202). Карантин је изазвао контроверзе и незадовољство грађанства Србије током марта и априла 2020. године. Такозвана карантинизација, односно присиљавање на останак код куће путем полицијских часова различите дужине трајања, спровођена је у циљу спречавања ширења пандемије. Друштвени управљачи су је бранили на основу података које су добијали о броју оболелих и умрлих од ковида 19, док су лекари истицали изнова да је једини делотворан начин борбе против вируса, који изазива ту болест, онемогућавање његовог преношења са човека на човека (Pišev, Stajić & Žikić 2020, 958).

Три младића у кући, понашају се нормално: један свира гитару, други чита, трећи оставља гласовну поруку девојци да се састану. Схватају да немају намирнице, узимају бејзбол палице и кациге и одлазе у супермаркет. Успут се сукобљавају са зомбијима, узимају намирнице и поново одлазе кући, где гледају видео са кућним вежбама. (Последњи међу живима)

Описана сцена је алегоријска представа свакодневице са којом смо се суочили током карантина, односно социјалне изолације и полицијског часа. Излазили смо само онда када је то било неопходно, у набавку намирница или шетњу, носећи заштитне маске на лицима и рукавице. Од других људи које смо затицали на полупразним улицама држали смо се подале, као што бисмо се у филмском наративу држали даље од зомбија. Свако ко би нам се приближио, представљао је директну физичку опасност и извор вирусног страха. Сваки контакт, разговор, поздрав, задржавање напољу, били су потенцијални ризик од контаминације. Након прикупљања неопходних производа и обављања нужних активности, враћали бисмо се у своје тврђаве обезбеђене намирницама, испуњавајући вишак слободног времена доколичарењем и активностима које можда у прошлости никада нисмо ни разматрали. Апокалипса из поп-културног наратива дешавала се пред нашим очима, у нашим животима. Ипак, она се није чинила онаквом каквом смо је у ескапистичким фантазијама замишљали. Уместо банди одметника, насилне борбе за преживљавање, зомбија и оружја у нашим рукама, наша апокалиптична околност постала је доколица, проведена између четири зида. Наша стварност је доживела трансформацију на свим нивоима: измењене су наше дневне навике, начини комуникације, активности, наш однос према

сопственом здрављу и телима, а социјалне последице овакве промене још увек нису у потпуности познате, како пандемија још увек није завршена а живот није враћен у нормалу. У овом контексту, како то тврде Пишев, Стајић и Жикић, током трајања ванредног стања су се десиле појаве које су избациле свакодневицу и наше животе из претходног, устаљеног тока, односно онога што називамо нормалношћу, с чим у вези свакодневицу у Србији након укидања ванредног стања посматрамо као „нову нормалност“ (Pišev, Stajić & Žikić 2020, 951).

Традиционалне методе попут карантина, социјалне изолације и обустављања кретања могу се сматрати најефикаснијим начинима обустављања болести, све док се не постигну ефикасне медицинске методе. Зомбијевски вирус је еволуирао ван могућности лечења, а услови неопходни за медицинска тестирања, производњу и дистрибуцију медикамената су практично неоствариви унутар конвенционалног наратива. *Светски рат 3* је једно од ретких филмских остварења које пружа гледаоцима наде поводом остваривања друштвених и технолошких услова за заустављање вируса медицинским методама. Конвенционални елементи зомби филма предлажу убијање заражених хицем у главу и бомбардовање великих градова као најефикасније начине заустављања епидемије. У филму *Притајено зло: апокалипса*, град Ракун је седиште контаминације, коју приватна војска корпорације „Умбрела“ покушава да контролише: успостављањем барикада, забранама кретања, бомбардовањем заражених делова, насилним карантином грађана. Коначни план јесте, санирање ситуације нуклеарним наоружањем и брисање трагова инфекције, под окриљем несреће у нуклеарној електрани. Међутим, чак ни применом оваквих мера, инфекција није заустављена. Нор истиче да је терапија за зомби вирус вишеструко неуспешна зато што је зомби ултимативни вирус, односно вирус који нема ништа заједничко са „практичном неефикасношћу“ нормалних биолошких вируса (Nor 2018, 322). „Ефикасни“ вирус саздан је да у што краћем року потпуно преузме домаћинско тело. Начин деловања зомбијевског вируса је, с тим у вези прикочен, односно уколико би он показао пун потенцијал ширења, ушавши брзо у репродуктивну фазу, пребрзо би усмртио тело домаћина и његово ширење не би било толико катастрофално ефикасно, те би крајњи исход његовог потпуног манифестовања било самозаустављање. Деловање вируса, с тим у вези, мора да буде одложено на период након смрти, иначе, уколико би сви били преображени, зомби више не би имао кога да угризе и на кога да пренесе заразу, те би се епидемија окончала. Други облик неуспешности о ком говори Нор односи се на приступе у методама заустављања. Медицинска логика виралном нападу супротставља укључивање телесних одбрамбених снага: заражено тело реагује тако што активира имуни систем и снаге самоисцељења. Концепт о виралном проповеда о борби против „другог“, које се инфилтрирало у шему која вирално не може да одстрани из тела „ампутацијом“, већ једино систематском реакцијом самоисцељења. Зомбификовано друштво у филмским нарацијама увек прво покушава да ампутира самог себе: најезди заразе супротстављају се одбрамбене јединице, а решење се не тражи у вакцинацији као стратегији борбе против виралног, већ

у слици оружане одбране. Како је индикација погрешна, не успева ни терапија (Nor 2018, 322–323).

Закључак

Инфективне болести су током историје одиграле значајну улогу у еволуцији људске врсте, одузеле више живота него ратови, неинфективне болести и природни узроци заједно, али и биле главни покретач културне трансформације, засноване на неопходности пружања друштвених одговора и прилагођавања на социјалне, економске и политичке поремећаје изазване епидемијама (Brown & Inhorn 1990, 89). Наводећи пример грипа, Вулф истиче да до социјалних поремећаја изазваних епидемијама може доћи само неколико недеља након њиховог појављивања, те да постоји велика забринутост поводом последица вируса пандемијског потенцијала (Wolf 2012, 108–109). Актуелна пандемијска ситуација поводом ковида 19, потврђује наведена становишта и сведочи да се крећемо од једног опасног обољења ка другом, а будућност се огледа у песимистичким предвиђањима – како сматра Сингер, деветнаести век је испраћен двадесетим веком, а двадесети век је испраћен деветнаестим веком: упркос повећаној употреби антибиотика и других медикамената, суочени смо са поновним појављивањем инфективних обољења, са резистентним патогенима и неизлечивим болестима које показују и доказују потенцијал глобалног ширења и које започињу процес трансформације друштва на економском, технолошком и социјалном нивоу (Singer 2010, 23–24).

Инфективна претња и страхови поводом инфекције, трајно су укоренили унутар друштвеног миљеа глобалног друштва, посредовани путем различитих канала комуникације, међу којима играни филм, као једно од најраспрострањенијих медијских средстава савременог доба, проналази простор за ширење својих становишта и представа. Изражавајући заједничке културне анксиозности модерног доба, репрезентујући историју кроз рухо апокалиптичног хорора и замишљајући нове начине деловања инфективних болести и друштвених последица, зомбијевска апокалипса наговештава потпуно урушавање модерног и познатог, истовремено кроз уништење појединца, друштвених група, а последично и целокупног друштвеног система. Конципирајући зомбија као агента друштвене апокалипсе, популарна култура комуницира дисфункционалне аспекте глобализованог, цивилизованог друштва, наглашавајући његову крхкост и нестабилност путем иконографије реанимираних лешева у стадијумима распадања. Незаустављиво ширење зомбијевске заразе симболизује стално присутну опасност од инфективних обољења, као и улоге појединаца, локалних и глобалних система и мрежа комуникације у њиховом препознавању, ширењу и заустављању. Жанр пружа критички осврт на неопходност друштвене промене и едукације по питању присуства инфективних обољења, наглашава недостатак ефикасности и вишег степена организованости неопходне да би се пандемија зауставила. Тиме се истичу страхови у погледу компетентности друштвених

институција приликом превазилажења друштвене кризе, анксиозности поводом социјалних, политичких, културолошких, економских последица, као и страхови због идентитетских и телесних промена изазваних учинком обољења.

Литература

- Barbour, Scott. 2011. *Is the World Prepared for a Deadly Influenza Pandemic?* San Diego: Reference Point Press, Inc.
- Barnet, Tully & Ben Kooyman. 2016. “The Cure Has Killed Us All’: Dramatizing Medical Ethics through Zombie and Period Fiction Tropes in The New Deadwardians”. In *The Walking Med: Zombies and the Medical Image*, eds. Lorenzo Servitje & Sherryl Vint, 54–70. Pennsylvania: The Pennsylvania University Press.
- Bellomo, Michael & Alan P. Zelicoff. 2005. *Microbe: Are We Ready for the Next Plague?* New York: Amacom.
- Brown, J. Peter & Marcia C. Inhorn. 1990. “The anthropology of infectious disease”. *Annual Review of Anthropology* 19: 89–117.
- Burleson, L. Samuel, James C. Crosby, Christopher J. Greene, Matthew A. Heimann & David C. Pigott. 2020. “Coronavirus disease 2019: International public health considerations”. *JACEP Open* 1: 70–77.
- Dhole, Monika & Tapas Kumar Koley. 2021. *The Covid-19 Pandemic: The Deadly Coronavirus Outbreak*. New York: Routledge.
- Kavey, B. Allison & Rae-Ellen W. Kavey. 2021. *Viral Pandemics: From Smallpox to Covid-19*. New York: Routledge.
- Keefe, J. Tania & Mark W. Zacher. 2008. *The Politics of Global Health Governance United by Contagion*. New York: Palgrave MacMillan.
- Kruvand, M. & M. Silver. 2013. “Zombies gone viral: How a fictional zombie invasion helped CDC promote emergency preparedness”. *Case Studies in Strategic Communication* 2: 34–60.
- Lan, Yajia, Zhongjie Li, Qiao Sun, Jinfeng Wang & Weizhong Yang. 2017. “Introduction”. In *Early Warning for Infectious Disease Outbreak: Theory and Practice*, ed. Weizhong Yang, 3–22. London: Elsevier Inc.
- MacKenzie, Debora. 2020. *Covid-19: The Pandemic That Never Should Have Happened and How to Stop the Next One*. New York: Hachette Books.
- Mandić, Marina. 2016. „Sjedinjene Države ‘Zombilenda’: migracije u popularnoj kulturi na primeru epidemije zombija“. *Etnoantropološki problemi* 11 (1): 413–434.
- Morse, S. Stephen. 1995. “Factors in the Emergence of Infectious Diseases”. *Perspectives* 1 (1): 7–15.

- Nor, F. Rolf. 2018. „Virusna zombifikacija: ‘Kome reći da nismo svi zombiji?’“. U *Nemrtvi: teorije filma o zombijima*, ur. Mihael First, Florijan Krautkremer & Serjoša Vimer, 313–344. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Piše, Marko, Mladen Stajić & Bojan Žikić. 2020. „Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine“. *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.
- Singer, Merrill. 2010. “Ecosyndemics: Global Warming and the Coming Plagues of the Twenty-first Century”. In *Plagues and Epidemics: Infected Spaces Past and Present*, eds. D. Ann Herring & Alan C. Swedlund, 21–37. Oxford: Berg.
- Singer, Merrill. 2015. *The Anthropology of Infectious Disease*. Walnut Creek: Left Coast Press, Inc.
- Vint, Sherryl. 2016. “Administering the Crisis: Zombies and Public Health in the 28 Days Later Comic Series”. In *The Walking Med: Zombies and the Medical Image*, eds. Lorenzo Servitje & Sherryl Vint, 123–141. Pennsylvania: Pennsylvania University Press.
- Waldby, Catherine. 1996. *AIDS and the Body Politic: Biomedicine and Sexual Difference*. London: Routledge.
- Wolf, Meike. 2012. “Influenza and the concept of infection: reflection on bodily boundaries”. *Antropologija* 12 (2): 107–121.

ФИЛМОВИ

- 28 Days Later (28 дана касније)*. 2002. Red. Danny Boyle. DNA Films, British Film Council.
- Last of the Living (Последњи међу живима)*. 2009. Red. Logan McMillian. Gorilla Pictures.
- Night of the Living Dead (Ноћ живих мртаца)*. 1968. Red. George A. Romero. Image Ten.
- Resident Evil: Apocalypse (Притајено зло: Апокалипса)*. 2004. Red. Alexander Witt. Davis Films / Impact Pictures, Constantin Film.
- World War Z (Светски рат 3)*. 2013. Red. Marc Forster. Paramount Pictures.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.

Научна критика и полемика

Discussion and Polemics

Ethnographic Journey into the *Heart* of Smartphone

Daniel Miller, Laila Abed Rabho, Patrick Awondo, Maya de Vries, Marília Duque, Pauline Garvey, Laura Haapio-Kirk, Charlotte Hawkins, Alfonso Otaegui, Shireen Walton, Xinyuan Wang. 2021. *The Global Smartphone: Beyond a Youth Technology*. London: UCL Press, 295 pp.

A long-awaited book in the world of digital anthropology, *The Global Smartphone: Beyond a Youth Technology*, has arrived on our screens at the beginning of May 2021.¹ Published by UCL Press, this is the first book deriving from a global comparative five-year research project Anthropology of Smartphones and Smart Ageing (ASSA) (2017–2021)² carried out by ten researchers led by Daniel Miller, professor of anthropology at University College London (UCL). Through participation and simultaneous 16-month fieldwork among people between the ages of 45 and 70 on ten field sites worldwide (Brazil, Cameroon, Chile, China, Ireland, Italy, Japan, East Jerusalem, Uganda, Trinidad), this research team explored fundamental changes in people’s everyday life, relationships, health, care, and surveillance, or phenomena like “death of distance” or “death of proximity”, associated with the global rise of smartphones.

The book in front of us sums the experience of this long-term fieldwork and offers a synthesis of the field findings and theoretical conclusions derived thereof. The main part consists of nine chapters – *Introduction, What people say about smartphones, The smartphone in context, From apps to everyday life, Perpetual opportunism, Crafting, Age and smartphones, The heart of the smartphone: LINE, WeChat and WhatsApp* and *General and theoretical reflections* – showing the scope and range of the topics covered. Additionally, it holds *Chapter summaries, List of figures, List of abbreviations, List of contributors, Series Foreword* and *Acknowledgements*, and *Appendix - methodology and content, Bibliography*, and *Index*. It should be added that the book takes a multimedia approach and offers innovative technical terms. Apart from illustrations in the form of field photographs, it contains drawings, illustrative comics, screenshot, as well videos that complement the text, bringing us closer to the field findings.

---

¹ The publication of the book was followed by a three-week online course “An Anthropology of Smartphones: Communication, Ageing and Health” with open access. Also, access to this book, as well as other books in the series is open and free.

² <https://www.ucl.ac.uk/anthropology/assa/> (Accessed September 9, 2021).

Talking about the significance of the book *The Global Smartphone: Beyond a Youth Technology* it is twofold, both methodologically and theoretically. Like in the earlier series of books created within the project on the interplay of people and social media *Why We Post*³, in this book Miller and his contributors once again attempt to restore faith in ethnography as a research method that defines social anthropology. It should be noted that ethnography is an open-ended inductive practice of long-term living with people and among the people we research with, with the primary purpose to acquire an understanding of local knowledge, values, and practices, that are crucial for disciplinary identity (Howell 2018, 2). Although its survival was called into question with the emergence of postmodern critique and the Writing Culture debate (Clifford & Marcus 1986) at the end of the last century, the book shows that the time of ethnography has not passed. Instead, ethnography persists as a proud figure of the discipline and the primary method of knowing otherness, from Malinowski, through Geertz, to contemporary fieldwork, be it digital or not.⁴

As Margaret Mead once said: “What people say, what people do, and what they say they do are entirely different things”.⁵ Therefore, working in the field and applying the principle based on long-term fieldwork in a physical and digital environment, Miller and his team had the opportunity not only to talk to people but also to observe and spend time with them. As a result, the theoretical concepts in the book are illustrated with individual examples – portraits and narratives of interlocutors from the field – producing a humanising effect. By exploring the use of technology in context and researching “from below”, they had the opportunity to identify contradictions in practices related to digital technologies and what people think about them, as well as the discourses on digital technologies, mainly dictated by moral and political debates. Thanks to these insights, general and theoretical arguments in the book are nuanced and, depending on the field site, they reveal “irregularities”, i.e., exceptions to conclusions and rules, adding a unique value to the insight offered by ethnographic research. Furthermore, the study strikes a perfect balance between those examples and generalisation and abstraction, allowing us to label this type of knowledge creation as *theory from below*.

In addition to the importance of the book and the project itself for the revitalisation of ethnography as a method, by virtue of field insights, Miller and his research team offer a conceptual and theoretical approach to a smartphone. According to them, a smartphone is not only a material object but also the “transportal home” i.e., a place where we live (Miller et al. 2021, 219–220). The meaning of home in this conceptualisation is multifaceted and not merely metaphorical. Instead, the research team shows that the transportal home shares many qualities that are similar to the physical home. Just as we have different rooms for different activities in the house, a smartphone has applications for leisure activities: catching up on the news, doing research, chatting and gossiping, or planning the next meal. Just like we do our homes, we also clean and arrange it. With all this in mind, a smartphone becomes essential

---

³ <https://www.ucl.ac.uk/why-we-post/> (Accessed September 9, 2021).

⁴ <https://anthrodendum.org/2018/02/03/we-have-never-been-digital-anthropologists/> (Accessed September 23, 2021).

⁵ <https://www.britishecienceassociation.org/blog/life-online-the-new-authentic> (Accessed September 13, 2021).

especially in the context of life in the contemporary, mobile world, where we are often physically away from home under the pressure of migration, education, or work. Smartphones and the internet, therefore, cure that home fragility through the “death of distance,” while at the same time being capable of producing “death of proximity” (Miller et al. 2021, 219–220) with the physical environment, as the book reveals.

Applying a holistic approach and research based on empathic respect for people's resourcefulness and crafting, by watching, listening, and learning from how people use their devices every day, how they adapt and create content, the researchers went on to conduct even more profound analyses. Following their findings further, we can call applications “the heart of a smartphone” because it is where life is happening. The examples show that for many users in this research applications represent the most important aspect of a smartphone. Applications such as maps, weather forecast, radio, music players, or camera, help people in their daily routine and activities, expand their capacity to know things better and help them become more organised. Simultaneously, a smartphone becomes an instrument for expressing people's devotion to those they care about most – children, parents, partners, and best friends, which is why the authors dubbed it a “relational smartphone” (Miller et al. 2021, 181).

As the examples from the field indisputably show, becoming a domestic space not only for the young but for people of all ages, smartphones have changed our relationship with the world around us. Looking at everyday and intimate use, the authors notice not only that a smartphone connects us to the world and others around us, but also that it has become a part of us. Thus, intimacy with a *machine* is not achieved by trying to look like people, but by complementing human capacities and cognitive functions, which is why it has moved “beyond anthropomorphism” (Miller et al. 2021, 229). The concept is highly reminiscent of Miller's concept of objectification (Miller 2010 (1988)) used to describe the mutual constitution of people and things. In this case, application algorithms learn from our behaviour, while we transform devices by downloading and creating content. Consequently, applications can change the user's behaviour, resulting in an intimate relationship in which the device completes and extends the person, compelling Miller and his contributors to conclude that a smartphone is “smart from below” (Miller et al. 2021, 250).

Even though this study differs from the mainstream discussion and critique of digital technologies, the critical remark is not left out. On the contrary, the authors do not portray smartphones in either good or bad light, instead putting them into context. Thereby, they notice contradictions that inevitably appear in any technology-focused research. The discourse about technology, and thus about smartphones, remains ambivalent at all times, simultaneously highlighting pros and cons, that is, the benefits smartphones bring and the problems they cause. This is, perhaps, most clearly evident in the parts that explore the relationship between care, surveillance, and capitalism. Using specific examples, the authors demonstrate that smartphones are both a surveillance instrument and a care instrument, making care and surveillance two sides of the same coin that cannot be separated. This relationship between surveillance and care could surely be documented before the pandemic, but the outbreak of the COVID-19 during the fieldwork has drawn further attention to these relations. For instance, applications and surveillance systems introduced during the pandemic in China, Japan, or Israel show that smartphones have the potential to rescue from and serve as a precursor to dystopia, raising questions which we will try to answer in the future.

As we can see, *The Global Smartphone: Beyond a youth technology* opens a broader range of issues and topics and although of particular interest for researchers engaged in digital technologies, it can be helpful for anyone dealing with contemporary anthropology, including non-academic readers. The study, conducted in a contemporary context and dealing with both contemporary and timeless disciplinary and human issues, is reminiscent of classical ethnographic studies, which offer guidance on what it means to deal with present-day anthropology.

References

- Abidin, Crystal. 2018. "We Have Never Been Digital Anthropologist". Blog Anthrodendum. <https://anthrodendum.org/2018/02/03/we-have-never-been-digital-anthropologists/> (Published: February 3, 2018; Accessed September 23, 2021).
- Clifford, James & George E. Marcus, eds. 1986. *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Howell, Signe. 2018. "Ethnography." In *The Cambridge Encyclopaedia of Anthropology*, eds. F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch. <https://www.anthroencyclopedia.com/printpdf/262>
- Miller, Daniel. 2010 (1988). *Stuff*. Cambridge: Polity.
- Xinyuan, Wang. 2020. "Life online: the new authentic?" British Science Association. <https://www.britishecienceassociation.org/blog/life-online-the-new-authentic> (Published: August 4, 2020; Accessed September 13, 2021).

Sonja Radivojević

Градска свакодневица у прошлости: архивски рад и примарни извори у контексту антрополошких истраживања

Драгана Радојичић, *Архив и антропологија сећања*.

Етнографски институт САНУ, Метроон: извори за етнологију и антропологију, књ. 1, Београд 2020, 241 стр.

Теренски рад представља једно од дистинктивних обележја антрополошке методологије и истраживачку активност у којој се генерише највећи број примарних података. Познато је да се антрополози брижљиво и студиозно припремају за теренски рад, да се у највећој мери држе постављеног теоријско-методолошког оквира истраживања, али и да динамика теренског рада учини да се почетни истраживачки планови у мањој или већој мери модификују. Са теренских истраживања враћамо се са материјалом прикупљеним на основу више десетина структурисаних интервјуа, али често се деси да су кључна запажања и важна открића настала управо током оних активности које претходно нису биле планиране (Eriksen 2004, 42–52). Даље, у временима када се етнологија доминантно перципирала као наука о прошлости и развијала као једна од помоћних историјских наука, етнологи су незаобилазно користили архивску грађу у својим истраживањима. Како се наша наука теоријски и методолошки развијала

и како се фокус етнологије-антропологије премештао на урбани терен и савремено друштво, архиви су све више престајали да буду институције у којима етнологи-антрополози спроводе своја истраживања или бар неке њихове делове. Ипак, архивска грађа – а притом не мислим само на документацију државних органа, већ на различитим медијима забележен документарни материјал – нужно остаје веома релевантна за разумевање бројних феномена које обрађује савремена антропологија. Имајући на уму да велики део примарних података добијених истраживањем не нађе своје место на страницама књига и радова које објављујемо, што не значи да нису релевантни у другом истраживачком контексту, Етнографски институт САНУ покренуо је едицију „Метроон: Извори у етнологији и антропологији“, са циљем представљања примарних извора, како архивских тако и оних који настају у току теренског рада етнолога-антрополога. Књига *Архив и антропологија сећања*, ауторке проф. др Драгане Радојичић, научне саветнице и директорке Етнографског института представља прву књигу објављену у овој новоуспостављеној едицији.

Пре него што се спустим на разматрање садржаја књиге, желео бих да укажем на прве асоцијације које ми је побудио наслов књиге. Наиме, када кажемо сећање, у антропологији доминантно мислимо на колективно сећање. Наравно, друштва нити памте нити се сећају у буквалном смислу. Ради се о оперативној метафори којом је један когнитивни процес пренесен на ниво културе, тако да даље можемо говорити о националном, културном, религијском сећању итд. Ми памтимо и сећамо се захваљујући комплексној мрежи неурона, а друштва памте захваљујући комуникацији (Assman J. 2008). Са колективним сећањем у вези су и феномени друштвеног заборављања, које као и само сећање може бити активно и пасивно. Највећи део материјала за друштвено сећање налази се у архивима, а од много разлога зависи да ли ће овај или онај аспект сећања почети да живи активним животом (Assman A. 2008). Архиви представљају институције које се формирају под утицајем људске потребе да се сачува свест о прошлим епохама. У том контексту занимљив је пример из 1931. године, када је Турска продала део архивске грађе из османског периода једној фабрици за прераду папира у Софији, не знајући за вредност тих докумената. Како је Влада Бугарске знала за вредност османских архивских записа које је ова фабрика купила по вредности старог папира, запленила их је и након анализе сместила у Бугарску националну библиотеку Ђирила и Методија у Софији – која данас, са више од милион докумената, представља трећи по величини османски архивски центар, одмах након Истанбула и Каира. На основу тих докумената могуће је разазнати особености друштвеног, економског и културног живота градова у различитим провинцијама Османског царства, а посебно добро је документован живот градова на Балканском полуострву (Altay 2017). Користећи, између осталог, ову богату архивску грађу, бројни бугарски истраживачи прошлости су направили запажене научне искорак и постали врло цењени и признати стручњаци. Управо овај пример несмотреног односа према архивској грађи јавио ми се као прва слика након читања делова књиге у којима ауторка образлаже значај архива као институције и значај архивских истраживања за антропологију.

Књига *Архив и антропологија сећања* бави се контекстом Херцег Новог у осамнаестом веку. У граду се тада преплићу елементи култура Истока и Запада који се у свакодневном животу уклапају у један складан микрокосмос. Ауторка Драгана Радојичић у књизи анализира састав девојачких прџија (дота, мираза,

спреме или имовине) коју су девојке приликом удаје Доносиле из родитељске куће. Превела је велики број докумената и издвојила преко педесет који су карактеристични. У књизи представљени пописи прђија доминантно су на италијанском језику, садрже велики број провинцијализама и тешко су читљиви. Ови документи сведок су и бурне језичке прошлости у којој се мешају утицаји венецијанског италијанског језика, словенског говора у залеђу, као и бројне туђице које долазе трговачким и поморским везама, а које се временом одомаћују у локалној употреби. На основу презентованих докумената могуће је реконструисати имовно стање актера сваке прђије понаособ, као и новчану суму којом се свака прђија процењивала, што је било значајно због судских спорова који су се водили из различитих разлога – развод, преудаја, смрт. На тај начин могу се разазнати друштвени статус и економска моћ породице, а може се изградити и свест о динамици друштвених, економских, политичких и културних прилика тога доба. Као што видимо, књига евоцира један и практичан и емотиван моменат који је проживео велики број породица у Херцег Новом током осамнаестог века. Сами документи и њихова анализа говоре о сегменту прошле реалности у коме се преплићу питања економске и правне сигурности жена, односа унутар породице, односи међу породицама, питања општих друштвених односа и економске моћи појединачних породица, као и питања моде. Књига *Архив и антропологија сећања* представља наставак ауторкиног давнашњег интересовања за свакодневни живот у друштвима Медитерана који је анализира на основу архивске грађе Политичко-управног Млетачког архива, али и архива у Венецији и Падови. У својим истраживањима студиозно је реконструисала одевање свих друштвених слојева и припадника свих конфесија на овом делу Јадрана, а показала је и да је одећа била носилац слике о друштвеним, културним и другим променама које су се дешавале у Херцег Новом. У одевању се огледа дух времена, као и политичка и друштвена збивања. Бројним луксузним одевним предметима представљани су друштвени статус и економска моћ породице. Анализом одевања сагледавала је економско стање, друштвени положај поседника одеће, културне контакте сеоске и градске средине, досељавања. Реконструисала је традиционални костим које је носило домицилно православно становништво у руралним областима, као и женски грађански костим који је подразумевао начин одевања какав је био заступљен развијеним градским срединама Медитерана.

Указао бих сада и на један значајан методолошки моменат у истраживању архивске грађе. За истраживање градске свакодневице Херцег Новог у осамнаестом веку треба бити оспособљен за читање различитих варијанти староиталијанског језика, разумети значење бројних локализама, знати народни језик и значење туђица које постају саставни део говора у новом контексту у којем добијају и нека нова значења. Треба имати на уму да ти документи често нису читко писани. Нарочито не у архиву у коме је ауторка доминантно истраживала, који је локалног типа и који садржи велики број докумената који нису дело професионалаца. Даље, да би се дошло до документа значајног за анализу која ће уследити, треба обрадити документе који ће се показати не толико битним конкретно за анализу, али не и небитних за разумевање неког другог сегмента свакодневног живота. Истраживачки рад са архивским документима дуго траје, није динамичан и није велики број научних делатника који поседују страст за радом у архивима. Управо та страст, која у случају Драгане Радојичић поред истраживачког има карактер неговања интелектуалне породичне традиције

и афективног односа према архивима, евидентна је у начину на који ауторка приступа прикупљању и анализи архивске грађе.

Будући да је наслов књиге код мене покренуо асоцијације на концепте културног сећања и заборављања, осврнуо бих се и на значај истраживања градске свакодневице. Наиме, у друштвима у којима живимо прошлост се инструментализује на различите начине и у различите сврхе, некада се тежи стварању једне униформне јавне слике о прошлости и прошлим епохама, а око „великих“ питања често се воде „културни ратови“. Савремена Црна Гора већ дуго времена представља инспиративан терен за разумевање тих феномена. Како сам део њих систематски анализирао, стекао сам утисак да је сваки нови корак ка униформизацији историјског сећања и креирању консензусу подложних метанаратива, уједно био и корак даље од познавања комплексности свакодневног живота и уопште свести о свакодневици у прошлости. Док је велики број актера спремних да дискутују о прошлим ратовима, конфликтима или неким политички значајним питањима из прошлости, само они ретки и најчешће у јавној сфери невидљиви интелектуалци имају способност да ухвате ту нит свакодневног живота на локалном нивоу – шта су људи у прошлости облачили, како су се заљубљивали, женили, удавали, шта су јели, како су се забављали и проводили слободно време итд. Имајући то на уму, књига *Архив и антропологија сећања* на ауторитативан начин евоцира сегмент свакодневног живота Херцег Новог током осамнаестог века у коме се питања економске и правне сигурности жена преплићу са питањима породичних и осталих друштвених односа, економске моћи појединачних породица и тренутне моде. Сва та питања проткана су питањем најтананијих људских емоција, јер нам остаје само да наслутимо колико је емоција и жеља за бољим животом уткано у сваку од документованих и анализираних прђија. Стога, књига *Архив и антропологија сећања* осим научног, културног и едукативног значаја, представља значајан извор за будућа истраживања прошлости Херцег Новог и припадајућег му културног контекста.

Литература

- Altay, Ahmet. 2017. *A Migration Story from Istanbul to Sofia: The Ottoman Archival Records in Bulgarian St Cyril and Methodius National Library*. Journal of Balkan Libraries Union: 34–37.
- Assman, Aleida. 2008. “Canon and Archive.” In *Media and Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung*, eds. Astrid Erll & Ansgar Nünning, 97–109. Berlin: Walter de Gruyter.
- Assmann, Jan. 2008. “Communicative and Cultural Memory.” In *Media and Cultural memory/Medien und kulturelle Erinnerung*, eds. Astrid Erll & Ansgar Nünning, 109–119. Berlin: Walter de Gruyter.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2004. *What Is Anthropology?* London: Pluto Press.

Бранко Бановић

Модалитети и контексти етничке идентификације: случај Мостара и Сарајева

Поводом књиге *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева* аутора Богдана Дражете

Издавачка кућа „Досије студио“ из Београда, у сарадњи са Одељењем за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, у овину своје библиотеке „Етноантрополошки проблеми. Монографије“ објавила је монографију Богдана Дражете *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева*, почетком 2021. године. Реч је о првој књизи овог аутора која у извесној мери представља прерађен рукопис његове докторске дисертације „Проблеми идентификације у (не)формално подељеним градовима у Босни и Херцеговини: компаративна анализа идентификацијских процеса у Мостару и Сарајеву“, одбрањене на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду 2019. године. У овој научној студији аутор представља резултате свог теренског истраживања обављеног на територији два града смештена у Републици Босни и Херцеговини: Сарајеву и Мостару. У питању је простор чија је демографска, етничка, културна, политичка и економска природа у великој мери измењена војним сукобом, који се као део ширег процеса распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, одвијао у Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини (једној од њених конститутивних република) од 1. марта 1992. до 14. децембра 1995. године (Bougarel, Helms & Duijzings 2007; Hayden 2013a; Jansen 2015; Hromadžić 2017).

Предмет истраживања монографије *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева* Богдана Дражете, како је њеним насловом сугерисано, јесте етничка идентификација становника ова два града. У намери да својом студијом оствари „приказ савремене културе тј. онога што људи чине и мисле о одређеним појавама и процесима у једном одређеном времену и на одређеном географском и административном простору“ (Dražeta 2021, 11) аутор детаљно анализира модалитете етничке, регионалне и локалне идентификације чланова културно блиских етничких заједница (у конкретном случају бошњачке, хрватске и српске) на подручју Сарајева и Мостара. Аутор своју пажњу фокусира на границе које су међу житељима ових градова након окончања војних сукоба успостављене на реалном (административном) и/или симболичком нивоу и, кроз анализу њихових ставова, друштвених пракси и различитих облика понашања, настоји да утврди улогу коју линије раздвајања имају у процесу изградње њихових етничких, регионалних и локалних идентитета. Богдан Дражета је опсервирао сложену мрежу амбивалентних друштвених односа међу припадницима посматраних етничких заједница на поменутом простору, стављајући акценат на утицај граница на њихову међуетничку комуникацију и интеракцију у постконфликтном друштву. Аутор је такође разматрао и унутаргрупне разлике међу Бошњацима, Хрватима и Србима у Мостару и Сарајеву и евидентирао разлике у начину њиховог успостављања у поменутом градским срединама.

У овој монографији Богдан Дражета представља резултате свог теренског рада спроведеног на „територији Града Мостара, Града Сарајева и Града Источног Сарајева, на подручју оба ентитета (Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске) у Босни и Херцеговини“ (Dražeta 2021, 13). Аутор се определио за Мостар и Сарајево као две студије случаја „подељених градова“, обликоване под дејством различитих културних, историјских и политичких догађаја, а који се у етнолошкој и антрополошкој литератури углавном помињу у контексту послератне друштвене стварности (Maček 2009; Jansen 2015; Žila 2019; Palmberger 2016; Hromadžić 2017). Аутор је током истраживања утврдио да се границе у Мостару и Сарајеву међусобно разликују. Када је реч о Мостару, аутор констатује да је граница у њему „креирана“ линијама раздвајања међусобно супротстављених војних снага, те да је након окончања војних сукоба добила формалну потврду на основу које је дошло до административне поделе града (у периоду 1993–2004. године). У данашње време она има искључиво симболичку функцију, јер раздваја два различита политичко-идеолошка простора. У случају Сарајева ситуација је нешто сложенија, сматра аутор, јер се ратна линија раздвајања сукобљених ратних страна делимично задржала до данашњих дана, а делом је установљена Дејтонским споразумом 1995. године, да би нешто касније била потврђена арбитражом из 2001. године под називом Међуентитетска линија разграничења. Упоредо са тим, мањи урбани делови сарајевског градског подручја и његове околине послужили су као простор на коме се развијао нови градски простор под називом Источно Сарајево, док је Сарајево, као град у смислу територије и надлежности, умањено јер је припало широј административној јединици Кантону Сарајево (Teftedarija 2007, 27–28).

Теренско истраживање на основу чијих резултата је настала ова монографија аутор је спровео у периоду од 2017. до 2019. године. Том приликом сакупио је обимну емпиријску грађу, коју је успешно класификовао, обрадио и интерпретирао. С обзиром на контекстуализацију прикупљеног емпиријског материјала, као и на чињеницу да је његово теренско истраживање извршено у више различитих локалних средина (Источном Сарајеву, Сарајеву и Мостару) оно се може окарактерисати и као мултилокално теренско истраживање (Marcus 1995; Potkonjak 2014, 23–24) или као мрежа локалитета (Hannerz 2003, наведено према: Zlatanović 2018, 23).

Аутор се током истраживачког процеса највише ослонио на квалитативни приступ, односно метод посматрања са учествовањем користећи га као „средство приступа специфичним подацима међу посебним популацијама“ (Žikić 2007, 123–124). У мањој мери је, како сам истиче, користио и метод учесничког посматрања, јер су његови боравци на терену били обављани у краћим временским интервалима. Међутим, и поред тога успео је да формира разгранату мрежа испитаника (са већим бројем њих је развио пријатељске односе) а усвајање навика и стратегија везаних за начин живота у тим срединама пружио му је могућност да оствари увид „како је то бити као они“ (Zlatanović 2018, 130). Богдан Дражета је обавио низ формалних и неформалних разговора са испитаницима (у виду полуструктурираних интервјуа и интервјуа отвореног типа), користећи такође и квантитативни приступ (анкетни упитник) који се односио на демографски и социо-економски профил информаната. Приликом анализе и интерпретације емпиријског материјала, аутор је консултовао релевантну страну и домаћу научну и стручну литературу, користио статистичке податке из Пописа становништва

1991. и 2013. године, као и податке до којих је дошао посредством медијских извештаја и репортажа, те фотографије настале током обављања теренског истраживања.

Свестан чињенице да обрађује осетљиву тему, аутор је настојао да у потпуности заштити идентитет и приватност својих испитаника (информаната). Због тога се у овој монографији Богдан Дражета одлучио да примени „неке облике селекције података (изостављена су њихова имена, личне појединости и сл.)“ (Zlatanović 2018, 29). Приликом директног навођења исказа испитаника, аутор наводи податке који се сматрају релевантним за анализу и интерпретацију емпиријског материјала, а који се односе на њихову родну припадност, годину и локацију њиховог рођења, као и на место њиховог становања.

У свом истраживању аутор етницитету приступа са конструктивистичког и инструменталистичког становишта, поклањајући већи значај субјективном осећају припадника етничких заједница у односу на објективне чињенице (Nedeljković 2007, 24–28). Аутор идентификацијске процесе посматра као скуп социјалних ставова који чине основу за испољавање различитих облика друштвене праксе и облика понашања уско повезаних „са осећањем припадности једној етничкој групи и/или нацији, и односом према својој групи и другим етничким групама или нацијама“ (Connor 1996, 69). Узимајући у обзир релациони карактер етницитета (Eriksen 2004, 64–66), Богдан Дражета своју пажњу усмерава на модалитете етничке, регионалне и локалне идентификације у наведеним срединама, па се у средишту његовог интересовања налазе свакодневне ситуације, културни симболи, вербални изрази, организационе рутине, институционални оквири и политички пројекти присутни у друштвеном животу припадника посматраних етничких заједница (Dražeta 2021, 50–51). Аутор пажљиво опсервира административне и/или симболичке границе у овим мултиетничким срединама и потврђује констатацију да њихови механизми одржавања морају бити веома ефективни (Barth 1969, 19), јер једино тако могу да изврше свој основни задатак – очување етничког идентитета одређене заједнице, утемељеног на стандардизованим етничким и/или културним симболима. Дражета у овој монографији наводи примере подељених градова (енг. *frontier cities*) у свету представљајући историјски и политички контекст њихове проблематике (Белфаст, Никозија, Јерусалим, Јоханесбург и Берлин). Аутор појму граница приступа из антрополошког угла и анализира наративе и праксе становника Мостара, Сарајева и Источног Сарајева који се односе на линије разграничења. Да би схватио њихову „концептуализацију замишљених физичких односа који дају значење друштву“ (Donnan & Wilson 1999, 9), аутор их посматра у контексту карактеристичном за етничке заједнице у којима живе информатори, а који се односи на културно наслеђе и колективно сећање (Nikolic 2008, 94–103). Један у низу примера који аутор наводи јесте Стари мост у Мостару, који представља граничну линију, односно симбол поделе његових житеља (Salamak & Fross 2016, 207–212). Мост је срушен у току ратних сукоба 1993. године, а након његовог обнављања од стране међународне заједнице, није постао место поновног сусрета Хрвата и Бошњака, већ је додатно допринео разграничењу припаданика ове две етничке заједнице у Мостару. Овај културни споменик има различито значење за припаднике две најбројније етничке заједнице у Мостару; припадници бошњачке заједнице Стари мост доживљавају као симбол њиховог страдања у ратним сукобима, док га припадници хрватске заједнице у својим наративима

представљају као споменик отоманског културног наслеђа. Дражета наводи бројне примере забележене у поменутиим градовима који се односе на називе улица, употребу застава и других јавних обележја, укључујући споменике и сл. који су иницирани проблемима у чијој основи стоји двојна административна и/или симболичка номенклатура (Radović 2013, 178–184).

У овој монографији Дражета заступа две хипотезе. Прва јесте да граница у Мостару дели два политичко-идеолошки различита јавна простора на симболичком плану, због чега су перцепција границе, ставови, праксе и понашања њихових припадника у вези са њом наглашенији. Аутор сматра да се у Мостару границе између различитих етничких заједница конструишу на сличан начин као и оне које се успостављају међу припадницима исте етничке заједнице (како хрватске тако и бошњачке), јер се формирају на основу различитих опозиционих парова (града и села; града и околине; града и остатка регије; мостарске у односу на друге регије) (Dražeta 2021, 399). Друга хипотеза коју Дражета износи у овој монографији јесте да физичка граница (међуентитетска линија разграничења) између Сарајева и Источног Сарајева дели два политичка-идеолошка јавна простора на симболичком плану, будући да се њихов свакодневни живот одвија неометано у односу на границу. Он сматра да се у њима границе између различитих етничких заједница у њима конструишу на исти начин као што се образују и унутрашње границе међу припадницама исте етничке заједнице, те да се оне успостављају помоћу неколико различитих опозиција: а) Сарајево и/или Источно Сарајево: одређени део истог града (четврти, насеља); б) Сарајево и/или Источно Сарајево: делови истог града смештени у Сарајевском пољу и делови тих градова у околини (остатку регије); ц) Сарајевско-романијска регија: друге регије; Босна: Србија и Црна Гора (Dražeta 2021, 400). Осим тога, аутор је у својој књизи посветио пажњу и испитаницима који се нису изјаснили као припадници једне од три наведене етничке заједнице, већ су свој идентитет изразили кроз неки од облика регионалне, локалне или неке друге идентификације. Његова студија истражује културно блиске заједнице које се могу подвести под исту језичку заједницу (Bugarski 2001), иако су њихова усмерења на политичко-идеолошком плану прилично другачија (Hayden 2007).

Аутор запажа да је у све три проучаване средине (Мостару, Сарајеву и Источном Сарајеву) религијска идентификација извршена у оквиру ширег процеса етничке идентификације, односно да се припадност одређеној конфесионалној заједници (римокатоличкој, православној и исламској) изједначава са припадношћу одговарајућој етничкој заједници (Хрвати су римокатолици, Срби православци, Бошњаци муслимани). Иако аутор констатује да се религијска идентификација испољава на нивоу „обележавања празника и поштовања одређених забрана, као облик специфичне културне традиције (народне религије)“ (Dražeta 2021, 400), сматрам да је аутор могао да детаљније размотри питања везана за међусобни однос етничког и религијског идентитета, имајући у виду њихову комплексну улогу у идентификацијским процесима на посматраном простору.

Студија др Богдана Дражете *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева* представља заокружену целину. У њој се расветљавају модалитети којима се врше процеси етничке, регионалне и локалне идентификације Хрвата, Бошњака и Срба у Мостару, Сарајеву и

Источном Сарајеву, а посебана пажња усмерена је на улогу граница (формално правних и симболичких) у обликовању перцепције становника о другачијем политичко-идеолошком обележавању јавног простора на симболичком плану у Мостару и Сарајеву (Dražeta 2021, 399). Ова књига представља важну етнолошку и културно-антрополошку лектуру, јер проширује хоризонте знања о одликама етничитета на простору Босне и Херцеговине (сва три њена ентитета) и доноси потпуно нове увиде који се односе на сферу антропологије граница и урбане антропологије на поменутом простору.

Литература

- Barth, Fredrik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen, Oslo and Tromsø: Universitetsforlaget.
- Bougarel, Xavier, Elissa Helms & Ger Duijzings. 2007. *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Bugarski, Ranko. 2001. "Language, nationalism and war in Yugoslavia". *International Journal of the Sociology of Language* 151: 69–87.
- Connor, Walker. 1996. "Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond". In *Ethnicity*, eds. John Hutchinson & Anthony D. Smith, 69–75. New York: Oxford University Press.
- Donnan, Hastings & Thomas M. Wilson. 1999. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford: Berg.
- Dražeta, Bogdan. 2021. *Etnička identifikacija i granice u Bosni i Hercegovini: primeri Mostara i Sarajeva*. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Dosije studio.
- Eriksen, Tomas Hilan. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek.
- Hayden, Robert M. 2007. "Moral Vision and Impaired Insight: The Imagining of Other Peoples' Communities in Bosnia". *Current Anthropology* 48 (1): 105–131.
- Hannerz, Ulf. 2003. "Being there... and there... and there! Reflections on Multi-site Ethnography". *Ethnography* 4 (2): 201–216.
- Hromadžić, Azra. 2017. *Samo Bosne nema: mladi i stvaranje države u posleratnoj Bosni i Hercegovini*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearning in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze*. Beograd: Zlatni zmaj i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Nikolic, Dragan. 2008. "The Use and Abuse of Heritage: The Old Bridge in Post-War Mostar". *Ethnologica Scandinavica* 38: 94–103.
- Marcus, George E. 1995. "Ethnography in/on the World System: The Emergence of Multi-sited Ethnography". *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.

- Palmberger, Monika. 2016. *How Generations Remember. Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Teftedarija, Andrea. 2007. "Who killed Sarajevo Spirit? Structure, Agency, Nationalism and the Case of Sarajevo". Master's Thesis, University of Amsterdam.
- Zlatanović, Sanja. 2018. *Etnička identifikacija na posleratnom području: srpska zajednica jugoistočnog Kosova*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Žikić, Bojan. 2007. "Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology". *Etnoantropološki problemi*, n. s. 2 (2): 123–135.

Александар Крел

Социјализам у истраживачком фокусу: конструкт, факат и перцепција

Поводом зборника радова *Пропаганда и јавни наративи у социјалистичкој Југославији*, уредили Бојана Богдановић и Кристијан Обшуст. Архив Војводине и Етнографски институт САНУ, Нови Сад – Београд, 2021, 280 стр.

Да ли се прошлост социјализма довољно посећује, преиспитује, тумачи? Данас феномени социјализма и Југославије пролазе пут разноврсних промишљања и деконструкција, при чему се успостављају нови кодови ишчитавања кроз дисонантне гласове, насупрот лакоћи стереотипа у минимизирању сложених ситуација и процеса. Када се прошлост преиспитује из садашњости било кроз проксимацију или са дистанце, онда она неминовно подлеже конструисању, документовању и интерпретирању у контекстуалном оквиру једне епохе која је стекла назив социјализам и Југославија. Са позиција истраживача, истраживачица и истраживаног улази се у процесе и фазе системског обликовања порука (од факта до наратива), њиховог преношења, објашњавања и разноврсних рецепција. Конструисање „нове прошлости“ може постојати, прожимати се и сукобљавати кроз идеолошка, политичка, породична, генерацијска и лична памћења (Кулјић 2006, 8). Успостављени су друштвени и културолошки вредносни системи сећања погодни за колективне оквире и личне прошлости. Логично је да се последњих деценија епоха социјализма прво нашла на културним и уметничким позорницама, те тиме отворила широк дијапазон сагледавања свих лица тадашње Југославије. Филм, позоришне представе, изложбе, културни догађаји, уметничка дела, посебно литература, лексикони, могли су удобно, али и активистички да се упусте у такве времеплове. Има ту *естетике отпора* помоћу кога прошлост

преиспитује садашњост или се призива носталгија за неким *бољим временима*. Тако се успоставља репрезентативни процес (не)формализације наслеђа југословенског социјализма које није само везано за идеолошке оквире, већ и за популарну културу и свакодневице.⁶ Естетизација социјализма на тај начин поново актуелизује све што надахњује или критикује прошло време. Али шта је са науком? Данас се научна сцена бојажљиво, опрезно, постепено суочава са темом која је од деведесетих година двадесетог века потискивана или била непријемчива. Навешћу неке разлоге: Наука се још није довољно ослободила свог бремена када је била подобна или опонент идеологије или се вештом мимикријом⁷ аполитичности прикривала и гледала своја посла. Временска дистанца у зонама осетљивих тема такође је науку (овде највише мислим на друштвене, хуманистичке и историјске науке) ослобађала критичке одговорности, често спутаване хегемонијом политичке науке као предводнице идеолошке реторике.⁸ Кумулативност грађе као и (не)доступност архива траже од истраживача и истраживачице да се упусте у нове маневарске непредвиђености уласком у неиспитане области, што подразумева додатни изазов и напор. Коначно, научна истраживања су са распадом Југославије ушла у тоталну национализацију, чиме се сузио сваки видокруг онога што се звала југословенска проходност. Свако у својим национализацијама отварао је досијее и тражио оно што се могло уградити у социјализам. Изузетак су институције и програми последњих десетак година, који су разбили националне клишее (на пример, СКРПС – Centar za kulturološka i rovjerna istraživanja socijalizma – Pula и ЦЕЈУС – Центар за југословенске студије – Београд). Имајући увид у конференцијску делатност, предавачке програме и издаваштво, запажа се да је социјализам постао интергенерацијски изазов и истраживачки производ.

Различити су били путеви истраживања социјализма: истраживања у социјализму и истраживања социјализма имају своје истраживачке инсајдере и аутосајдере. Млађе генерације истраживача и истраживачица социјалистичку епоху неоптерећено приближавају са временске дистанце, а они други савременици тога доба, преиспитују то време, па и себе. За једне се улази у непознате области, а за друге остају позната искуства и неиспитане теме. Може се рећи да је то нови вид истраживачке стварности, која у себи може носити нешто пионирско. И ту негде видим интергенерацијску уравнотеженост и дијалог, погледе са стране и изнутра, који још више отварају видике. Конструкт социјализма, на неки начин, настаје у постсоцијализму као конструкт тог односа. Тако присуствујемо сталним (ре)конструкцијама и реинтерпретацијама

⁶ О социјалистичком наслеђу в. Gavrilović 2011, 53; Radović 2014, 148.

⁷ На пример када се ради о истраживањима у оквиру Етнографског института САНУ још од 1947. године и тих првих десет година реалсоцијализма етнолошка проучавања су остала у домену истраживања народне културе и фолклора, што се добро уклапало у комунистичке доктрине народних маса, а „наш народ“, „наша земља“ постављени су под метафоричко окриље чувара двосмисленог „нашег колективитета“ српског и југословенског (в. Lukić Krstanović 2018, 14).

⁸ Занимљиво је упоредити и прочитати како је К. Вердери објаснила однос антрополошких истраживања и хегемоније политичке науке и њеног концептуалног репертоара – национализам, легитимност режима, планирање, развој, природа власти у социјалистичком систему (Verderi 2005, 17–18).

прошлости. Рецентна истраживања се суочавају са амбивалентним и слојевитим лицем социјализма, стварајући нове аналитичке оквире упитаности и проблематизација. С једне стране, улази се у деконструисања социјалистичког поретка, који се препознаје у идеологији, централизацији власти, протоколу самоуправљања, ауторитаризму, патернализму и декларативној родној једнакости. С друге стране, прошлост се отвара у културном и друштвеном контексту југословенства од парадигми братства и јединства до заједничких свакодневица, отворених комуникација и суживота. Како год, јавни и приватни наративи, државни протоколи, локалне културе, национално и универзално, пропагандно и перцептивно јесу у разним тумачењима опречни као једно или друго али и углибљени једно у друго. Још две одлике се могу извући из истраживања социјализма, а то су епистемолошки и методолошки приступи. На епистемолошком нивоу није реч о нагомиланим сазнањима него о проблематизацији знања, о производњи знања. Питања се преткају у проблеме, а то је прави аналитички пут и истраживачки пулс. Дешава се да се неки истраживачки подухвати драматизују у зонама отварања архива или немогућности откривања докумената, што посебно јавном мњењу погодује за сензационализам или екстатичност. Но, и поред тога вредна су сва ваљана и сталожена истраживања и публиковани радови, који су спремни да проблем поставе на највиши научни ниво као преглед, интерпретацију и критику. У методолошком смислу, истраживања су и даље препозната у савременим теоријским и емпиријским приступима одређених области (антропологије, историје, фолклористике, социологије и др.), али, такође, она су усмерена на интердисциплинарни дијалог који није унапред дат, већ „представља поље сукобљавања мишљења око самог објекта проучавања и начина на који се Југославија као историјски појам актуелизује, употребљава или злоупотребљава у савременим политичким, друштвеним и културним токовима“ (Uvodna reč, *Jugoslavija zašto i kako?* 2019, 10). Тумачење, а не само реконструкција тежи да се разбију неки обрасци објашњавања – онога што је било, што се мисли да је било и што се представља како је било. Дакле, проучавања у социјализму и истраживања социјализма неопходан су тандем, да би се проникнуло у све друштвене процесе и промене. Нимало лак и често напет трагалачки посао, који стално вуче дилеме у хуманистичким наукама – бити непристрастан, аналитички темељан, друштвено актуелан и еманципован.

Зборник радова *Пропаганда и јавни наративи у социјалистичкој Југославији*, представља подухват за науку и за ширу јавност, јер се надовезује на савремене истраживачке одлике тумачења феномена социјализма и Југославије. У Зборнику се тематски отвара поље јавних политика и јавности у зонама пропаганде и наратива. Како се наводи у Уводу, значење наратива се проширује у правцу „стратегије приповедања и складиштења знања“, док се политичка пропаганда дефинише као дискурзивно-семиотичка пракса, која се у социјализму манифестовала кроз читав низ испланираних и усмерених пракси, чиме се тежило планском усмеравању и манипулацији становништва (Bogdanović & Obšust 2021, 7–9). На нивоу садржаја *Зборник* се чита у континуираном низу, где се радови надовезују градећи једну композициону серијску целину. Садржај чини скуп радова разврстаних у четири одељка: споменичко наслеђе, јавне установе, штампани медији, свакодневица и празници. То даље обухвата и прати процесе, праксе, парадигме, комуникације, представе, стереотипе. Аналитичка слојевитост,

разноврсни приступи дају вишеслојну проблематизацију, која у многим радовима успоставља корелацију садашњости и прошлости. Коначно, издавачки подухват и допринос *Зборника* представља успешну координацију две релевантне институције Архива Војводине и Етнографског института САНУ, отварајући тиме разноврсне видове научне и стручне сарадње. Вредно је споменути да текстови представљају самостална истраживања чији су резултати студије случаја и синтетичке анализе.

Владимир Кривошејев и Жељко Бјељак су у студији случаја обрадили споменичко наслеђе и сећања на примеру просторног симболизма града Ваљева, указавши на замену старих историјских наратива, од националног споменичког наратива до социјалистичке и народноослободилачке споменичке поруке. **Катарина Доганчић- Мићуновић** кроз актуелизацију споменичког наслеђа и меморијалних комплекса (Кадињача) успоставља везу између идеолошких формација и уметничких форми: соцреализам и модернизам, као и осадашњење прошлости кроз протоке комуникација и посећености меморијалног комплекса. У пољу институција социјализма **Нина Алексић** пише о мало знамом биоскопу у локалној средини каква је Нови Пазар од 1945 до 1991. године; о њиховој локалној популарности али и државној пропаганди. **Бојана Богдановић** кроз анализу Музеја устанка 1941. у Титовом Ужицу проблематизује сталну поставку као вид музејске наратије и митизованог наратива о народноослободилачкој борби која се контекстуализује у зонама ретроспективних политика. За **Ивану Петровић** изазов је био да отвори архиве штампаних медија у периоду 1944–1953, да би указала на пропагандне дискурсе, стављајући акценат на механизме контроле над медијима и начине манипулисања у војвођанској штампи. Рад **Иване Башић и Милана Томашевића** јесте интерпретативни утицај у појаву *Речника технологије*, објављеног у студентском часопису *Видици*, који је естетски, визуелни, филозофски искорак тога времена, проглашен за субверзивно, неодогуварујуће дело од тадашњих програмираних ауторитета. Поновно аналитичко осадашњење овог дела обогаћује сазнања, провоцира и продубљује сваки вид знања потребних посебно данас. **Миљина Ивановић Баришић** у раду покреће питање како су социјалистички наративи утицали на мењање традиционалне културе, ослањајући се на прокламоване стереотипе и реторику препознате у појмовима индустријализације, урбанизације, модернизације, еманципације жена и др. **Бојан Арбутина** расветљава свечаности и прославе на примеру *Сремачке прославе Јулских свечаности 1945–1989*, важног јавног механизма у манифестовању званичне реторике као вредности и инструмента за производњу друштвено пожељне свести.

Зборник отвара нове странице ишчитавања социјализма кроз епистемолошки легитимитет и научно потврђивање. Научним трагом овог *Зборника* није само неопходно открити истине или дати неке одговоре, већ је важно расветлити проблеме и указати на путеве и странпутице којима се у једном делу прошлости ишло. Ова публикација, као и будућа истраживања социјализма, свакако су подстицај да се прошлост увек држи напетом и доступном за критику, ма колико то била ноћна мора или лепо сећање за протагонисте тих времена. Сада је сигурно да је бављење социјализмом истовремено и бављење садашњим временом, јер подразумева поређења, преламања, критике, одговорне дебате, да би се друштво хуманизовало и демократизовало.

Литература

- Bogdanović, Bojana & Kristijan Obšust, ur. 2021. *Propaganda i javni narativi u socijalističkoj Jugoslaviji. Zbornik radova*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Beograd: Etnografski institut SANU.
- Verderi, Ketrin. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?* Beograd: Fabrika knjiga.
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. *Muzeji granice moći*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Erdei Ildiko, Branislav Dimitrijević & Tatomir Toroman, ur. 2019. *Jugoslavija zašto i kako?* Muzej Jugoslavije, Beograd: DMD.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2018. „Naučne politike i istraživački entiteti u istorijskoj autorefleksiji: Etnografski institut SANU“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI (1): 11–32.
- Radović, Srđan. 2014. „Pop (post)socijalizam: crtice o konstrukciji i muzealizaciji jugoslovenskog socijalističkog nasleđa u najnovije doba.“ U *Dni na Nasledstvoto* 2013, 148–158 Вългарска академия на науките, Institut za Etnologija i Folkloristika s Etnografski Muzej.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotreba prošlosti*. Beograd: Čigoja.

Мирослава Лукић Крстановић

Прикази Reviews

Тихомир Р. Ђорђевић, Цигани у Србији. Етнолошка истраживања

Приређивач Данијела Поповић Николић, превод Гордана Тимотијевић.

Центар за културу у Алексинцу и Огранак САНУ у Нишу 2021, 400 стр.

Тихомир Ђорђевић је докторску тезу под насловом „Die Zigeuner in Serbien: Ethnologische Forschungen“ одбранио на Универзитету Лудвиг Максимилијан у Минхену 1902. године. Дисертација је на немачком језику под истим насловом објављена у часопису *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, Mitteilungen zur Zigeunerkunde*, и то у два дела. Први део је објављен 1903. године, а други део 1906. године. Делови Ђорђевићеве тезе су српској научној публици били доступни у српској периодици и Ђорђевићевој монографији *Наши народни живот*, у књигама VI, VII, VIII, објављеним 1932. и 1933. године.

Тихомир Р. Ђорђевић. Цигани у Србији. Етнолошка истраживања представља у науци дуго очекивану студију, у којој се у целини објављује докторска дисертација Тихомира Ђорђевића. Фототипско издање Ђорђевићеве дисертације налази се на самом почетку студије (стр. 9–159), чему следи превод оба дела дисертације на српски језик (први део: стр. 161–266, други део: стр. 267–331). Напомене преводиоца и приређивача (стр. 332–334), као и ауторски текст приређивача *Докторска дисертација Тихомира Р. Ђорђевића: рукописи, превод, допуне и прераде* (стр. 337–379) у великој мери употпуњују саму дисертацију доносећи важна објашњења о истраживањима, примењеним теоријско-методолошким принципима, а осим тога олакшавају читање и разумевање Ђорђевићевог дела убицирајући га у научни контекст времена у коме је стварано. Висок академски приступ приређивању овако једног важног дела илустрован је и трима индексима – *Индексом личних имена* (стр. 380–381), *Индексом етнографских и географских назива* (стр. 382–385) и *Индексом појмова* (стр. 386–390). На самом крају студије објављене су фотографије и архивска документа у виду прилога (стр. 391–398).

Иако је у наслову књиге истакнут етнографски и етнолошки рад Тихомира Ђорђевића, он у бити покрива дисциплинарно различите области – не само етнологију већ и фолклористику, антропологију, антропогеографију, доноси демографске податке о Ромима и ромским заједницама у Србији, убициране у временски и просторни контекст почетка 20. века. У студији су додатно наведене значајне лингвистичке напомене везане за ромски језик у Србији, које се могу користити и тумачити из перспективе савремених лингвистичких истраживања.

Докторска дисертација Тихомира Ђорђевића не губи на актуелности и представља интердисциплинарну студију релевантну за ромолошке студије у целини.

Први део дисертације Тихомира Ђорђевића (стр. 161–266) посвећен је етнографским и антропогеографским карактеристикама које је Ђорђевић сматрао релевантним за сагледавање ромске популације. Овај део подељен је у једанаест целина, које пружају увид у историјске околности (поглавља: *Увод* (стр. 167–170), *О Циганима у Србији* (стр. 171–175), *О прошлости Цигана на простору Краљевине Србије* (стр. 176–184) и демографске податке (*Статистички преглед* (стр. 185–192) и *Језички односи* (стр. 193–196)). Поглавља одн. целине *Подела Цигана по вери* (стр. 197–202), *О физичким особинама* (стр. 203–206), *О душевним особинама* (стр. 207–211), *О начину живота Цигана* (стр. 212–218), *О занимањима Цигана* (стр. 219–231), *Цигани у српском народном веровању и предању* (стр. 232–237) значајно доприносе сагледавању традицијске културе Рома. Елементима животног циклуса посвећено је поглавље *О обичајима код Цигана* (стр. 238–259), а у потпоглављима *О обичајима код деце* (стр. 239–242), *О обрезивању (сунет)* (стр. 242–244), *О побратимству* (стр. 244–245), *О свадбеним обичајима* (стр. 245–253), *О самртним обичајима* (стр. 253–259) издвојени су они елементи које је Ђорђевић сматрао кључним за разумевање ромске традицијске културе. У потпоглављима *Нова година* (стр. 259–262), *Ђурђевдан* (стр. 262–265), *Остали празници* (стр. 265–266) у оквиру целине *О празницима код Цигана* (стр. 259–266) издвојени су кључни празници календарског циклуса ромске традицијске културе.

У другом делу дисертације (стр. 267–331) објављена је теренски документована грађа – ромско усмено стваралаштво – *О усменом предању* (стр. 269–320) и документована језичка грађа *Из циганског речника* (стр. 323–331). Посебно је занимљиво поглавље које је Ђорђевић назвао *О рачунању код Цигана* (стр. 321–322), а у ком су објављени симболи којима се бележе вредности бројева (стр. 321). Ромско усмено стваралаштво Ђорђевић је класификовао као *Предања и бајке* (стр. 275–305), *Песме* (стр. 305–316), *Загонетке* (стр. 316–317), *Клетве* (стр. 318–319) и *Заклетве* (стр. 320). У поглављу *Предања и бајке* наведено је осамнаест наслова на српском језику, док је тринаест поетских фолклорних облика, документованих на ромском језику, Ђорђевић објавио у поглављу *Песме*. У преводу овог дела дисертације песме су преведене на српски језик. Посебно се издаваја нотни запис песама, које је од „Цигана из Јагодине“ забележио Ђорђевићев брат Владимир Ђорђевић (стр. 306). Мале фолклорне форме – загонетке, клетве и заклетве у овом издању објављене су и на ромском и на српском језику. У поглављу *Из циганског речника* наведене су 143 лексеме разврстане у, Ђорђевићевом терминологијом речено, три дијалекта – дијалекте „давно насељених“, „скоро насељених“ и „Цигана чергара“. Ђорђевић наводи да је објављени лексички материјал део ромског речника који је, у тренутку публиковања дисертације, био у припреми. Објављени лексикографски материјал, будући документован крајем 19. и почетком 20. века, значајан је за савремена лингвистичка истраживања јер може указати на постојаност, али и на трансформације ромског вокабулара. Како савремена лингвистичка истраживања ромског језика располажу увидима из области фонетике и фонологије, морфологије, те увидима из контактне лингвистике, на основу Ђорђевићевог списка лексема могло би се реконструисати којим дијалектима документоване лексеме припадају. У овом поглављу објављени су и дани у недељи (стр. 330) и

бројеви (стр. 331), а у њиховој дијалекатској класификацији примењена је иста методологија као и на лексички материјал.

Ауторски текст *Докторска дисертација Тихомира Р. Ђорђевића: рукописи, превод, допуне и прераде* (стр. 337–379), приређивача Данијеле Поповић Николић подељен је у седам поглавља: 1. *Цигани у Србији – рецепција, настанак и (не)објављивање*, 2. *Парцијално објављивање дисертације и наставак истраживања у области ромологије*, 3. *Рукописна грађа о Ромима*, 4. *Докторска дисертација у рукописима*, 5. *Методолошке основе*, 6. *Ромско усмено стваралаштво – грађа и проучавање*, 7. *Најинтересантније етнолошке, лингвистичке, социолошке и антропогеографске студије – у српској науци новог времена*.

Прво поглавље *Цигани у Србији – рецепција, настанак и (не)објављивање* (стр. 337–344) пружа увид у детаље везане за саму докторску дисертацију Тихомира Ђорђевића, њен садржај и одбрану, хронологију објављивања дисертације, као и рецепцију Ђорђевићевих истраживања и радова у Србији и иностранству. Ово поглавље садржи и важне податке из преписке коју је Ђорђевић водио са колегом Фридрихом Краусом, а које се тичу објављивања тезе. Иако је рецепција Ђорђевићевог рада била позитивна у Србији и српској академској заједници, из сачуване преписке издваја се одговор Етнографског одбора Српске краљевске академије на предлог Тихомира Ђорђевића за објављивање дисертације у оквиру *Српског етнографског зборника* који у великој мери осветљава судбину превода и објављивања Ђорђевићеве дисертације. Тихомир Ђорђевић био је истрајан у намери да српској читалачкој публици и научној заједници представи резултате истраживања пишући на српском језику – то је чинио објављујући радове о Ромима у Србији, са насловима који су били исти, или модификовани наслови поглавља дисертације, са напоменама типа „извадак из дела“, „једна глава из дела“ којима је сугерисао да су ти делови самосталне целине.

Друго поглавље *Парцијално објављивање дисертације и наставак истраживања у области ромологије* (стр. 344–350) истиче континуитет Ђорђевићевих истраживања из области ромологије. Како приређивач наглашава (стр. 344), Ђорђевић је са објављивањем резултата истраживања – оних који су чинили окосницу његове тезе, али и оних који су се надовезивали на постојеће – започео 1905. године. У овом поглављу наведен је списак Ђорђевићевих радова (пописано је 56 наслова) објављиваних у српској периодици (нпр. у часописима *Српски књижевни гласник*, *Босанска вила*, *Годишњица Николе Чупића*, *Нова искра*, *Ново време* итд.), периодичи на немачком језику (нпр. у часопису *Antropophyteia*) и у угледном британском часопису *Journal of the Gypsy Lore Society*. Осим објављених наслова радова, значајно је истаћи поступак приређивача који пореди објављене Ђорђевићеве радове са садржајем докторске дисертације, и скреће пажњу на допуне, прераде, изостављање, те Ђорђевићеве коментаре нове грађе.

У трећем поглављу *Рукописна грађа о Ромима* (стр. 351–360) анализирана је рукописна грађа из два легата Народне библиотеке Србије у којима се налази рукописна грађа Тихомира Ђорђевића – Легат Тихомира Ђорђевића и Легат Љубице и Данице Јанковић. Приређивач истиче (стр. 351) да се у овим легатима налази заоставштина која сведочи о Ђорђевићевом раду и интересовањима за ромологију, и садржи разноврсну грађу о Ромима: верзије докторске дисертације

на српском, текстове припремане за објављивање, преписе и исписе из других извора, записе које су слали Ђорђевићеви сарадници, концепте, фише, исписе, коначне текстове. Преписка у легатима пружа увид у мрежу Ђорђевићевих сарадника (учитељи, ђаци, сарадници, познаници), који су му прикупљали грађу на терену, али садржи и податке о околностима прикупљања грађе, садржају, сакупљачима (име, презиме, датум и слично). Осим тога, у овом поглављу, приређивач наводи све изворе коришћене за потребе „представљања текстолошких основа докторске дисертације о Ромима“ (стр. 352). Рукописна грађа и архивска документа, између осталог, пружају увид у научни и методолошки поступак који је био типичан за почетак 20. века.

У четвртном поглављу *Докторска дисертација у рукописима* (стр. 360–363) посебно је истакнуто да рукописна грађа не садржи коначну верзију Ђорђевићеве дисертације на српском језику, као и да рукопис превода дисертације на немачком језику није у целини доступан. Веома прецизно и детаљно приређивач наводи и анализира интервенције у доступним рукописима – допуне, измене, редиговања, изостављања појединих фрагмената, као и подударности и различитости верзија рукописа дисертације.

У петом поглављу *Методолошке основе* (стр. 363–366) обрађен је веома важан аспект Ђорђевићевог научног рада – систематска, планирана и методолошки утемељена теренска истраживања, као и методолошки поступак у обради теренске грађе. На овом месту је објављен и упитник (*Питања о Циганима*, стр. 364–365) који је Ђорђевић примењивао у теренским истраживањима, и на основу кога су грађу документовали и његови сарадници. Овакав методолошки поступак сведочи о научном постулату према којем су за анализу теренске грађе потребни подаци који су упоредиви – прикупљани истом научном методом. Ђорђевић је бележио информације о времену и месту документовања, саговорницима, сам процес прикупљања различитих типова података, савременом научном терминологијом речено – Ђорђевић је бележио и метаподатке, који су круцијални за целовито сагледавање истраживане заједнице. Осим што су из перспективе научне методологије важни подаци о прикупљању и обради теренске грађе, ово поглавље истиче и ауторитет који је Ђорђевић имао међу својим савременицима.

Шесто поглавље *Ромско усмено стваралаштво – грађа и проучавање* (стр. 366–371) доноси записе ромског фолклора. Посебна вредност ових записа лежи у томе што су они наведени и на ромском језику – осим приповедака, како наглашава приређивач (стр. 366). Приређивач скреће пажњу и на Ђорђевићев аналитички поступак – он се, наиме, није бавио класификацијом и идентификацијом интернационалних типова и мотива, али је бележио изузетно драгоцене податке о приповедном контексту, приликама у којима се приповедало, о приповедачкој техници и језику на ком се приповедало, учешћу заједнице у процесу казивања и бележења и слично (стр. 368). Осим тога, значајни су подаци који се односе на објављени корпус – шта је у тај корпус укључено, а шта није, жанровску и мотивску разноликост, везе са српским усменим поетским фолклором итд. У Ђорђевићев корпус ушле су приповетке (само на српском језику), песме, кратки говорни облици (загонетке, брзалице, римоване ругалице, клетве и заклетве) на ромском језику, а псовке су изостављене. Осим тога, Ђорђевић доноси и драгоцену запажања о контексту, неким елементима структуре, формулативним компонентама, терминологији и сл.

Седмо поглавље *Најинтересантније етнолошке, лингвистичке, социолошке и антрополошко-географске студије – у српској науци новог времена* (стр. 371–374) једним делом упућује на историју ромологије као научне области, а осим тога помаже у разумевању српске и светске научне климе. Како приређивач истиче (стр. 371), „српска ромологија се развијала и укључивала у европске и светске токове и парадигме пратећи кључне теме, које је за собом оставило наслеђе с краја 19. и почетка 20. века, са другачијих теоријско-методолошких позиција, али уводећи и потпуно нове“. Ђорђевићевим трагом настављена су истраживања ромских заједница у Србији, утрла су пут савременим истраживањима Рома, диференцирајући се на дисциплинарно различите области.

У концизном закључку ауторског текста приређивача (стр. 373–374) истиче се да су Ђорђевићева фокусираност на порекло, имена, постојбину, антрополошке особине, језик, веру и територијалну распрострањеност, посвећеност и проучавање разних врста извора, упућеност у релевантну ромолошку литературу, представљање нове и богате грађе – нека од обележја његовог научног рада. Ђорђевићев теоријско-методолошки приступ суочио се и са научним оспоравањима, али неоспорно сведочи о историји развоја појединачних научних области. Ђорђевић је без сумње један од првих који је српској науци представио истраживања ромског становништва, а то је чинио примењујући научне принципе. Иако дискутабилно из позиције савремених научних приступа, у многим и бројним аспектима Ђорђевићево дело је још увек значајна и незаобилазна основа проучавања Рома из перспективе фолклористике, лингвистике, етнологије, историје етничитета итд.

Светлана Ћирковић

Tatiana Bužeková, Mágia a čarodejníctvo v etnografických štúdiách do polovice 20. storočia

[Магија и врачање у етнографским студијама до половине 20. века]

АКА Media, Edicija Prameň, Bratislava 2019, 371 str.

Опсежна монографија Татјане Бужекове (Tatiana Bužeková), професорке на Катедри за етнологију и музеологију Филозофског факултета Универзитета Коменског у Братислави, пружа минуциозно урађену систематизацију и преглед најутицајнијих етнографских студија магијских представа и пракси у Великој Британији, Француској, Немачкој, Сједињеним Америчким Државама, Русији и Словачкој и то у периоду од половине 19. до половине 20. века. Почетна тачка изабраног временског периода везана је за успостављање социокултурне антропологије као научне дисциплине у Великој Британији, а на политичком плану са конституисањем модерних нација у Европи. На крају постављеног временског интервала – половином 20. века – долази до глобалне трансформације која се одражава и на кретања у науци. У западним земљама распад колонијалног система мења фокус и предмет антрополошких истраживања, док у већини земаља Источне и Средње Европе, укључујући и Словачку, постаје доминантна идеологија марксизма-лењинизма.

Магија је једна од основних тема етнографских истраживања, посебно у периоду који је ауторка издвојила за анализу. Истраживачки приступи магији показују преломне моменте развоја етнологије и антропологије у поменутих земљама. Изабране и анализирани етнографске студије показују базичне идеје првих етнолошких и антрополошких теоријских праваца, али и начин на који се у различитим земљама и временским периодима поимао најучесталији предмет проучавања етнологије, антропологије и фолклористике. У Предговору (стр. 11–13) и Уводу (стр. 15–28) ауторка објашњава да је магија универзални социокултурни феномен, заступљен у свим друштвима у прошлости, као и у садашњости. Будући да је магија углавном истраживана у оквирима студија религије, ауторка детаљно објашњава методолошки агностицизам (стр. 22).

Структура књиге одражава две основне линије анализе: 1. развој научних традиција у конкретним земљама; 2. развој теоријских приступа са посебним фокусом на најзначајније представнике у оквирима поменутих научних традиција. Књига се састоји из седам поглавља од којих је свако од њих посвећено расветљавању магијских представа и пракси у академским традицијама горе поменутих земаља.

Прво поглавље *Магија и мишљење* (стр. 29–50) посвећено је еволуционизму, првом теоријском правцу у британској антропологији, насталом у условима моћне колонијалне империје 70-тих година 19. века, и усмереном на „друге“, не-западне припаднике колоније. Друго поглавље *Магија и друштво* (стр. 51–84) разматра рад француске социолошке школе и њених експликација „примитивног менталитета“. Следи треће поглавље насловљено *Магија и функције* (стр. 85–128). У овом поглављу Татјана Бужекова детаљно анализира рад британских антрополога који су засновали функционализам. Тада је дошло до радикалних промена у методологији антрополошких истраживања – дуготрајан боровак у заједници постаје стандард социокултурне антропологије. Поглавље се завршава анализом једне од најзначајнијих и најутицајнијих студија магије – Еванс-Причардовим (Edward E. Evans-Pritchard) делом *Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande* (1937). У четвртном поглављу, насловљеном *Магија и митологија* (стр. 129–182), ауторка разматра истраживања магијске праксе и фолклора која су истраживачи обављали у оквирима своје државе и то у три области – земљама немачког говорног подручја, Русији и Словачкој. Овакав избор подручја ауторка објашњава њиховим заједничким коренима у немачком романтизму. У овом поглављу указано је на повезаност фолклористике и политичких покрета посматраног периода; фолклор је имао важну улогу и конструисању нације. Пето поглавље *Магија и психологија* (стр. 183–230) фокусирано је на проучавање магије и враџбина у Сједињеним Америчким Државама, где су корени научних традиција у значајној мери такође били везани за немачки романтизам. Са друге стране, и америчка антропологија, слично као антропологија у Великој Британији, бавила се истраживањима „других“ – углавном Индијанаца, а у проучавањима примењивала је теоријске приступе психологије. У шестом поглављу, које носи назив *Магија и народ* (стр. 231–282), Бужекова приказује две линије развоја руске етнографије, које су биле усмерене на магијска веровања и праксе словенских и несловенских народа руске империје. Она описује идеолошку промену која је настала након Октобарске револуције 1917. године, а која је довела до формирања Совјетске етнографске школе. Последње седмо поглавље *Магија и фолклор* (стр. 284–325) посвећено је историји

етнографије у Словачкој. Етнографија у Словачкој је од краја 19. века имала дескриптивни карактер, али од 30-тих година 20. века она је била под утицајима структурализма. Тада је дошло до промена у теоријским приступима етнографије, које, међутим, нису трајале дуго. Крајем 40-тих година 20. века комунистички режим је утицао на доминацију теоријско-идеолошке платформе Совјетске етнографске школе.

Свако поглавље почиње уводом у коме ауторка објашњава историјски и политички контекст настанка академских институција, теоријских приступа и најутицајнијих представника. Текст има два нивоа: главни текст и „прозоре“, који заправо представљају својеврстан речник кључних појмова и биографија најутицајнијих аутора. Појмови попут етнологије, антропологије, етнографије, фолклористике, агностицизма, просветитељства, етноцентризма, анимизма, табуа, тотемизма, емик/етик перспективе, епистемиологије, мита, митологије, пангерманизма, панславизма, расе, културног релативизма, руског формализма и др. подробно су размотрени у контексту историје науке. Овај својеврстан речник кључних појмова изванредно прати и употпуњује главни текст, а може се читати и независно од њега.

У Завршним разматрањима (стр. 328–337) ауторка указује на то да ако би се употребила метафора музике, развој етнолошких и антрополошких приступа би се могао представити не као скуп разнородних мелодија, већ као симфонија у којој се поједине музичке теме сливају у импресивно комплексну целину, понекад понављану у новом облику, свиране различитим инструментима, али увек међусобно повезане и условљене. Овакав поглед на теорије је могућ само уколико пратимо њихов настанак, развој и интеракцију. Универзални феномени као што су магија и врачање, који представљају једну од базичних тема у различитим теоријским приступима, омогућују овакву перспективу – закључује Татјана Бужекова.

Монографија *Mágia a čarodejníctvo v etnografických štúdiách do polovice 20. storočia* прати и детаљно обрађује једну тему у већем броју академских традиција и усмерења. Узорно је структурирана, написана питким и јасним стилем, и комплетирана именским и предметним регистрима на крају. Књига представља јединствено вредан допринос студијама религије, али и историји и методологији етнологије и антропологије.

Сања Златановић

Хроника Chronicles

Клуб студената етнологије и антропологије двадесет година касније: нове генерације и стари изазови током пандемије

Клуб студената етнологије и антропологије (КСЕА) основан је пре две деценије, у априлу 2001. године, на иницијативу студената старијих година студија Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Први председник КСЕА био је проф. др Данијел Синани, садашњи декан Факултета. Клуб је настао у циљу унашређења (ван)наставних активности што је резултирало спремношћу будућих етнолога и антрополога за самостални истраживачки рад током и након студија. Не треба занемарити чињеницу да је овај племенити циљ заживео пре пуних двадесет година, а да је Клуб од тада испратио и дочекао многе генерације стручњака антрополошке науке. Наши претходници су нам у аманет оставили важне задатке и велика очекивања, али даљу реализацију старих/нових активности отежава пандемија новог коронавируса ковид 19, од почетка марта 2020. године. Међусобна комуникација је наставила да се одвија путем друштвених мрежа и онлајн платформи, што представља необичност у односу на претходна виђања и лакоћу реализација активности уживо.

Но, једна важна замисао је успешно преточена у дело неколико недеља пре проглашења ванредног стања. КСЕА је заједно са Клубом студената археологије (КСА) 20. фебруара исте године одржала презентацију и отворену дискусију „Разбијање таксономије“, поводом Дана антропологије. Догађај је био осмишљен као троделна радионица: историјски значај умрежавања антропологије и археологије, новија истраживања у којима се преплићу ове две дисциплине (људско-животињски односи и *archeogaming*), и дискусија о будућности ширења мреже сарадње са другим наукама попут геологије, историје, биологије итд. у светлу тренутних глобалних научних проблема. Овај догађај је оставио простора за даљу сарадњу поменутих клубова.

Тако је 2020. годину обележио почетак сарадње са КСА – испрва као идеја у повоју да би већ наредне 2021. године започет актуелни пројекат – „(Ре)Акционизам“. То је интердисциплинарни подкаст пројекат, а његова основна идеја је да путем дискусија са гостима из различитих домена науке поделимо перспективе у/о науци ради круцијалног задатка – борбе против све присутније, псеудонауке. Узевши у обзир то да велики број псеудонаучних тврдњи допире до шире јавности путем различитих медија и интернета, овај подухват је веома важан за будућност и легитимност науке. Идеја је заживела почетком прошле године када смо, инспирисани предавањима на изборном предмету *Археологија и псеудоархеологија*, међусобно установили да ми као млади научници и научнице

треба заједничком вољом и знањем да се „ухватимо у коштац“ са когнитивним заврзламама псеудонауке. До сада смо снимили и емитовали три епизоде на *YouTube* каналу КСА: „Наука vs Псеудонаука: Наука узвраћа ударац“ (април), „Генетика вируса, 'древних Срба' и вакцинације“ (мај) и „Образовни систем и употреба средњовековне прошлости“ (јун). У првој епизоди гости су били археолози проф. др Моника Милосављевић и проф. др Милош Порчић, који су нам говорили о основним научним појмовима, препознавању псеудонаучних тврдњи на интернету и њиховим могућим разлозима метастазирања на „кичменом стубу“ науке, те и о последицама по друштво. У другој епизоди гост је био молекуларни биолог др Милош Бабић који нас је упознао са комплексним светом вируса. Посебност ове епизоде се огледа у томе што смо имали прилику да разговарамо са научником из домена природних наука, те је то, између осталог, допринело бољем разумевању тренутно актуелне пандемије. Трећу епизоду су обележили историчари проф. др Борис Стојковски и др Милош Ивановић, а говорили су нам о најактуелнијим заблудама, уџбеницима из историје, проблемима сазнања регионалне историје и о интердисциплинарности када је у питању средњовековно наслеђе и прошлост Словена. После дуже паузе биће доступна нова епизода.

Током последње две године Клуб је задесила и смена генерација – старији одлазе, нови долазе, а изазови остају исти. Управо тај процес, али и вест о пандемији, утицали су на благу стагнацију Клуба, провоцирајући даље активности, а испод такве учаурености су тињале нове идеје које нису остале само да лебде у лимбу недоконаних иницијатива. Било је потребно да се деси „нешто“, а то „нешто“ се догодило „споља“ – у марту текуће године смо добили позив од студената антропологије са Универзитета у Стразбуру (*Association d'Ethnologie de Strasbourg*) који се тича међународне сарадње приликом реализације дигиталног студентског антрополошког часописа *In:sights*. Прихватањем позива остварена је међународна сарадња младих са циљем ширења и размена научних идеја, и популаризације науке. Истовремено, позив су примиле, а потом се и одазвале многе студентске организације са европских универзитета: Aarhus (Данска) – *Communitas*, Aix-Marseille (Француска) – *Anthropo'sphere and LUME*, Bern (Швајцарска) – *Fachschaf Sozialanthropologie UniBe*, Freiburg (Немачка) – *Fachschaf Ethnologie*, Louvain-la-Neuve (Белгија) – *NASA*, Skopje (Македонија) – *MCEAD*, Bordeaux (Француска) – *L'Autre and Alumni Anthropologie Bordeaux*, Fribourg (Швајцарска) – *Fachschaf GKR UniFR* и Nanterre (Француска) – *ENAPE*. Конкурс за слање је био отворен до краја јула, а потом су чланови клубова са својих универзитета, прегледали и одабирали најрепрезентативније радове. Између осталог, циљ је и креирање платформе на којој ће се делити различите научне традиције и доприноси из домена антропологије, из својих држава. Са Одељења за етнологију и антропологију Универзитета у Београду стигла су четири студентска рада, чији ће рукописи ускоро бити доступни на поменутој платформи и у часопису. На пролеће следеће године (2022), планирано је упознавање са колегама из Стразбура, ако епидемиолошка ситуација то буде дозвољавала, као и нови годишњак *In:sights-a*.

Током јула месеца на редовној скупштини Клуба, изгласано је ново Председништво: Кринка Баковић (председница), Анђела Пумпаловић и Ана Шамарјај (потпредседнице), Марија Брашанац (секретарка) и Лазар Бараћ (благајник). Ова реорганизација је захтевала промене у погледу идеја и

активности Клуба. На почетку нове академске 2021/22. године спецификовани су задаци на којима ћемо посвећено радити до почетка другог семестра током којег ћемо их реализовати: Радионица академског писања као елементарна потреба на Основним академским студијама, низ предавања са дискусијама „Антропозбор“ где ће гостовати сручњаци из различитих научних дисциплина заједно са антрополозима, поновно покретање студентског антрополошког часописа *Anthropost* који је издавао Факултет од 2012. до 2016. године, и Дани религије (као реприза догађаја из 2019. године). Од новембра месеца текуће године стартујемо са циклусом пројекција етнографских филмова са дискусијама у ДЦ „ЗаЧин“ сваке друге недеље. Такође, биће скромно обележен рођендан Клуба, у складу са тренутном епидемиолошком ситуацијом.

Иако се текст осврће на последње две године рада Клуба, потребно је захвалити се старијим колегама који су нам предали елементарне идеје и циљеве у руке, као кључ формирања још бољих наставних активности, (међународне) студентске сарадње и мреже сарадње са другим студентским организацијама, зарад популаризације науке. Тренутно се одиграва и сарадња на нивоу организација младих антрополога, етномузиколога и уметника, те смо се умрежили са Центром за визуелну антропологију (VAC), Звучном етнографијом и Центром за етномузиколошке делатности (ЦЕД), те и са етнологом-антропологом Александром Репецићем и уметницом Анђелом Ђермановић, јер управо наши циљеви више имају сличности, него онога што нас раздваја.

Упркос отежавајућим изазовима пандемије и дефициту финансијских средстава показујемо и показатељима задовољавајуће резултате који су у служби подстицања индивидуалних и колективних истраживачких подухвата.

Кринка Баковић

**Рецензенти научних радова у Гласнику Етнографског
института САНУ LXIX за 2021. годину**

Др Јелена Јовановић, дописни члан САНУ, Музиколошки институт САНУ,
Београд

Проф. др Милица Бакић Хајден, емеритус, Универзитет у Питсбургу, САД

Проф. др Драгана Антонијевић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Гордана Благојевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Драгомир Бонцић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Проф. др Милан Вукомановић, редовни професор, Одељење за социологију,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Љиљана Гавриловић, Етнографски институт САНУ, Београд, у пензији

Проф. др Биљана Дојчиновић, редовни професор, Одсек за општу књижевност,
Филолошки факултет Универзитета у Београд

Проф. др Давор Дукић, редовни професор, Одсек за кroatистику Катедре за
старију хрватску књижевност, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу

Проф. др Илдико Ердеи, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београд

Проф. др Бојан Жикић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Александра Изгарјан, редовни професор, Одсек за англистику,
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Горан Јанев, редовни професор, Институт за социолошка, политичка и
правна истраживања Универзитета „Свети Ћирило и Методије“ у Скопљу

Проф. Др Мирјана Маринковић, редовни професор, Одељење за турски језик,
књижевност и културу, Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Др Сузана Марјанић, научни саветник, Институт за етнологију и фолклористику,
Загреб

Проф. др Милош Миленковић, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Проф. др Леонора Невил, редовни професор, Одсек за историју, Универзитет
Висконсин-Медисон

Проф. др Томислав Плетенац, редовни професор, Факултет хуманистичких и
друштвених наука Универзитета у Загребу

Проф. др Нада Секулић, редовни професор, Одељење за социологију, Филозофски
факултет Универзитета у Београду

- Проф. др Ивана Спасић, редовни професор, Одељење за социологију,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Марина Симић, редовни професор, Факултет политичких наука
Универзитета у Београду
- Проф. др Данијел Синани, редовни професор, Одељење за етнологију и
антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Проф. др Стивен Смит, редовни професор, Одсек за књижевност, језике и
лингвистику, Хофстра универзитет
- Проф. др Сањин Сорел, редовни професор, Одсјек за кroatистику, Филозофски
факултет, Универзитет у Риједи
- Др Јелена Чворовић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Горан Павел Шантек, редовни професор, Филозофски факултет
Универзитета у Загребу
- Проф. др Игор Штикс, редовни професор, Факултет за медије и комуникацију,
Универзитет Сингидунум, Београд
- Проф. др Маја Кораћ-Сандерсон, предавач, Универзитет Источни Лондон
- Др Ивана Башић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Смиљана Ђорђевић Белић, виша научна сарадница, Институт за књижевност и
уметност, Београд
- Др Милина Ивановић Баришић, виша научна сарадница, Етнографски институт
САНУ, Београд
- Др Александар Крел, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд
- Проф. др Уршула Липовец Чеброн, ванредни професор, Филозофски факултет
Универзитета у Љубљани
- Др Мирослава Лукић Крстановић, виши научни сарадник, Етнографски институт
САНУ, Београд
- Проф. др Питер Лок, ванредни професор, Нортвестерн Универзитет, Еванстон,
САД
- Др Јелена Марковић, виши научни сарадник, Институт за етнологију и
фолклористику, Загреб
- Др Борис Милосављевић, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ
- Проф. Др Љубица Милосављевић, ванредни професор, Одељење за етнологију и
антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Мирјана Павловић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ,
Београд
- Проф. др Ана Петров, ванредни професор, Факултет за медије и комуникацију,
Универзитет Сингидунум

- Др Јелена Петровић, виши научни сарадник, Академија лепих уметности у Бечу
- Др Роберт Пихлер, виши научни сарадник, Институт за хабзбуршке и балканске студије Аустријске академије наука
- Др Срђан Радовић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Проф. др Селена Ракочевић, ванредни професор, Факултет музичке уметности, Београд
- Др Ана Столић, виши научни сарадник, Историјски институт, Београд
- Др Ана Банић-Грубишић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Ана Бирешев, доцент, Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Бојана Богдановић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
- Др Марко Вековић, доцент, Факултет политичких наука Универзитета у Београду
- Др Марија Ђорђевић, научни сарадник, Институт за историју уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Зорица Ивановић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Ана Коларић, доцент, одсек за општу књижевност, Филолошки факултет Универзитета у Београду
- Др Александра Крстић, доцент, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду
- Др Нина Куленовић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Невена Милановић, доцент, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Др Орланда Обад, научни сарадник, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб
- Др Раде Пантић, доцент, Факултет за медије и комуникацију, Сингидунум универзитет, Београд
- Др Љиљана Пантовић, научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду
- Др Мирослав Павловић, доцент, Одељење за историју, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
- Др Лана Петернел, научни сарадник, Институт за друштвена истраживања у Загребу
- Др Душко Петровић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Загребу
- Др Драган Станојевић, доцент, Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Сања Петровић Тодосијевић, научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

Др Марта Стојић Митровић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд

Др Александар Фотић, научни сарадник, Одељење за историју, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Александар Јовановић, предавач, Одсек за историју, Универзитет Фрејзер Вели

Др Иван Рајковић, постдокторант, Универзитет у Бечу

Reviewers of scientific papers in the *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LXIX (2021)*

Jelena Jovanović, PhD, corresponding member of Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute of Musicology SASA, Belgrade

Milica Bakić Hayden, PhD, emeritus, University of Pittsburgh, SAD

Dragana Antonijević, PhD, full professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Gordana Blagojević, PhD, principal research fellow, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Dragomir Bondžić, PhD, principal research fellow, Institute for Contemporary History

Jelena Čvorović, PhD, principal research fellow, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Biljana Dojčinović, PhD, full professor, Department for World Literature, Faculty of Philology, Belgrade University

Davor Dukić, PhD, full professor, Department of Croatian Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Zagreb

Ildiko Erdei, PhD, full professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Ljiljana Gavrilović, PhD, retired full professor and principal research fellow, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Aleksandra Izgarjan, PhD, full professor, Department for Anglistics, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Goran Janev, PhD, full professor, Institute for Sociological, Political and Juridical Research of the "Sts. Cyril and Methodius" University in Skopje

Maja Korać Sanderson, PhD, reader, University of East London

Mirjana Marinković, PhD, full professor, Department for Turkish Language, Literature and Culture, Faculty of Philology University of Belgrade

- Suzana Marjanić, PhD, principal research fellow, The Institute of Ethnology and Folklore Research
- Miloš Milenković, PhD, full professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, Belgrade University
- Leonora Neville, PhD, professor and chair, Department of History, University of Wisconsin-Madison
- Tomislav Pletenac, PhD, full professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
- Nada Sekulić, PhD, full professor, Department for Sociology, Faculty of Philosophy - University of Belgrade
- Ivana Spasić, PhD, full professor, Department for Sociology, Faculty of Philosophy - University of Belgrade
- Marina Simić, PhD, full professor, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade
- Danijel Sinani, PhD, full professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy - University of Belgrade
- Steven Smith, PhD, full professor, Department of Comparative Literature, Languages, & Linguistics, Hofstra University)
- Sanjin Sorel, PhD, full professor, Department of Croaticistics, Faculty of Philosophy, University of Rijeka
- Goran Pavel Šantek, PhD, full professor, University of Zagreb
- Igor Štiks, PhD, full professor, The Faculty of Media and Communications, Singidunum University, Belgrade
- Milan Vukomanović, PhD, full professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy University of Belgrade
- Bojan Žikić, PhD, full professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, Belgrade University
- Ivana Bašić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Smiljana Đorđević Belić, PhD, senior research associate, Institute for Literature and Art, Belgrade
- Milina Ivanović Barišić, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Aleksandar Krel, PhD, senior research fellow, The Institute of Ethnography SASA, Belgrade
- Uršula Lipovec Čebren, PhD, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana
- Miroslava Lukić Krstanović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Peter Locke, PhD, associate professor of Instruction, Global Health Studies and Anthropology, Northwestern University, Evanston, USA

Jelena Marković, PhD, senior research fellow, The Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Boris Milosavljević, PhD, senior research associate, Institute for Balkan Studies SASA

Ljubica Milosavljević, PhD, associate professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Mirjana Pavlović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Ana Petrov, PhD, associate professor, Faculty of Media and Communications, Singidunum University

Jelena Petrović, PhD senior research fellow, Academy of Fine Arts, Vienna

Robert Pichler, PhD, senior research associate, Institute for Habsburg and Balkan Studies (IHB) Austrian Academy of Sciences

Srđan Radović, PhD, senior research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Selena Rakočević, PhD, associate professor, Faculty of Music, University of Arts, Belgrade

Ana Stolić, PhD, senior research fellow, The Institute of History, Beograd

Ana Banić-Grubišić, PhD, assistant professor, Department for Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Ana Birešev, PhD, assistant professor, Department of Sociology, Faculty of Philosophy University of Belgrade

Bojana Bogdanović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Marija Đorđević, PhD, research associate, The Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Aleksandar Fotić, PhD, research associate, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Zorica Ivanović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Ana Kolarić, PhD, docent, Department for Literature, Faculty of Philology, Belgrade University

Aleksandra Krstić, PhD, assistant professor, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

Nina Kulenović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Nevena Milanović, PhD, assistant professor, Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Orlanda Obad, PhD, research associate, The Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb

Rade Pantić, PhD, assistant professor, The Faculty of Media and Communications, Singidunum University, Belgrade

Ljiljana Pantović, PhD, research associate, The Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade

Miroslav Pavlović, PhD, assistant professor, Department of History, Faculty of Philosophy University of Novi Sad

Lana Peternel, PhD, research associate, Institute for Social Research in Zagreb

Sanja Petrović Todosijević, PhD, research associate, The Institute for Recent History of Serbia

Duško Petrović, PhD, assistant professor, University of Zagreb

Dragan Stanojević, PhD, assistant professor, Department for Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Marta Stojić Mitrović, PhD, research associate, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Marko Veković, PhD, assistant professor, Faculty of Political Sciences University of Belgrade

Aleksandar Jovanović, PhD, sessional instructor, Department of History, University of the Fraser Valley

Ivan Rajković, PhD, postdoctoral researcher, University of Vienna

Слање рукописа

Приликом подношења рукописа аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није већ објављен, да се не разматра за објављивање код другог издавача или у оквиру неке друге публикације, да је објављивање одобрено од стране свих коаутора, уколико их има, као и, прећутно или експлицитно, од стране надлежних тела у установи у којој је извршено истраживање.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа, као и валидност резултата и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs

Рок за предају текстова је 31. децембар.

Након пријема, рукописи пролазе кроз прелиминарну проверу у редакцији како би се проверило да ли испуњавају основне критеријуме и стандарде. Поред тога, проверава се да ли су рад или његови делови плагирани.

Аутори ће о пријему рукописа бити обавештени електронском поштом. Само они рукописи који су у складу са датим упутствима биће послати на рецензију. У супротном, рукопис ће, са примедбама и коментарима, бити враћен ауторима.

Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Ауторима ће PDF датотека која садржи њихов прихваћени рад бити послата бесплатно, електронском поштом. Штампана верзија свеске у којој се налази прихваћени рад бесплатно ће бити достављена аутору за кореспонденцију. Електронска верзија рада биће доступна на интернет страници часописа, <http://www.ei.sanu.ac.rs>, и може се користити у складу са условима лиценце *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Упутство за припрему рукописа

Аутори су дужни да се придржавају упутства за припрему радова. Рукописи у којима ова упутства нису поштована биће одбијени без рецензије.

За обраду текста треба користити *Word* програм. Рукописе треба слати у *doc* или *docx* формату. Рукописи се шаљу у А4 формату. Текстове не треба посебно форматирати, него их спремити у дифолт (*default*) подешавањима које аутори имају на својим рачунарима. Наслови и поднаслови куцају се малим словима. Уз

рукопис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.

Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ. Редакција задржава право одлуке у погледу флексибилности ових захтева у одређеним случајевима.

Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе свих аутора рукописа, апстракт, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Позиције слика и табела треба обележити у тексту (слике и табеле не треба инкорпорирати у датотеку која садржи рукопис; оне се достављају као посебне датотеке у одговарајућим форматима).

Апстракт, не би требало да буде дужи од 200 речи и требало би да садржи кратак преглед метода и најважније резултате рада, тако да се може користити приликом индексирања у референтним периодичним публикацијама и базама података. У апстракту не треба наводити референце. Апстракт треба доставити на српском и енглеском језику.

Кључне речи (појмови, географске локације, резултати и тд.) наводе се у посебном реду иза апстракта. Кључне речи морају бити релевантне за тему и садржај рада. Дobar избор кључних речи предуслов је за исправно индексирање рада у референтним периодичним публикацијама и базама података. Кључне речи навести на српском и енглеском језику, највише пет.

Слике, цртежи и друге илустрације треба да буду доброг квалитета. Графички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као *Line art* у резолуцији од 600 *dpi*, а фотографије у резолуцији до 300 *dpi*. Ако аутор угради графички прилог у свој *Word* документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату *tif, pdf ili jpg*.

Молимо вас немојте:

- достављати илустрације оптимизоване за коришћење на екрану (нпр. GIF, BMP, Pict, WPG); оне обично имају ниску резолуцију и мали распон боја;
- достављати илустрације које имају резолуције мање од горенаведених;
- достављати илустрације несразмерно великих димензија у односу на формат рукописа.

Цитирање

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. У друштвеним и хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у *Гласнику Етнографског института САНУ*. У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства могуће је консултовати штампано односно *online* издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене латиничним писмом. Када су референце у оригиналу ћириличне треба их пребацити на наше латинично писмо, а за транслитерацију са нпр. бугарског, руског и сл. користити стандард *ISO 09*.

Књига

Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Два или три аутора

(Реф): Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU – Interprint.

(Т): (Kulišić, Petrović & Pantelić 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме & Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити *и др.* односно *et al.*

(Т): (Milić et al. 2004)

Приређивач или уредник монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana & Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić & Sklevicky 1983, 183–186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun–Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o ‘političkoj ekonomiji’ polnosti“. U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić & Lydia Sklevicky, 91–151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ U *Čovek među ljudima*. Prir. Đurđica Petrović, 241–255. Beograd: Srpska književna zadruga. Preštampano iz *Radovi Naučnog društva SR BiH, XX* (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Petrović, Đurđica. 1991. Predgovor u *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii–xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix–x)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, *online*) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване *online* навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (preuzeto 21. novembra 2011). Dostupno i u štampanom obliku.

(T): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научном часопису

Чланак у штампаном часопису

(Реф): Miloradović, Sofija. 2009. „Музички жаргон младих (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veselu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27–50.

(T): (Miloradović 2009, 31–32)

Чланак доступан *online*

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospišilova, Jana. 2010. “Ethnological Research of the City Brno: Stability and Metamorphosis of Moravian Metropolis.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83–90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf (Accessed November 21, 2011). DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospišilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или *online*)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. „Као што пише С. Димитријевић у чланку ‘Истраживачи на рубу егзистенције’, објављеном у *Политици* од 3. јуна 2002...“). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ *Politika*, 3. jun.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

Уколико је наведен *online* извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Ђорђевић, М. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, 1. novembar. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html> (pristupljeno 21. novembra 2011).

(Т): (Ђорђевић 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

(Реф): „Italijanski film u Kinoteci.“ 2011. *Politika*, 23. novembar. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html> (pristupljeno 24. novembra 2011).

(Т): („Italijanski film u Kinoteci.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. “Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism.” Review of *Aleksandar Joksinović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253–256.

(Т): (Erdei 2008, 253–254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ *Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

(Т): (Bogdanović 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Rad predstavljen na Međunarodnom naučnom skupu Etnografskog instituta SANU *Kulture i granice*, Vršac, 6–8. oktobra.

(Т): (Slavec Gradišnik 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.

(Т): (Ђорђевић 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи након сваког цитирања.

(Т): Појам насиља често се узима за појам агресивности, али се аутори не слажу око тога каква је природа њихове везе (Nedeljković 2011a, 68). Могуће је направити више типологија агресивности (Nedeljković 2011a, 69). Ерих Фром, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агесије својствене готово свим животињским врстама: одбрамбену и грабежљиву агесију (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. „Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја...“). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда је потребно, с обзиром на то да се садржина сајтова мења, обавезно навести датум преузимања. или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата.

(Реф): British Museum. 2011. "Lord Elgin and the Parthenon Sculptures."
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/1/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx (pristupljeno 21. novembra 2011).

(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази на блогу Небојше Миленковића на сајту *Блог Б92* од 18. новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи. Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. „Elementarno telo Marine Abramović.“ *Блог Б92*.
<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/> (postavljen 18. novembra 2011, preuzet 22. novembra 2011).

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе. Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Petar Petrović, elektronska poruka autoru, 29. februara 2008).

(Т): (Petar Petrović, pers. kom.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, могуће је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Manuscript submission

By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs.

Manuscripts are pre-evaluated at the Editorial Board in order to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.

Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

Publication and reviewing of papers is free of charge. The authors will receive the PDF file with their published paper by email. The printed version of the journal volume containing author's paper will be sent free of charge to the author (or to the main, corresponding author if the paper is co-authored). The electronic version of the paper can be accessed on the journal's internet pages (www.ei.sanu.ac.rs), and can be used in accordance with the license *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

Manuscript preparation

Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.

All papers are to be submitted as word documents. Manuscripts should be sent as .doc or .docx documents. Manuscripts should be sent in A4 format. Text files should not be specifically formatted, the authors are encouraged to use the default formatting provided by their computers. Titles and subtitles are to be typed in lower case. All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default

format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.

In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text must not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively. The editorial board retains the right to show flexibility regarding these criteria in certain cases.

The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. Mark the position of figures and tables in the text. Please, do not include tables and figures in the manuscript. They should be submitted as separate files.

Abstract, not exceeding 200 words, should contain a short review of the method and the most important results of work, so that its original text can be used in referential periodicals and databases. Do not include citations in the abstract.

Key words (concepts, locations, results), max. five, are listed in a separate line at the end of the abstract. Key words should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of key words will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases.

Photos, drawings and other illustrations should be of good quality. Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf. or .jpg files.

Please do not:

- Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;
- Supply files that are too low in resolution;
- Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Citation

The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA requires the use of the author – date variant.

The following examples illustrate citations using the author-date system. Each example of a reference list entry (Ref) is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text (T). For more details and more examples one can consult the

printed or online edition of *The Chicago Manual of Style*. References in the list should be in Latin script, and if the original references are written in Cyrillic or some other script, it is recommended to use the ISO 09 standard for transliteration.

Book

One author

(Ref): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.

(T): (Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Two or three authors

(Ref): Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1998. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Etnografski institut SANU – Interprint.

(T): (Kulišić, Petrović & Pantelić 1998, 78)

Four or more authors

(Ref): List all of the authors in the reference list (Last name Name, Name Last name, Name Last name and Name Last name).

In the text, list only the first author, followed by *et al.*

(T): (Milić et al. 2004)

Editor, translator, or compiler instead of author

(Ref): Papić, Žarana & Lydia Sklevicky, eds. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(T): (Papić & Sklevicky 1983, 183–186)

Editor, translator, or compiler in addition to author

(Ref): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Transl. Ana A. Jovanović. Zemun–Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(T): (Abeles 2001, 322)

Chapter or other part of a book

(Ref): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o ‘političkoj ekonomiji’ polnosti“. In *Antropologija žene*, eds. Žarana Papić & Lydia Sklevicky, 91–151. Beograd: Prosveta.

(T): (Rubin 1983, 101)

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources)

(Ref): Filipović, Milenko S. 1991. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove: prilog poznavanja života na selu kod Južnih Slovena.“ In *Čovek među ljudima*, edited by Đurđica Petrović, 241–255. Beograd: Srpska književna zadruga. Originally published in *Radovi Naučnog društva SR BiH*, XX (Sarajevo 1963).

(T): (Filipović 1991, 251)

Preface, foreword, introduction, or similar part of a book

(Ref): Petrović, Đurđica. 1991. Introduction to *Čovek među ljudima*, Milenko S. Filipović, vii–xxiv. Beograd: Srpska književna zadruga.

(T): (Petrović 1991, ix–x)

Book published electronically

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL (also include an access date). If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a chapter or other number.

(Ref): Trifunović, Vesna. 2009. *Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*. Beograd: Srpski genealoški centar.
http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (Accessed November 21, 2011)

(T): (Trifunović 2009, 43)

Journal article

Article in a print journal

(Ref): Miloradović, Sofija. 2009. „Muzički žargon mladih (I) – *Ledilo svirka* u Beogradu i *gnat veseluhu* u Moskvi.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 27–50.

(T): (Miloradović 2009, 31–32)

Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL.

(Ref): Pospšilova, Jana. 2010. “**Ethnological Research of the City Brno: Stability and Metamorphosis of Moravian Metropolis.**” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 83–90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospisilova%20LVIII_2.pdf (Accessed November 21, 2011). DOI:10.2298/GEI1002080P.

(T): (Pospšilova 2010, 85)

Article in a newspaper or popular magazine (print or online)

Newspaper and magazine articles may be cited in running text, and they are commonly omitted from a reference list (e.g. “As S. Dimitrijević noted in a *Politika* article ‘Istraživači na rubu egzistencije’, on June 3rd 2002...”). If you want to cite the article in the reference list, you can do that in the following manner:

(Ref): Dimitrijević, Sandra. 2002. „Istraživači na rubu egzistencije.“ *Politika*, June 3.

(T): (Dimitrijević 2002, 9)

If you consulted the article online, include a URL:

(Ref): Đorđević, M. 2011. „Srpska umetnost u Regensburgu.“ *Politika*, November 1.
<http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html> (Accessed November 21, 2011).

(T): (Đorđević 2011)

If no author is identified, begin the citation with the article title:

(Ref): „Italijanski film u Kinoteci.“ 2011. *Politika*, November 23.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html> (Accessed November 24, 2011).

(T): („Italijanski film u Kinoteci.“ 2011)

Book review

(Ref): Erdei, Ildiko. 2008. “Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism.” Review of the *Aleksandar Joksimović. Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253–256.

(T): (Erdei 2008, 253–254)

Thesis or dissertation

(Ref): Bogdanović, Bojana B. 2011. „Politika upotrebe prostora u socijalističkom periodu na primeru Titovog Užica.“ PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade.

(T): (Bogdanović 2011, 64)

Paper presented at a meeting or a conference

(Ref): Slavec Gradišnik, Ingrid. 2011. „Kultura i granice: zastareli, korisni ili suštinski koncepti?“ Paper presented at the conference *Kulture i granice*, Vršac, October 6–8.

(T): (Slavec Gradišnik 2011)

Citing several sources at the same time

When you cite several sources in the same parenthesis use semicolon for separation. The order of references can be either chronological, or by importance.

(T): (Đorđević 1997, 129; Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Consecutive citation from the same source

If the same source is cited several times consecutively in the text, the reference is cited after each citation.

(T): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze (Nedeljković 2011a, 68). Moguće je napraviti više tipologija agresivnosti (Nedeljković 2011a, 69). Erih From, na primer, u funkcionalnom smislu razlikuje dva tipa agresije svojstvene gotovo svim životinjskim vrstama: odbrambenu i grabežljivu agresiju (Nedeljković 2011a, 78).

Web site

A citation to website content can often be limited to a mention in the text (“As of July 19, 2011, the British Museum listed on its website . . .”). If a more formal citation is desired, it may be styled as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

(Ref): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“ http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/l/lord_elgin_and_the_p_athenon.aspx (Accessed November 21, 2011).

(T): (British Museum 2011)

Blog entry or comment

Blog entries or comments may be cited in running text (“In a comment posted by Nebojša Milenković on *Blog B92* on November 18 2011 . . .”), and they are commonly omitted from a reference list. If a reference list entry is needed, cite the blog post there but mention comments in the text only. Add the access date before the URL.

(Ref): Milenković, Nebojša. 2011. „Elementarno telo Marine Abramović.“ *Blog B92*. <http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/> (Posted November 18, Accessed November 22).

(T): (Milenković 2011)

E-mail or text message

E-mail and text messages may be cited in running text (“In a text message to the author on February 29, 2008 . . .”), and they are rarely listed in a reference list. If it is necessary for them to be included in the reference list, one should state the name of the message’s author, the type of message and its date. In parenthetical citations, the term *personal communication* (or *pers. comm.*) can be used.

(Ref): (John Doe, e-mail message to author, February 29, 2008).

(T): (John Doe, pers. comm.)

Item in a commercial database

For items retrieved from a commercial database, you can add the name of the database and an accession number following the facts of publication.

(Ref): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals During the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Политика часописа

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је научни часопис са рецензијом. *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове: оригинални научни рад, прегледни научни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* доступан је у режиму отвореног приступа. Публиковање у *Гласнику Етнографског института САНУ* је бесплатно.

У часопису *Гласник Етнографског института САНУ* објављују се радови из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом.

Гласник Етнографског института САНУ излази квартално. Објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником.

Обавезе уредника

Главни и одговорни уредник часописа *Гласник Етнографског института САНУ* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Уредник се приликом доношења одлуке руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагирање.

Уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези са поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује уредништво. С обзиром на то да је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Уредник је дужан да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких или политичких предрасуда.

Уредник не сме да користи необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

Обавезе аутора

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у часопису *Гласник Етнографског института САНУ*, рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа, односно да су сва лица која су значајно допринела садржају рукописа наведена као аутори.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад и да рад није плагијат. Аутори гарантују и да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да са њима сарађују како би се рад повукао или исправио.

Рецензија

Примљени радови подлежу анонимној рецензији. Циљ рецензије је да уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације са ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у вези са облашћу којом се рукопис бави и не смеју бити из исте институције као аутор, нити то смеју бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент не сме да буде у сукобу интереса са ауторима или финансијером истраживања. Уколико постоји сукоб интереса, рецензент је дужан да о томе моментално обавести уредника.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензента мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукописи који су послати рецензенту сматрају се поверљивим документима.

У главној фази рецензије, главни уредник шаље поднесени рад двома рецензентима, стручњацима за научну област којом се рад бави. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини једног рукописа. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесени рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Гласника Етнографског института САНУ*.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензента. Ако одлуке рецензента нису исте (прихватити / одбити), главни уредник може да тражи мишљење других рецензента.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замјерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензента.

Плагијаризам

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у часопису *Гласник Етнографског института САНУ* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада и прекинуће се сарадња са ауторима плагијата.

Повлачење већ објављених радова

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када мора доћи до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране часописа *Гласник Етнографског института САНУ*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (retracted).

Отворени приступ

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* не наплаћује APC (Article Processing Charge).

Самоархивирање

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле на друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису.

При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми html линка.

Ауторска права

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа право да репродукује и дистрибуира рукопис у штампаном облику, укључујући и штампање на захтев;

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;

- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права* које се налазе на сајту ЕИ САНУ и сајту часописа (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Редакција часописа
Гласник Етнографског института САНУ

Journal policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is international scientific journal with the review. The *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, scientific review paper, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is an Open Access journal. Publication in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is free of charge..

The papers published in the journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* cover topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities.

Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script.

The Journal is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors.

Editorial Responsibilities

The editor in chief (chief-editor) is responsible for deciding which articles submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* will be published. The editor is guided by the policies of the journal's Editorial Board and constrained by legal requirements in force regarding libel, copyright infringement and plagiarism.

Editors must hold no conflict of interest with regard to the articles they consider for publication. If an Editor feels that there is likely to be a perception of a conflict of interest in relation to their handling of a submission, the selection of reviewers and all decisions on the paper shall be made by the Editorial Board. Since the identity of the authors and reviewers is mutually unknown, the Editor is obliged to guarantee their anonymity.

Editors shall evaluate manuscripts for their intellectual content free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used in an editor's own research without the express written consent of the author.

Authors' responsibilities

Authors warrant that their manuscript is their original work that it has not been published before and is not under consideration for publication elsewhere. The Authors also warrant that the manuscript is not and will not be published elsewhere (after the publication in *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*) in any language without the consent of the copyright holder.

Authors warrant that the rights of third parties will not be violated, and that the publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.

Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.

It is the responsibility of each author to ensure that papers submitted to *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are written with ethical standards in mind and that they not contain plagiarism. Authors affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published work, it is the author's obligation to promptly notify the journal Editor or publisher and cooperate with the Editor to retract or correct the paper.

Peer review

The submitted papers are subject to a blind peer review process. The purpose of peer review is to assist the editors and Editorial Board in making editorial decisions and through the editorial communications with the author it may also assist the author in improving the paper. All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions. The author is required to send the amended paper to the Journal within fifteen days after he/she has received the reviews. The reviewer should send the finished review to the Editorial Board within three weeks.

The choice of reviewers is at the editors' and the editorial board's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Reviewers must not have conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the funding sources for the research. If such conflicts exist, the reviewers must report them to the Editor without delay.

Any selected referee who feels unqualified to review the research reported in a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editorial board without delay.

Reviews must be conducted objectively. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents.

In the main review phase, the editor sends submitted papers to two experts in the field. The reviewers' evaluation form contains a checklist in order to help referees cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the evaluation form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript; these are sent to authors, without the names of the reviewers. The secretary of the Editorial Board sends the reviewers' evaluation form to reviewers.

All of the reviewers of a paper act independently and they are not aware of each other's identities. If the decisions of the two reviewers are not the same (accept/reject), the editor may assign additional reviewers.

The editorial team shall ensure reasonable quality control for the reviews. With respect to reviewers whose reviews are convincingly questioned by authors, special attention will be paid to ensure that the reviews are objective and high in academic standard. When there is any doubt with regard to the objectivity of the reviews or quality of the review, additional reviewers will be assigned.

Plagiarism

Plagiarism, where someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own, is a clear violation of scientific ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action.

Plagiarism may constitute the following:

- Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks);
- Copying equations, figures or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

Please note that all submissions are thoroughly checked for plagiarism.

Any paper which shows obvious signs of plagiarism will be automatically rejected.

If an attempt at plagiarism is found in a published paper, the author is required to publish a written apology to the authors of the original paper, and further collaboration with the authors of plagiarized papers will be terminated.

Retraction Policy

Articles that have been published shall remain extant, exact and unaltered as long as it is possible. However, very occasionally, circumstances may arise where an article is published that must later be retracted. The main reason for withdrawal or retrac-

tion is to correct the mistake while preserving the integrity of science; it is not to punish the author.

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or the like require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

Standards for dealing with retractions have been developed by a number of library and scholarly bodies, and this practice has been adopted for article retraction by *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA*: in the electronic version of the retraction note, a link is made to the original article. In the electronic version of the original article, a link is made to the retraction note where it is clearly stated that the article has been retracted. The original article is retained unchanged; save for a watermark on the PDF indicating on each page that it is “retracted.”

Open Access Policy

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is an Open Access Journal. All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

The journal does not charge APC (Article Processing Charge).

Self-archiving Policy

The journal *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* allows authors to deposit Author’s Post-print (accepted version) and Publisher’s version/PDF in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author’s personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article’s DOI.

Authors grant to the Publisher the following rights to the manuscript, including any supplemental material, and any parts, extracts or elements thereof:

- the right to reproduce and distribute the Manuscript in printed form, including print-on-demand;
- the right to produce prepublications, reprints, and special editions of the Manuscript;
- the right to translate the Manuscript into other languages;
- the right to reproduce the Manuscript using photomechanical or similar means including, but not limited to photocopy, and the right to distribute these reproductions;
- the right to reproduce and distribute the Manuscript electronically or optically on any and all data carriers or storage media – especially in machine readable/digitalized form on data carriers such as hard drive, CD-Rom, DVD, Blu-ray

Disc (BD), Mini-Disk, data tape – and the right to reproduce and distribute the Article via these data carriers;

- the right to store the Manuscript in databases, including online databases, and the right of transmission of the Manuscript in all technical systems and modes;
- the right to make the Manuscript available to the public or to closed user groups on individual demand, for use on monitors or other readers (including e-books), and in printable form for the user, either via the internet, other online services, or via internal or external networks.

Dear authors, please read and fill in *Copyright Statement* and *Copyright Transfer Agreement* which can be downloaded from the website of the Institute of Ethnography SASA and the journal's web pages (<http://www.etno-institut.co.rs>; <http://www.ei.sanu.ac.rs>).

Editorial Board
Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. – Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242